

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XVII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

Főmunkatárs
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán, Csanda Gábor, Fazekas József, Fedinec Csilla, Gyurgyík László,
Hunčík Péter, Lampl Zsuzsanna, Lanstyák István, Lengyel Zsolt, Liszka József,
Mészáros András, Simon Attila, Szarka László, Tóth Károly, Végh László

Tartalom

Tanulmányok

LAMPL ZSUZSANNA

A szlovákiai magyarok nemzeti identitásának néhány vetülete
korcsoportos megközelítésben 3

MORAUSZKI ANDRÁS–LETENYEI LÁSZLÓ

Határon átnyúló hatás mérése Szlovákiában és Magyarországon:
Egy empirikus kutatás tapasztalatai 23

HORBULÁK ZSOLT

Dél-Szlovákia gazdasági és szociális helyzete néhány mutató tükrében 43

BAKI ATTILA

Leszakadva, de még derűsen (A Nagykürtösi járás magyarságának
valósága: politikai aktivitás, gazdasági megfeneklés, a szlovákiai
magyar politikai szakadás mérlege) 57

LISZKA JÓZSEF

Csodálatos szent Háromság... (A kisalföldi szakrális kisemlékek
feliratai a Szentháromság-emlékek tükrében) 69

KERÉNYI ÉVA

Füredőlet a 19. századi Gömörben, 6. (Lévárt, a magyar Gastein) 95

Közlemények

VOIGT VILMOS

Magyar pártok választási óriásplakátjai 113

GYURGYÍK LÁSZLÓ

A 2011. évi népszámlálás lakossági mikroadatai 123

Oral History

KŐRÖS ZOLTÁN

„Muszkaföldön”. Felvidékiek visszaemlékezései a szovjet hadifogságra 127

Könyvek

Vajda Barnabás: Hidegháború és európai integráció. Régi és új szempontok a 20. század második felének történeti értelmezéséhez

(Baka L. Patrik) 173

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných menšín 2015

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography s.r.o., Érsekújvár • Nyomta: infopoint s.r.o., Dunaszerdahely • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatásával • Példányszám: 600 • Ára: 3 € • 2015. szeptember • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk> • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky • Tlač: infopoint s.r.o., Dunajská Streda • S finančným príspevkom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • september 2015 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk>

A szlovákiai magyarok nemzeti identitásának néhány vetülete korcsoportos megközelítésben

ZSUZSANNA LAMPL

316.3

Some aspects of the national identity of the Hungarian youth in Slovakia

316.346.32(=511.141)(437.6)

316.022.4(=511.141)(437.6)

Keywords: young, assimilation, declared identity, national identity, family and social environment, type of marriage, school choice.

A szlovákiai magyarok fogyásának fő oka az asszimiláció. Demográfiai kutatások szerint az asszimiláció leginkább a 10–34 éves korcsoportban mutatható ki. A jelen dolgozat kiindulópontja, hogy az asszimiláció egyik mikrotársadalmi kulcs tényezője a nemzeti identitás állapota, s amennyiben valóban érvényes az említett ifjúkorra jellemző fokozottabb asszimilációs tendencia, akkor ennek a fiatalok nemzeti identitásában is meg kell nyilvánulnia. A szerző egy 2014-ben 3000-es mintán lefolytatott szociológiai kutatás eredményeire támaszkodva elemzi a nemzeti identitás állapotának néhány vetületét, mégpedig a magyarok megmaradásához kapcsolódó értékek fontosságát, valamint a magyarok megmaradásához kulcsfontosságú döntések jelenlétét. Összehasonlítva a 18–34 évesek, a 35–55 évesek, valamint az 55 éven felüliek válaszait kimutatja, hogy a csökkenő kora csökken ezeknek az értékeknek a fontossága, s egyidejűleg növekszik az asszimilációt elősegítő döntések valószínűsége.

A magyarok fogyása és az asszimiláció

A szlovákiai magyarok lélekszámának csökkenése közismert tény. A 2011-es népszámláláskor a tíz évvel korábbi állapothoz képest 62 ezerrel kevesebben, azaz 458 467 személy vallotta magát magyar nemzetiségűnek, így a magyarok Szlovákia össz lakosságán belüli részaránya a korábbi 9,7 százalékról 8,5 százalékra csökkent.

A magyarok fogyása a következő négy tényezővel magyarázható: a nem bevallott, azaz ismeretlen nemzetiség,¹ a rejtett migráció,² a természetes fogyás³ és az asszimiláció (Gyurgyík 2013, 139. p.). Ezek a tényezők különböző mértékben hatnak. Az ezred-

1 Az ismeretlen nemzetiségűek alatt azokat a személyeket értjük, akik a népszámlálás során nem vallották be a nemzetiségüket. 2011-ben 382 493-an voltak, a lakosság 7 százaléka. Azonban már a népszámlálást követő első elemzések jelezték, hogy az ismeretlen nemzetiség önmagában nem magyarázza a magyarok fogyásának mértékét, s magyar specifikumnak

forduló óta a nem bevallott, azaz ismeretlen nemzetiség 10 százalékkal, a rejtett migráció 4 százalékkal, a természetes fogyás 26 százalékkal, az asszimiláció pedig 60 százalékkal járult hozzá a magyarok számának csökkenéséhez (Gyurgyík 2013, 145. p.). A létszámfogyatkozás elsődleges oka tehát az asszimiláció.

Az asszimiláció – a szó általános értelmében beolvadás, hasonulás, hasonlóvá válás⁴ – a népvándorlástól létező, mondhatni időben és térben globális jelenség. Szociológiai vizsgálata azonban aránylag új keletű. Kezdetként az Újvilágba áramló bevándorlókat kutató amerikai szociológusok munkásságát szokás említeni, főleg Robert Ezra Park és W. I. Thomas műveit (Alba–Nee 1997, 827. p.). Park és Burgess 1921-ben a következőképpen definiálták az asszimilációt: „az összefonódás (interpenetration) és fúzió folyamata, melynek során személyek és csoportok elsajátítják-megszerzik más személyek és csoportok emlékezetét, érzéseit és attitűdjeit, és azáltal, hogy megosztják az ő tapasztalataikat és történelmüket, egybeolvadnak-egyesülnek egy velük közös kultúrába” (Alba–Nee 1997, 828 p.).

Ugyancsak 1921-ben jelent meg és legalább ennyire figyelemre méltó Ján Lajčiaknak, a szlovák szociológiatörténet egyik jelentős képviselőjének⁵ alapműve, a *Slovensko a kul-*

sem tekinthető (Lampl 2012, 50. p.). Ezt későbbi számítások is alátámasztották, melyek szerint „az ismeretlenek aránya a települések lélekszámának növekedésével növekszik, a településeken élő romák arányával emelkedik, a magyarok arányának növekedésével viszont csökken” (Gyurgyík 2013, 146. p.). Ennek ellenére az ismeretlen nemzetiségűek magas aránya a szlovákiai magyar közbeszédben néha azt (is) sugallja, hogy a magyarok nemcsak nem akarták, hanem nem merték/merik bevallani a nemzetiségüket. Ez természetesen nem zárható ki, de a tisztánlátás kedvéért tudatosítani kell, hogy a népszámlálási ívben feltett többi kérdést még többen ignorálták (például: az ismeretlen állampolgárságúak aránya 7,3%, az ismeretlen anyanyelvűeké 7,5%, az ismeretlen vallásúaké 10,6%, az otthon leggyakrabban használt nyelvet nem feltüntetőké 13,5%).

- 2 A rejtett migráció alanyai azok a különböző nemzetiségű szlovák állampolgárok, akik bármilyen oknál fogva rövidebb-hosszabb ideig vagy akár állandó jelleggel külföldön tartózkodnak, viszont épp azért, mert nem változik az állampolgárságuk, a külföldi tartózkodásnak nincsenek statisztikailag nyilvántartott nyomai. Azt nem tudjuk, hogy közülük mennyi a magyar nemzetiségű. A szlovák statisztikai hivatal legfrissebb munkaerő-piaci felmérése szerint 2015. első negyedévében 135 700 szlovák állampolgár dolgozott külföldön. Az eperjesi kerületből vannak a legtöbben (35 700 személy). Az európai országok közül a legtöbben Csehországban (37 300 személy) és Ausztriában (33 600 személy) dolgoznak. Forrás: www.statistics.sk, Zamestnanosť v 1. štvrťroku 2015, Ústredie ŠÚ SR, letöltés 2015. augusztus 17.-én. https://slovak.statistics.sk/wp/ext/products/informationmessages/inf_sprava_detail
- 3 A természetes fogyást az okozza, hogy kevesebben születnek, mint ahányan meghalnak, ami a szlovákiai magyarokra fokozottan jellemző, hiszen az ő szaporodásuk 15-20 százalékkal alacsonyabb az országos értékeknél, s ennek következtében az 1991 és 2001 közötti időszakban 2 000 fővel, a következő évtizedben pedig már 12 ezer fővel csökkent a számuk (Gyurgyík 2013, 139. p.). Az elhalálózásból származó veszteséget nem kiegyensúlyozó születések oka az alacsony termékenység, amelyről a későbbiekben még szó lesz.
- 4 „Asszimilálás – hasonlóvá tevés, teljes hozzáidomítás valamihez, beolvadás valamibe (pl. más országba, népbe), asszimilál – hasonlóvá tesz, asszimilálódiók – hasonlóvá válik” (Bakos 1975, 51. p.). „Asszimiláció – egy nép, fajta, embercsoport beolvadása valamely népbe, fajtaba oly módon, hogy a befogadó nyelvét, szokásait, jellegzetes tulajdonságait átvéve ahhoz hasonlóvá, vagy vele azonossá válik” (MNYÉSZ 1978, 280. p.). Az asszimiláció kifejezés latin, német és angol nyelvi hagyomány szerinti részletes és briliáns etimológiai elemzése lásd: Biczó 2004.

túra, amit 1913 és 1918 között írt. Sőt, a szlovákiai magyarok jelenlegi asszimilációját illetően ez a mű még figyelemre méltóbb, mint az amerikai szerzők következtetései. Lajčiak ugyanis nem egy bevándorolt népesség, hanem egy őshonos nemzetiség, az akkori magyarországi szlovákok asszimilációját írja le. Az nem baj szerinte, hogy a szlovákok elsajátítják idegen nemzetek kultúrájának termékeit, sőt, életbevágóan fontos, hogy ezt a kis és kulturálisan fejletlenebb népek – mint a szlovákok is – megtegyék, mert ebből csak hasznuk származik. Kivéve, ha gyenge a „nemzeti jellegük”, mert ez esetben asszimilálnak. Az asszimiláció szinonimájaként Lajčiak az elnemzetietlenedés – elnemzetietlenítés (odnárodnovanie) kifejezést használja. Műve továbbá azért is hasznos az olyan kutató számára, aki a jelenlegi szlovákiai magyar – ugyancsak nem bevándorolt, hanem őshonos – népességgel foglalkozik, mert hétköznapi tapasztalatai és kutatási eredményei az ő asszimilációjukat illetően összecsengenek Lajčiaknak a szlovákok asszimilációjára vonatkozó következtetéseivel, amelyek az általa nemzeti ideának nevezett jelenség szerinti kategorizálásában csúcsonyolnak ki. Könyve második részében Lajčiak a következő öt kategóriát említi: 1. az igaz szlovák típusa, 2. fejletlen szlovák típusok, 3. kettéhasadt szlovák típusok, 4. szlovák magyar érdekeltégük, 5. elmagyarosodott szlovákok. Ezek a típusok⁶ előrevetítik (?) a szlovákiai magyarok nemzeti identitásának jelenlegi három típusát: az érett/szilárd magyar, a közties magyar és a szlovák identitástípust. (LampI 1999, 67–105. p.) Csak a történelmi időszak változott és az asszimiláció alanya, az asszimiláció, úgy tűnik, örök(érvényű).

A tájainkon végbemenő asszimiláció(k) bár tartalmukat, szakaszaikat és lefolyásukat tekintve nagyrészt leírhatók az amerikai asszimilációmódellekkel, mégis van köztük egy lényeges különbség. A külföldről bevándorlók, ha nem is mindig pozitív indíttatásból, de önként hagyják el a hazájukat, s önként választanak új hazát, annak minden kulturális, gazdasági és társadalmi „tartozékával” együtt, melyekről ha helyzetismeret hiányában eredendően nincs is teljesen világos képük, de legkevesebb annyit azért tudatosítanak, hogy az új helyen levő új élet egyik feltétele az ottani nyelv, sokuk esetében egy teljesen új nyelv elsajátítása. A szlovákiai magyarok viszont nem külföldiek, nem bevándorlók, döntő többségük születésétől a haláláig Szlovákiában vagy a mostani Szlovákia területén levő szülőföldjén él.⁷ Az ő asszimilációjuk nem önként válasz-

5 A nyugati műveltséggel rendelkező és az európai és klasszikus nyelveken kívül a sémi nyelveket is aktívan ismerő Ján Lajčiak evangélikus lelkész volt, előbb Pesten, majd 1905-től a Liptó vármegyei Felsőbocznán (Boczaányán, ma Vyšná Boca) szolgált 1918-ban, 43 évesen bekövetkezett haláláig. A Slovensko a kultúra c. műve csak három évvel később jelent meg. A kortársai által – politikai és általános beskatulyázhatatlansága miatt – mellőzött szerző emellett filológus és műfordító is volt, még cigány nyelvtant is szerkesztett.

6 Lajčiak kategóriáknak nevezi őket, ami módszertanilag teljesen érthető, hiszen bár a megnevezésükben szerepel a „típus” szó, nem a tipológiának nevezett eljárás, hanem a megfigyelés eredményeképpen jöttek létre.

7 2015. július 14-én a média széleskörűen tájékoztatott egy felmérésről, amely szerint vannak szlovákok, akik a magyarokat és a romákat is idegennek tekintik, sőt Ibrahim Maiga afrikai származású énekes, showman után a második legismertebb idegen Bugár Béla. Sajnos, ezen kívül pontos adatok nem hangzottak el, és a felmérést készítő Medzinárodná organizácia pre migráciu honlapján sem sikerült erre vonatkozó pontos adatokat találnom.

tott történelmi-politikai folyamatok végeredményeként és keretében zajlik. Továbbá ennek a történelmi-politikai folyamat jellegű keretnek olyan előzményei vannak, amelyekhez ugyan a most élő magyaroknak semmi közük sincs, de tudják-érezkelik, hogy a most élő szlovákok mégis felelősnek tartják őket a valamikor rajtuk elkövetett sérelmekért. Ez a két nemzet viszonyát alapvetően befolyásoló, a magyarok szemszögéből nézve úgyszintén nem önként választott bűnbakhelyzet a szociálpszichológiai kiindulópontja annak az *asszimilációnak joggal nevezhető, a múlttól el nem szakítható, csak annak kontextusában értelmezhető folyamatnak, amelyben a szlovákiai magyar nemzetiségű emberek egy része késztetést érez, hogy előbb csak hasonlónak váljon a szlovákokhoz, majd fokozatosan, később maga is szlovákká váljon*. Ezen összefüggések értelmében nagyon kifejező Hanák Péter asszimiláció-definíciója, mely szerint „a nemzetté válás folyamán a más közösségekhez tartozó egyének, csoportok hovatartozási választását, majd később a kialakult nemzetbe való beolvadást – az új nemzeti közösséghez való lojalitást, a nyelv és a nemzettudat elfogadását is tartalmazó azonosulást – indokolt asszimilációnak nevezni, és a XVIII. század végétől kezdődően a beolvadási folyamatra alkalmazni”. (Hanák 1974, 513. p.)

Az asszimiláció tehát folyamat, mégpedig a nemzeti identitásváltás folyamata. Szociológiai szempontból meg kell különböztetni a nemzetiség és a nemzeti identitás,⁸ valamint a nemzetiségváltás és az asszimiláció fogalmát. A nemzetiségváltás a nemzetiség, az asszimiláció a nemzeti identitás változása.

A nemzetiség annak kinyilvánítása, hogy milyen nemzethez tartozó vagyok/milyen nemzetiségűnek nevezem magam⁹ – ez a „hovatartozási választás” –, tehát ez esetben kinyilvánított, azaz deklarált identitásról beszélhetünk. Ennek a deklarált identitásnak a megváltoztatása a nemzetiségváltás. Az asszimilációhoz viszonyítva a nemzetiségváltás egyszeri aktus – megváltoztatom, átíratom, ha kell/muszáj/nem kell, nem muszáj, de valamiért akarom, akkor másnak nyilvánítom a nemzetiséget, más nemzetiségűnek mondom magamat. Bizonyos körülmények között egy emberi élet során többször is változhat a deklarált identitás.¹⁰ A nemzetiségváltás és az asszimiláció azonban az esetek többségében nem egymástól független. Ilyenkor a nemzetiségváltás része az asszimilációnak – mint ahogyan a deklarált identitás is része, pontosabban külső burka, „bőre” a nemzeti identitásnak –, s ez kétféleképpen nyilvánulhat meg: a deklarált identitás megváltoztatása, tehát a nemzetiségváltás vagy elindítója az asszi-

8 A nemzeti identitásról, valamint az azt kialakító és befolyásoló tényezőkről I. Lampl 2012, 109. p.

9 A deklarált identitás és a nemzeti név kapcsolatáról I. Lampl 2012, 77. p.

10 A reszlovakizáció éveiben sok magyar kényszerből, a kitelepítéstől rettegvé formálisan nemzetiséget váltott, hivatalosan szlovák nemzetiségűnek nyilvánította magát. Később sokan visszaváltottak magyar nemzetiségre, amit a népszámlálási adatok hűen dokumentálnak: ez volt a szlovákiai magyarok egyetlen demográfiai disszimilációs időszaka. Persze ha a fentiekből indulunk ki, akkor nem következett be disszimiláció, mivel asszimiláció sem volt, csupán kétszeres deklarált identitásváltásra került sor. Amennyiben ezek a magyarok asszimilálódtak volna, vagyis esetükben nemzeti identitásváltás játszódott volna le, akkor eszükbe sem jutott volna – s nem is lett volna indokolt – a szlovák nemzetiségről visszaváltani magyar nemzetiségre.

milációs folyamatnak, vagy végső, a folyamatot lezáró, befejező aktusa. Előfordulhatnak azonban olyan esetek is, amikor a deklarált identitásváltás csupán külső formális változás, amelynek a nemzeti identitás valódi állapotához nincsen semmi köze, sőt, épp arra szolgál, hogy ezt a valódi állapotot kendőzze (a reszlovakizálók egy része pontosan ezt tette).

Az asszimiláció nem egyszeri aktus, nem is formális változás, hanem a nemzeti identitás hosszan tartó, sokszor generációkon keresztül végbemenő, több szakaszból álló illeszkedési-hasonulási folyamata, melynek során esetünkben a magyar nemzeti identitást a szlovák nemzeti identitás váltja fel. Az asszimiláció belső, mélyreható változása a nemzeti identitásnak. Épp ezért az asszimiláció kutatása egyben a nemzeti identitás kutatását is jelenti. A nemzeti identitás az asszimiláció szociológiai indikátora (legmarkánsabb kifejezője). A nemzeti identitás állapota az asszimiláció előrehaladottságának mércéje. Ugyanakkor a nemzeti identitás állapota egyike az asszimiláció mikrotársadalmi tényezőinek.

A nemzeti identitás

A nemzeti identitás csupán egyike az egyén identitásainak, vagyis önazonosságainak. A nemzeti identitás nem velünk született önazonosság, hanem a gyermekkori szocializáció folyamán elsajátított azonosulás a nemzettel, a vele kapcsolatos érzelmi kötődések, vélemények, döntések és azok indoklása szintjén.

Fölmerül a kérdés, hogy ez egy vagy több nemzettel való azonosulás-e, vagyis van-e kettős nemzeti identitás. A deklarált identitás szintjén lehet valaki többnemzetiségű, például tarthatja magát egyszerre magyarnak és szlováknak. Hivatalosan erre nincs lehetőség: egy gyermeket születésekor nem lehet magyar és egyidejűleg szlovák nemzetiségűnek nyilvánítani, mint ahogyan a népszámlálási ívben sincs a nemzetiség esetében „magyar és szlovák nemzetiségű” kategória (pedig lehetne, nagyon kíváncsi lennék, hányan választanák). A szociológiai kutatások azonban lehetőséget adnak a többes nemzetiség kinyilvánítására, de mint ahogyan arról már máshol írtam (Lampl 2012, 80. p.), a vegyes házasságból származó magyarok is vagy csak magyarnak, de még jellemzőbb, hogy csak szlováknak tartják magukat. De ha létezne is ilyen lehetőség és ilyen választás, akkor is ez csak kettős nemzetiséget, nem pedig kettős nemzeti identitást jelentene.

Mi a helyzet a nemzeti identitás szintjén való egyszerre több nemzettel azonosulással? Ha ilyen létezik, akkor ez a szó valódi értelmében vett kettős identitás. Úgy gondolom azonban, hogy a gyakorlatban kivitelezhetetlen, hogy valaki érzéseiben, véleményeiben, döntéseiben és azok indoklásában azonos mértékben, egyformán kötődjön mindkét nemzethez. Minimum a döntés dimenzióján választania kell, és választ is. Épp ezért szlovákiai magyar viszonylatban nem létezik kettős nemzeti identitás. Kettős kötődés azonban létezik, amely alatt azt értem, hogy egy szlovákiai magyar különböző mértékben kötődhet Szlovákiához és Magyarországhoz is, kötődhet a magyar és a szlovák kultúrához is, kétnyelvű is lehet, vagyis bírhatja és használhatja a magyar nyelven kívül a szlovákot is anélkül, hogy ez veszélyeztetné az ő magyar identitását. Az ugyancsak használatos másodlagos etnicitás kifejezés is jelzi, hogy az embereknek nincs két egyforma etnicitásuk, hanem van egy első és egy második, ami eleve rangsorolást jelent. A szlo-

vákiai magyarok egy részének nemzeti identitására, s itt főleg a különböző mértékben köztes identitásállapotban leledzőkre gondolok, kettős vagy többes identitás helyett megfelelőbbnek tartom az osztott identitás fogalmát. (Eriksen 2008, 49. p.)¹¹

A nemzeti identitás komplex és dinamikus. Komplexitása abból adódik, hogy négy dimenzió fonódik össze benne: az érzések, a vélemények, a döntések és az indoklás dimenziója. Ezek a dimenziók a valóságban élesen nem különíthetők el egymástól, analitikus szempontból azonban nyomon követhetők és a nemzeti identitás más-más vetületét, „szeletét” tartalmazzák-ábrázolják. A nemzeti identitás dinamizmusa abban nyilvánul meg, hogy a nemzeti identitás akkor sem „kövül meg”, ha kilépünk a gyermekorból, hanem bizonyos körülmények között – például nemzeti kisebbségi léthelyzetben – egész életünk során vagy legalábbis életünk bizonyos szakaszaiban az újragondolására, újratermelésére, újratermelésére kényszerülünk.¹² Ez adódhat abból, hogy az említett négy dimenzió nincs mindig összhangban, s a köztük levő disszonancia elérhet egy olyan feszültség szintet, amely az egyént a nemzeti identitás újratermelésére serkenti¹³ – akár folyamatosan is, ha ez a feszültség folyamatosan ismétlődik. Ám az is előfordulhat, hogy az említett négy dimenzió összhangban van, tehát nincs belülről jövő feszültség. Viszont külső tényezők is okozhatnak feszültséget, s ilyenkor a belső meggyőződésünk és a külső körülményekből adódó feszültség vezet a nemzeti identitás újratermeléséhez.¹⁴

11 Megjegyzem, Eriksen az ilyen, általa „sem-sem vagy is-is” állapotokat etnikai anomáliáknak tekinti. (Eriksen 2008, 93. p.)

12 Minél homogénebb etnikai-nemzeti környezetben él valaki, annál kevésbé van erre szüksége. Minél osztottabb az etnikai-nemzeti környezet, annál valószínűbb, hogy sor kerül a nemzeti identitás(ok) ütköztetésére és ebből kifolyólag a folyamatos újratermelésükre, ami elsősorban a nemzeti kisebbségeket érinti.

13 Például úgy érzem, hogy a gyermekemnek, mivel magyarok vagyunk, magyar iskolába kellene járnia (ez az érzések dimenziója), de annyit hallok másoktól, hogy ez árt a jövőbeli érvényesülésének, hogy végül magam is úgy vélem, talán jobb lesz neki a szlovák iskolában (ez a vélemények dimenziója). Az érzések és a vélemények dimenziója között ellentét feszül, függetlenül attól, hogy melyik iskolát választom (ez a döntés dimenziója), s ezt mivel indoklom (ez az indoklás dimenziója). Bármelyik iskolát választom, marad az ellentét az érzések és vélemények (magyar kontra érvényesülés), valamint az érzések és döntések (magyar kontra szlovák iskola) vagy a vélemények és döntések (érvényesülés kontra magyar iskola) dimenziói között, bár ezeket a feszültségeket az indoklás dimenzióján általában igyekszünk csökkenteni különböző ideológiák gyártásával (ha szlovák iskolába íratam, azzal indoklom, majd megszokja ott, más is megszokta, illetve ha magyar iskolába íratam, akkor azzal, hogy majdcsak érvényesül valahogyan, de akár így döntöttem, akár úgy, én csak jót akarok a gyerekemnek). Közben lehet, hogy fel kell tennem magamnak a kérdést: akkor mi a fontos számomra? Hogyan is állok most a magyarságommal? A magyarsággal egyáltalán? Fontos ez nekem vagy nem?

14 Például úgy érzem, hogy a magyar gyerekemnek magyar iskolába kell járnia, az a véleményem, hogy ez csak segíteni fogja a későbbi érvényesülését, magyar iskolába íratom, s azzal indoklom, hogy én is oda jártam és az osztálytársaimnál jobban érvényesültem. A dimenziók között nincs ellentét, egymásra épülnek, mint láncszemek, egymáshoz illeszkednek. Ugyanakkor a szlovák, illetve a gyereküket szlovák iskolába írató magyar kollégáim folyamatosan azzal piszkálnak, hogy nem vagyok jó szülő, rosszat tettem a gyerekemnek. Ebben a helyzetben is felmerülhetnek a fenti kérdések, s ha a piszkálódás nem rendít is meg, akkor is újra kell termelnem a nemzeti identitásomat.

E ponton fontos végiggondolni, mit jelent a nemzeti identitás újratermelése. Az újratermelés nem azt jelenti, hogy a nemzeti identitásnak mindig ugyanaz az állapota újul meg. Mivel a nemzeti identitás állapota az érett/szilárd magyar identitástól a köztes magyar identitás megannyi változatán keresztül a szlovák identitásig terjedő tág kontinuum, az újratermelés jelentheti az adott identitásállapot megerősítését, de ugyanúgy jelentheti az adott identitásállapot változását is, mégpedig pozitív irányba a szilárd identitás felé egészen a szilárd identitásállapotig (ez lenne a valódi disszimiláció), vagy negatív elmozdulást a szlovák identitás felé, egészen a vele való azonosulásig, ami a magyar identitás megváltozását-lecserélését, s egyben az asszimilációs folyamat betetőzését jelentené. Ez a folyamat, ami az egyén szempontjából nézve mindig újratermelés, mert mindig újra kell teremtenie a nemzeti önazonosságát, az asszimiláció felől nézve lehet disszimiláció, a nemzeti identitás szinten tartása és beolvadás.

A nemzeti identitás állapotának kulcstényezői és a kulcsfontosságú döntések

Foglalkozunk most a nemzeti identitás állapotával, melynek kulcstényezői a következők:

- A származás – nemzetiség: a szülők nemzetisége, a saját nemzetiség és a gyermekek nemzetisége;
- Az alapiskola tanítási nyelve;
- A nyelvhasználat;
- A társ nemzetisége.

A nemzeti identitás kutatásakor valamennyi tényezővel foglalkozni kell, mégpedig mind a négy dimenzió, mert csak együttesen alkotják a nemzeti identitást. Külön-külön dimenzióként csak a nemzeti identitással kapcsolatos érzéseket, véleményeket, döntéseket és indoklásokat vizsgáljuk, nem a komplex nemzeti identitást.

A származás, vagyis a szülők nemzetisége, a saját nemzetiség és a gyermek nemzetisége a nemzeti identitás állapotának első kulcstényezője. Az érzések dimenzióján azt kutatjuk, hogy érzelmileg mennyire kötődik valaki a szülei nemzetiségéhez, a saját nemzetiségéhez, fontosnak érzi-e azt, hogy örökölje a szülei nemzetiségét, megtartsa azt és átruházza a saját gyermekeire. Értéket jelent-e mindez számára? Ha igen, értékrendszerében milyen helyet foglal el, milyen súlyt kap? A vélemények dimenzióján azt vizsgáljuk, hogy milyen vélemények fogalmazódnak meg a nemzetiség megtartása és átörökítése kapcsán, hogyan reagál az egyén az ilyen véleményekre. A döntés dimenziója azt fejezi ki, hogy amikor választani kell, akkor milyen döntés születik. Az indoklás dimenziója pedig azt tükrözi, hogy az egyén mivel magyarázza, hogyan indokolja meg ezeket a döntéseit.

Az alapiskola tanítási nyelve a nemzeti identitás állapotának második kulcstényezője. Az alapiskola a gyermekkori szocializáció második szakaszában játszik kulcsszerepet, s így a nemzeti identitás alakulását is befolyásolja. Hogy valóban betölti ezt a szerepet, arról ma már témérdek adattal rendelkezünk. Az érzések dimenzióján az előző kulcstényezőhöz hasonlóan azt kutatjuk, kötődik-e a magyar szülő a magyar iskolához, fontosnak érzi-e, hogy oda járassa a gyermekét. A vélemények dimenzióján az iskolaválasztással, anyanyelvi, illetve a szlovák nyelvű oktatással kapcsolatos véleményekre fókuszálunk. A döntés dimenzióján pedig azt, hogy végül magyar vagy szlovák tanítási nyelvű iskolába íratja-e a szülő a gyermekét. Az indoklás dimenzióján pedig

ezúttal is, akárcsak a nemzeti identitás állapotának többi tényezőjénél, a döntéssel kapcsolatos ideológiákra vagyunk kíváncsiak.

Hasonlóképpen követhető nyomon a nyelvhasználat és a társ nemzetisége. Az érzések dimenzióján: hogyan viszonyulunk a magyar nyelvhez? Fontos számunkra a használata? Hogyan érezzük, fontos a partner, majdani vagy akár már megszületett gyermekeink édesanyja/édesapja nemzetisége? A vélemények dimenzióján: mi a véleményünk a nyelvhasználatról? Mi a véleményünk arról, hogy a gyerekünk tudjon magyarul és használja a magyar nyelvet? Mi a véleményünk arról, hogy közterületen beszélhünk-e magyarul? Mi a véleményünk arról, ha a társunk bár magyar, szlovákul beszél a gyerekünkkel? Mit gondolunk arról, hogy más nemzetiségű partnerrel hogyan alakulhat majd nemzetiségi szempontból az életünk? A családjuk élete? Milyen nyelven fogunk beszélni? Egyáltalán van véleményünk ezzel kapcsolatban? A döntés dimenzióján: azokban a helyzetekben, amikor ez rajtunk múlik, milyen nyelven beszélünk és milyen nemzetiségű partnert választunk. S az indoklás dimenzióján: hogyan indokoljuk meg magunknak és másoknak ez irányú döntéseinket.

Az egyes dimenziók illeszkedése, illetve a köztük levő feszültségek alapján állapítható meg a nemzeti identitás állapota. Valamennyi dimenzió a nemzeti identitás alkotórésze, azonban az asszimiláció szemszögéből nézve a döntések dimenziója a legfontosabb. Lehetnek ugyanis magyarságpozitív érzéseink, véleményeink, ha nem hozunk magyarságpozitív döntéseket, bárhogyan indokoljuk is őket, azzal asszimilációt generálunk. A döntés dimenziója tartalmazza azokat a kulcsfontosságú döntéseket, amelyek befolyásolják az asszimiláció folyamatát. Ezek a kulcsfontosságú döntések: 1. a nemzetiség- és nemzetválasztás (saját magam és gyermekeim számára), 2. az alapiskola-választás a gyermekek számára, 3. a nyelvválasztás családi és nyilvános környezetben és 4. a párválasztás.

A szlovákiai magyarok szociológiai kutatásának jelenlegi szakaszában már többszörösen bizonyított ezen tényezők hatása a nemzeti identitás állapotára, s ezen keresztül az asszimiláció folyamatára. Tudjuk, hogy a természetes fogvas csak részben természetes, ugyanis az alacsonyabb magyar termékenységnek csupán egyik oka, hogy a magyar nők egyre kevesebb gyermeket szülnék. A másik oka, hogy a magyar nők egyre kevesebb magyar nemzetiségű gyermeket szülnék, vagyis a magyar nők által szült gyermekek egy része a szülők döntése alapján szlovák nemzetiségű gyermekeknek van nyilvánítva, azaz a nemzetiség átörökítése csak részben történik meg (vegyes szülőpár esetében ez valószínűbb, mint homogén magyar szülőpár esetében, de az utóbbiaknál is előfordul).

Az asszimilációt generáló következő kulcsfontosságú döntés, az alapiskola választása nemcsak a gyermek nemzeti identitása állapotának alakulására hat ki, hanem ezen keresztül a nyelvhasználatra (beleértve a családi nyelvhasználatot is), sőt számos adatunk alátámasztja, hogy a házastárs által végzett magyar tanítási nyelvű alapiskola részben semlegesítheti a magyar-szlovák vegyes házasságok asszimiláló hatását, ugyanakkor a szlovák tanítási nyelvű iskolának még a homogén magyar házasságban is lehet asszimiláló hatása.

Ezeket a nemzeti identitás állapota szempontjából kulcsfontosságú döntéseket többnyire fiatalkorban hozzuk, illetve gyermekkorunkban hozzák-hozták helyettünk az akkor még (az esetek többségében) fiatal szüleink. Az asszimiláció tehát leginkább a gyermekeket és a fiatalokat érinti. Ezt a demográfiai számítások is kimutatják: egy nemzedéken belül a 10–14 évesek és a 30–34 évesek korcsoportjában az ugyanannyi

idős szlovákokhoz viszonyítva a magyar népességnél 5-7 százalékponttal nagyobb fogyasztás mutatható ki, ami csakis az asszimilációs folyamatokkal magyarázható. (Gyurgyik 2012, 143. p.)

Mit mondanak minderről az empirikus adatok?

2014-es kutatási eredmények

A tanulmány következő részében a szlovákiai magyarok nemzeti identitásának néhány vetületével foglalkozom, mégpedig korcsoportos megközelítésben, mivel arra a kérdésre keresem a választ, hogy különböznek-e egymástól az egyes korcsoportok a nemzeti identáshoz kötődő (némely) érzések és döntések dimenzióján (kulcsfontosságú döntéseikben).

Az adatok a Fórum Kisebbségkutató Intézet 2014 tavaszán lefolytatott kutatásából származnak. Ez a kutatás kérdőíves módszerrel készült Dél-Szlovákia 78 településén, 3000-es elemszámú felnőtt magyar lakossági mintán, kvótás mintavétellel, amely nem, kor, iskolai végzettség, kerületi és járási megoszlás, illetve város-falu mutatók szerint reprezentatív. Az 1. táblázat a minta korcsoportos megoszlását, illetve a minta korcsoportos struktúrájának a lekérdezés során történt módosulását jeleníti meg:

1. táblázat. A mintasokaság korcsoportos megoszlása

Korcsoport	Minta	Beérkezett	Eltérés	Minta %	Beérkezett %	Eltérés %
18-34	834	834	0	27,9	28,2	0,3
35-55	1058	1070	12	35,2	36,2	1
55 fölött	1108	1052	-56	36,9	35,6	-1,3
Összesen	3000	2956	44	100	100	

Mielőtt rátérnék a fentebb jelzett kérdés megválaszolására, röviden ismertetem a válaszadók és környezetük néhány mikrotársadalmi jellemzőjét, melyek befolyásolhatják a magyarsággal kapcsolatos érzéseiket és kulcsfontosságú döntéseiket.

Ami a válaszadók származását illeti, mindhárom korcsoport esetében a magyar nemzetiségű szülők dominálnak. A legfiatalabb korcsoport, vagyis a 18-34 évesek 93%-a is homogén magyar szülőpár gyermeke (95% magyar anya, 93% magyar apa), 7% vegyes házasságból származik (6% szlovák, 1% roma szülő). Ugyanez érvényes az idősebbek esetében is, tehát e mutató tekintetében nincs említésre méltó különbség a három korcsoport között.

A gyermekkori családi nyelvhasználat mondhatni hűen tükrözi a származást: mindhárom korcsoportban a magyar volt a domináns nyelv. A legfiatalabb korcsoport 92%-ával is magyarul beszéltek otthon a szülei, 4%-kal inkább magyarul, 2%-kal egyformán magyarul és szlovákul (tehát a korábbi kutatásainkhoz hasonlóan újra megmutatkozik, hogy a vegyes családokban sem hiányzott a magyar nyelvhasználat, sőt, többségükben ez volt a gyakoribb nyelv).¹⁵

15 Már többször rámutattunk, hogy ez csak a szlovák szülő magyar nyelvtudásának köszönhető, és az ő magyar tudásuk háttérében gyakran nyomon követhető a magyar származás.

Milyen a válaszadók deklarált identitása, azaz milyen nemzetiségűnek tartják magukat? Mindhárom korcsoportban 95% körül mozog a magukat magyar nemzetiségűnek vallók aránya (a maradék 3% szlováknak, 2% egyéb nemzetiségűnek tartja magát). Tehát e szempontból sem tapasztalunk különbséget¹⁶ a fiatalabbak és az idősebbek között.

Azon kívül, hogy megkérdeztük, milyen nemzetiségűek, a válaszadóknak arra is lehetőséget adtunk, hogy a lehető legpontosabban beazonosíthassák magukat (2. táblázat). Ezek a válaszok is alátámasztják, hogy mindhárom korcsoportban azonosnak tekinthető a magyarok részaránya (bár az egyes személyes etnonimok részaránya különbözik, ennek elemzése azonban nem kapcsolódik szorosan a tanulmány témájához, így most eltekintünk tőle).

2. táblázat. Minek tartja magát?¹⁷

	18–34 éves	35–55 éves	55 év feletti
Magyar	25,6	26,4	31,6
Szlovákiai magyar	43,7	47,9	40,9
Felvidéki magyar	20,0	14,6	20,6
Szlovák származású magyar	2,4	3,3	1,4
Roma származású magyar	3,6	2,0	1,5
MAGYAR összesen	95,3	94,2	96,0
Magyar származású szlovák	2,2	3,5	2,7
Roma származású szlovák	0,2	0,2	0,1
Roma	1,2	1,4	0,6
Egyéb. Ha összehasonlítjuk a nemzetiséggel, akkor ezek valószínűleg szlováknak tartják magukat	1,1	0,7	0,6

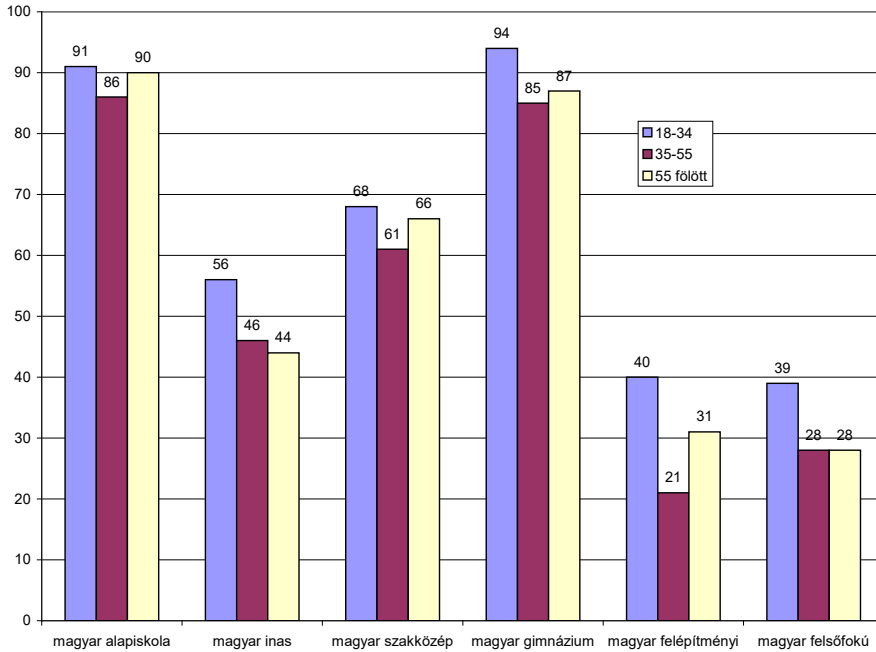
Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, 2014.

Az oktatás nyelve szerint a legfiatalabbak között a felépítményi (szakosító) iskolák és az egyetem kivételével valamennyi iskolatípusban a magyar tannyelvű iskolát végzettek vannak többségben. 91% a magyar tannyelvű alapiskolát, 56% a magyar szaktanintézetet, 68% a magyar szakközépiskolát, 94% a magyar gimnáziumot végzettek aránya. Magyar egyetemi végzettsége 40 százalékuknak van. Ha összehasonlítjuk ezeket az adatokat a két idősebb korcsoport által végzett iskolák tannyelvével (1. ábra), akkor azt látjuk, hogy hozzájuk képest a legfiatalabbak korcsoportjában nőtt a magyar iskolákat végzettek aránya. Ez minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy sok magyar fiatal (egészen pontos adatokkal nem rendelkezünk) a határ menti magyar településekre jár középiskolába, valamint a szlovákiai oktatási palettán tíz éve megjelent a magyar tannyelvű Selye János Egyetem. De a magyar alapiskolát végzettek esetében is kimutatható egy 5 százalékpontos javulás, hiszen a legfiatalabbak 91 százalékához képest a középső korcsoportnak csak 86 százaléka végzett magyar alapiskolát. Az iskola tannyelvét illetően tehát van különbség a három korcsoport között, de ez a legfiatalabbakra nézve pozitív, a magyar identitás erősítését feltételező változás.

¹⁶ A háttérben persze egy pillanatilag sem feledkezhetünk meg arról, hogy magyarnak lenni sokféleképpen lehet.

¹⁷ Ahol nincs másképp feltüntetve, az adatok százalékban értendők.

1. ábra. Az egyes korcsoportok által végzett iskolák tanítási nyelve

Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, 2014.

Milyen a tágabb közeg nemzetiségi összetétele? A tágabb közeg alatt a tágabb családot, munkatársakat, barátokat, szomszédokat, munkahelyi főnököket és a leggyakoribb üzlettársakat, klienseket értem, továbbá a lakhelyen a legbefolyásosabb és legközkedveltebb embereket, akikről feltételezhető, hogy formális és informális véleményvezér szereppel bírnak a magyarsággal kapcsolatos kérdéskörben is. Amint azt a 3. táblázat szemlélteti, a tágabb közeg nemzetiségi összetételét tekintve helyzetfüggő, de összesítve magyar vagy inkább magyar jellegű, és ez mindhárom korcsoportra érvényes.

3. táblázat. A tágabb közeg nemzetiségi összetétele korcsoportos bontásban

	18-34 éves			35-55 éves			55 éven felüli		
	M	IM	ÖM	M	IM	ÖM	M	IM	ÖM
Tágabb család	67	30	97	67	29	96	67	29	96
Munkatársak	46	32	78	40	35	75	44	33	77
Barátok	53	40	93	51	42	93	61	35	96
Szomszédok	58	29	87	56	32	88	57	28	85
Főnökök	50	18	68	46	17	63	48	16	64
Üzleti partnerek, kliensek	24	32	56	19	38	57	23	37	60
Lakhelye legbefolyásosabb emberei	56	30	86	56	29	85	57	26	83
Lakhelye legközkedveltebb emberei	60	30	90	60	31	91	62	26	88
A helyi képviselők	56	32	88	56	31	87	51	32	83

M – magyar, IM – inkább magyar, ÖM – a magyarok aránya összesen. Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, 2014.

A tágabb család tagjainak nemzetisége mindhárom korcsoportnál három esetből ket-
tőben magyar, egy esetben többnyire magyar.

A munkatársak 75–78 százaléka magyar vagy inkább magyar. Az inkább szlovákok aránya mindhárom korcsoportnál 20% körül mozog, kimondottan szlovák munkatárs a válaszadók 5–7 százalékának van, tehát itt sincsenek meghatározó korcsoportbeli különbségek.

A barátok is magyarok vagy inkább magyarok (93–96%, a legidősebbeknek van a legtöbb magyar barátja). Csak szlovák barátai minden korcsoport nem egészen 1 százalékának vannak. Az inkább szlovák barátok aránya 3–7% között mozog, 3% a legidősebbeknél, 7% a középső és a legfiatalabb korcsoportnál.

A szomszédok 56–58 százaléka magyar, 28–32 százalékuk inkább magyar, az inkább szlovák és szlovák szomszédok 12–14 százalékot tesznek ki, közülük is az inkább szlovákok vannak többségben a szlovákokhoz képest, mindhárom korcsoportban.

A munkahelyi főnökök közül a magyarok aránya 46–50% között mozog, a legfiatalabb korcsoportra jellemző a leginkább a magyar feljebbvaló. A magyar vagy inkább magyar főnökök együtt 63–68 százalékot tesznek ki, ez esetben is a legfiatalabbak javára billen a mérleg nyelve. A közvetlen főnökök sok esetben képesek befolyásolni az alkalmazottak döntéseit, ezért nem mellékes, hogy a két idősebb korcsoportban jellemzőbb az inkább szlovák, de főleg a szlovák főnök: a legfiatalabbak 18 százalékának, a két idősebb korcsoport 22 százalékának van szlovák főnöke. Tehát a fiatalok e téren jobb helyzetben vannak.

A magyar üzleti partnerek részaránya 56–60% (leginkább a legidősebb korcsoportban). A többi üzleti partner mindhárom korcsoportban többnyire inkább szlovák vagy szlovák.

A lakhelyen a legbefolyásosabb emberek 57%-a magyar, 26–30 százalékuk többnyire magyar (26% a legidősebb korcsoportnál), nagyjából 15% többnyire szlovák vagy szlovák. A legközkedveltebb emberek 90 százaléka magyar vagy inkább magyar, a helyi képviselő-testületben is a magyarok vagy többnyire magyarok dominálnak mindhárom korcsoport szerint.

Összegezve elmondható, hogy a válaszadók tágabb családi környezete, valamint társas közegüknek a fentiekben bemutatott szeletei mindhárom korcsoport esetében magyar vagy inkább magyar jellegűek.

Most pedig nézzük meg, hogy ez a három korcsoport, amely a fentiekben ismertetett mikrotársadalmi jellemzők alapján nagy hasonlóságot mutat, sőt, bizonyos mutatók tekintetében a legfiatalabb korcsoport van kitéve legkevésbé a magyarságot negatívan befolyásoló környezetnek, vajon a nemzeti identitáshoz kötődő (néhány) érzések és döntések dimenzióján (kulcsfontosságú döntéseikben) is hasonló-e vagy pedig szignifikánsan különbözik egymástól.

A magyarsághoz kapcsolódó érzések és döntések korcsoportok szerint

A kérdőívben a nemzeti identitás kulcstényezőihez kapcsolódva az érzések dimenzióján a következő 13 terület szerepelt: a nemzetiség, magyarul beszélni, magyarnak maradni, a gyerek magyar iskolába járjon, a gyerek magyar legyen, a magyarulakta településeken legyen magyar alapiskola, a magyarság ne olvadjon be, a magyarulakta tele-

püléseken legyenek magyar feliratok, a magyar fiatalok magyar társat találjanak, a következő nemzedék megőrizze szülei nemzetiségét, a magyarok lakta település ne szlovákosodjon el, a magyarok éljenek a jogaikkal és a kettős állampolgárság. A kettős állampolgárság nem kulcsfontosságú döntés, de mivel e téma a kutatás időpontjában is rezonált, besoroltuk a vizsgált változók közé.

Mennyire kötődnek a magyarok ezekhez a területekhez? Korcsoportok szerint mennyire fontos, mennyire érték nekik a magyar nemzeti identitás rajtuk keresztül közvetítődő újratermelése, megőrzése?

Nézzük előbb, milyen fontosságot tulajdonítanak ezeknek a legfiatalabb korcsoport tagjai, vagyis a 18–34 évesek.

Az 2. ábra a „nagyon fontos” válaszok arányát szemlélteti. A 18–34 évesek számára az a legfontosabb, hogy legyenek magyar alapiskolák (66%), hogy magyarok maradjunk (59%), s a magyarok éljenek a jogaikkal (57%).

A preferenciák háttérében azonban felsejlik két ellentmondás. Az egyik a nemzetiség fontosságának megítélése, ami a legfiatalabbak kevesebb mint fele számára nagyon fontos (47%).¹⁸ Ez azért figyelemre méltó, mert feltételezhető, hogy az érzelmi kötődésnél a nemzetiség a kiindulópont. Ha ehhez nem kötődik valaki, akkor a többi területhez is kevésbé kötődik, viszont minél fontosabb valakinek a nemzetiség, annál valószínűbb, hogy nemcsak az érzelmi kötődés szintjén, hanem döntéseiben is fokozottabban fogja érvényesíteni a magyarságát, mint az, akinek kevésbé vagy egyáltalán nem fontos a nemzetisége.

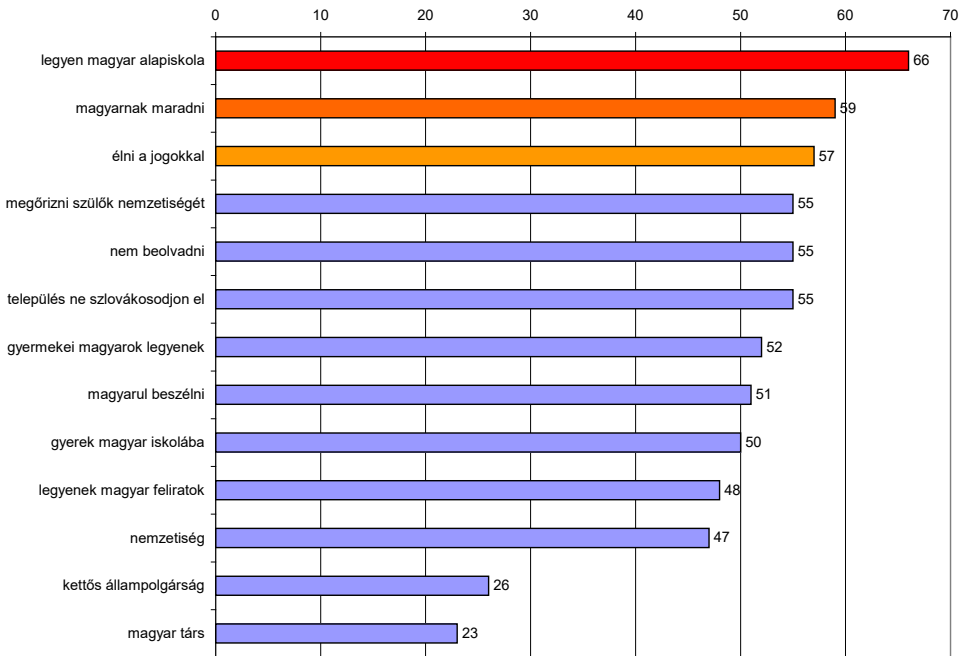
A másik ellentmondás abban mutatkozik meg, hogy miközben a harmadik legpreferáltabb terület az, hogy a magyarok éljenek a jogaikkal, a legfiatalabb korcsoport alig fele vagy annál is kevesebben tartják nagyon fontosnak azokat a területeket, amelyek ugyan létező jogok, de a magyarok nem mindig érvényesítik őket: azt, hogy a gyerek magyar alapiskolába járjon, valamint azt, hogy magyarul beszéljünk, minden második 18–34 éves tartja nagyon fontosnak, a magyar feliratokat pedig 48 százalékuk. Ezeknél már csak a kettős állampolgárság és a magyar társ kevésbé fontos. A kettős állampolgárságot minden negyedik 18–34 éves tartotta nagyon fontosnak, azt, hogy magyar társa legyen, 23 százalékuk.¹⁹

Most pedig hasonlítsuk össze a három korcsoport, a 18–34 évesek, a 35–55 évesek és az 55 éven felüliek preferenciáit (3a. és 3b. ábra).

18 A nemzetiség egy 17 értékből összeállított értékrendben a kilencvenes években a második legfontosabb volt, a kétezres években a hetedik helyre, 2011-es kutatásunk szerint pedig a kilencedik helyre szorult vissza – mindez felnőtt szlovákiai magyar lakossági mintán. Történt mindez akkor, amikor felgyorsult a magyarok fogyása, amelynek, mint tudjuk, elsődleges oka az asszimiláció.

19 Miközben a kettős állampolgárság nem kulcsfontosságú a nemzeti identitás állapotának, a társ nemzetisége viszont igen!

2. ábra. Mennyire tartja fontosnak? „Nagyon fontos” – 18–34 évesek

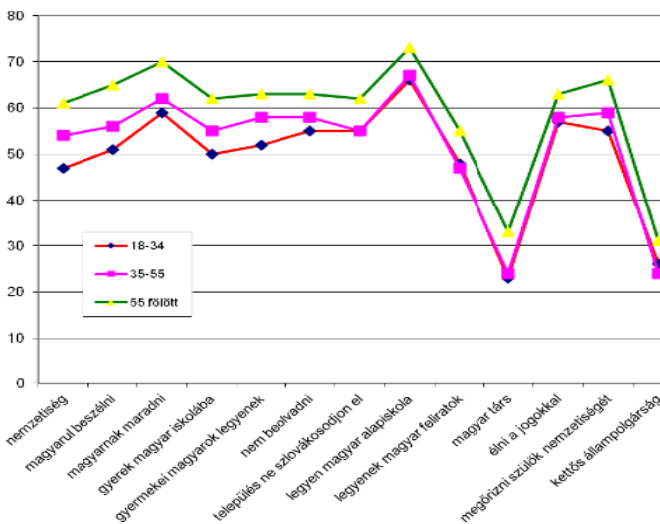
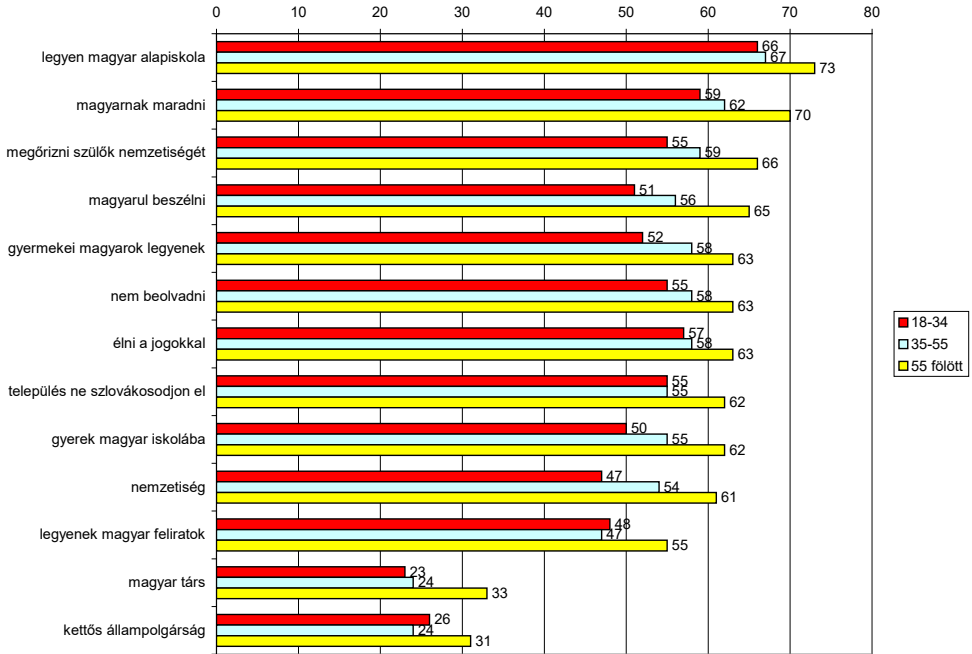
Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, 2014.

A 3a. ábrán jól látható, hogy az egyes területeket a három korcsoport eltérő mértékben preferálja. Ez abban nyilvánul meg, hogy az idősebbekhez viszonyítva a fiatalabbak kevésbé tartják őket nagyon fontosnak. S ez ugyanúgy megfigyelhető a legidősebbek és a középső korcsoport viszonylatában, mint a középső korcsoport és a legfiatalabbak viszonylatában. Három kivétel van, ez pedig a legfiatalabbak és a középső korcsoport viszonylatában mutatkozik meg, mégpedig a település elszlovákosodását, a magyar feliratokat és a kettős állampolgárságot illetően, amelyeket a legfiatalabbak egyformán fontosnak vagy enyhén fontosabbnak ítélnék, mint a középső korcsoport, viszont a legidősebbek számára még ennél is fontosabbak. Vagyis a többi területhez hasonlóan ezeket is a legidősebb korcsoport tartja a legfontosabbnak.

A 3b. ábra ugyanezeket a preferenciákat jeleníti meg más grafikai szemléltetéssel. Így még inkább szembetűnő, hogy az idősebb korcsoportok valamennyi területet fontosabbnak tartják, mint a fiatalabbak. Tehát az említett három terület kivéve az összes többi terület preferenciája a 18–34 évesek korcsoportjában a legalacsonyabb. Ugyanakkor ezen az ábrán az is jól kirajzolódik, hogy az egyes értékek fontossági sorrendje nagyrészt mindhárom korcsoportnál azonos. Csaknem azonosak a csúcsok, és azonosak a völgyek. A három csúcs közül kettő mindhárom korcsoportnál azonos – a magyarul lakta településen legyen magyar alapiskola, magyarnak maradni –, a harmadik csúcs a legfiatalabbaknál a már említett jogérvényesítés, a másik két korcsoportnál pedig a szülők nemzetiségének megőrzése. Figyeljük meg, hogy a nemzetiségnek a két idősebb korcsoport is kisebb fontosságot tulajdonít: talán nem véletlen, hogy magyar-

ságértékeihez képest kulcsfontosságú döntéseiben ez a két korosztály sem volt mindig konzisztens, hiszen ahogy említettem, a magyarok számának apadása nem új keletű, tehát nem írható csakis és elsősorban a legfiatalabbak számlájára. Viszont az adatokból az is kiderül, hogy valóban a legfiatalabbak azok, akikre a leginkább jellemző a kulcsfontosságú döntésekhez kapcsolódó területek preferenciacsökkenése.

3a. és 3b. ábra. Mennyire tartja fontosnak? „Nagyon fontos” – korcsoportok szerint

Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, 2014.

Azonban a fiatalabb korcsoportokban az idősebb korcsoportokhoz képest nemcsak a nemzeti identitás érzések dimenziójának fentebb vizsgált területein tapasztalható gyengébb kötődés, hanem kulcsfontosságú döntéseikben is „visszafogottabbak” a fiatalabbak az idősebb korcsoportoknál.

Először azt nézzük meg, hogyan mutatkozik ez meg az első kulcsfontosságú döntésben, a saját nemzetiség megtartásában és annak a továbbörökítésében (4. táblázat). A kérdőívben feltüntetett származáshoz (saját szülők nemzetiségéhez) képest egyik korcsoportban sem tapasztaljuk, hogy csökkent volna a magyar nemzetiségű válaszadók aránya. A saját nemzetiségben bevallásuk szerint tehát nem történt változás. De a megkérdezett magyar nemzetiségéhez viszonyítva csökkent a magyar nemzetiségű gyermekek és unokák aránya, ami jelzi, hogy a nemzetiség következő nemzedékre való átörökítése nem mindig sikerült. S korcsoportok szerint szemlélve az adatokat, ez nemzedékről nemzedékre egyre kevésbé sikerül. A 35–55 évesek és az 55 éven felüliek korcsoportjában szülő-gyermek viszonylatban 2-2% a veszteség, a 18–34 évesek korcsoportjában már 10%. A legidősebbeknél a nagyszülőkhöz képest az unokák nemzedékében 10%-os lemorzsolódás mutatkozik (ez szülő-gyermek viszonylatban 8%), a középső korcsoportban a nagyszülők és unokák viszonylatában már 19% (szülő-gyermek viszonylatban 17%). A legfiatalabb korcsoportban még nincsenek unokák, de mindhárom korcsoport közül épp itt tapasztalható a legnagyobb fogyás szülő-gyermek viszonylatban, s ez nagy valószínűséggel vetíti elő a következő generációban a leendő magyar unokák arányának csökkenését. Vagyis a saját nemzetiség következő nemzedékre való átörökítésében az idősebbekhez képest a fiatalabbak mindig sikertelenebbek. Tehát a szülők nemzetiségének átörökítése és a magyarnak maradni, vagyis a 13 felsorolt területből a második és harmadik legfontosabbnak ítélt érték tekintetében az érzések és a döntések dimenzióján nincs teljes összhang.

4. táblázat. A válaszadó, gyermeke és unokája nemzetisége

	18–34	35–55	55 fölött
a megkérdezett magyar	95	94	96
gyermeke magyar	85	92	94
unokája magyar	-	75	86

Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, 2014.

A nemzetiség átörökítése részleges sikertelenségének meghatározó tényezője egy további kulcsfontosságú döntés, a párválasztás. A 18–34 évesek 85 százalékának van magyar partnere, 15 százalékuk él vegyes kapcsolatban.²⁰ Összehasonlítva a három korcsoportot (4. ábra) épp a legfiatalabbaknál a legmagasabb a vegyes kapcsolatok aránya,²¹ s el-

²⁰ Házastársi és élettársi kapcsolatokról van szó, nem együtt járásról. A 18–34 évesek 39 százaléka él partnerkapcsolatban, ebből 26% házasságban, 13% élettársi kapcsolatban. 56% nőtlen, illetve hajadon. 28%-nak van gyermeke, ebből 48%-nak egy gyermeke, 45%-nak két gyermeke, 6%-nak három gyermeke van.

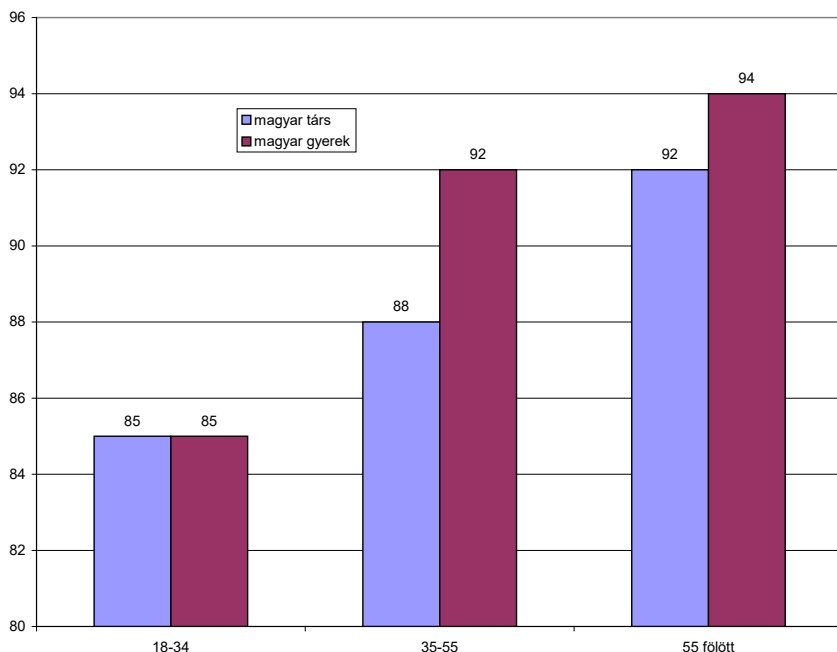
²¹ Itt emlékeztetnék rá, hogy a magyar társ fontossága a csökkenő kora arányosan csökken (a legfiatalabbaknak csak 23 százalékuk tartotta fontosnak, hogy magyar társa legyen).

mondhatjuk, hogy akárcsak a másik két korcsoport esetében, a 18–34 éveseknél is első sorban magyar–szlovák vegyes házasságokról/kapcsolatokról van szó.

A korábban bemutatott jellemzőknél nem tapasztaltunk számottevő különbségeket a három korcsoport között. Az egyetlen mikrotársadalmi tényező, amelyben különbözőnek egymástól, a párkapcsolat jellege.

A vegyes párkapcsolat aránybeli eltérése a három korcsoport között oka is, következménye is az értékek dimenzióján tapasztalt eltérő kötődéseiknek és a kulcsfontosságú döntések terén tapasztalható különbségeknek. Mivel korcsoportonként egyre kevésbé fontos a magyar partnerkapcsolat, könnyebben alakulnak ki vegyes kapcsolatok, s a homogén magyar kapcsolatokhoz képest ezekben a vegyes kapcsolatokban ritkább a magyar nemzetiség következő generációra való átörökítése. Minél alacsonyabb a homogén magyar kapcsolatok részaránya, annál kevesebb magyar nemzetiségű gyermek van a következő generációban. S míg a két idősebb korcsoportban még magasabb a magyar nemzetiségű gyermekek aránya a homogén magyar kapcsolatok arányánál, vagyis vegyes kapcsolatból is született magyar gyermek, a legfiatalabb korcsoportban a magyar gyermekek aránya megegyezik a magyar kapcsolatokéval, amiből arra következtethetünk, hogy a múlttól eltérően magyar gyermek már csak homogén magyar kapcsolatból születik. Vagyis a vegyes kapcsolatokra egyre kevésbé vagy egyáltalán nem jellemző, hogy a gyermek a magyar partner nemzetiségét örökölje.

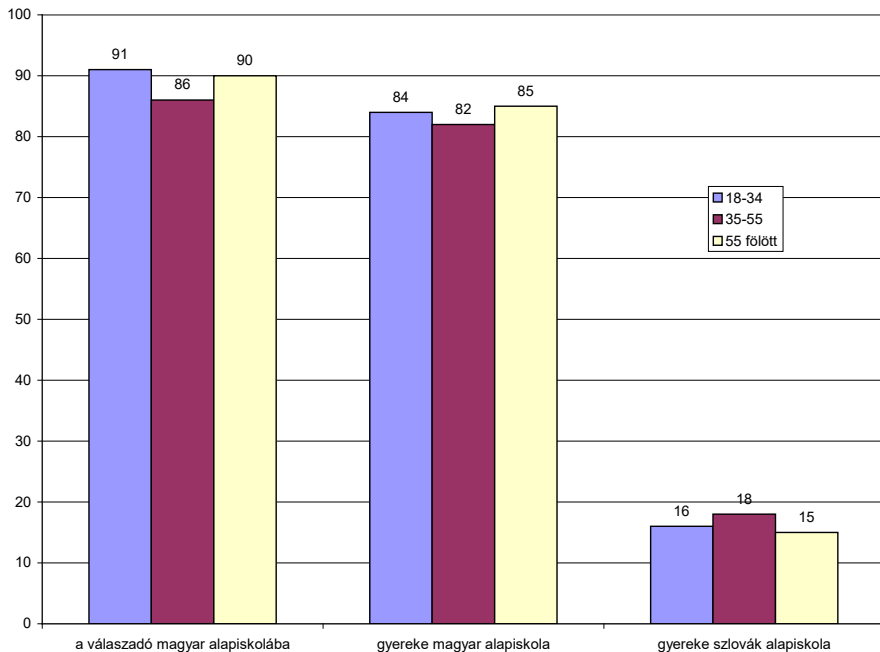
4. ábra. A magyar nemzetiségű házastársak/partnerek és a magyar nemzetiségű gyermekek korcsoportok szerint

Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, 2014.

Ugyanez a jelenség nyilvánul meg fokozott mértékben a következő kulcsfontosságú döntés, az iskolaválasztás esetében.

5. ábra. Milyen alapiskolába járt a válaszadó, és milyenbe a gyermekei korcsoportok szerint

Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet Szociológiai és Demográfiai Kutatások Részlege, 2014.

Ezek az adatok elsődlegesen arról szólnak, hogy mindhárom generációban a következő nemzedékhez viszonyítva csökkent a magyar alapiskolába járatott gyermekek aránya, hiszen a szülői nemzedékből többen végeztek magyar alapiskolát, mint a gyermekeik nemzedékéből.

Tehát hiába tartják a magyarok a legfontosabbnak azt, hogy legyen magyar alapiskola, hiába kötődnek érzelmileg a magyar iskolákhoz, döntéseikben nem mindig állnak ki mellettük, hiszen egy részük a gyermekét szlovák iskolába íratja. Hiába érzik fontosnak, hogy élni kell a jogainkkal, ha a gyakorlatban nem ezt teszik. Már az érzések és döntések dimenziója között megmutatkozó itt felvázolt feszültségek is jelzik a szlovákiai magyar identitás állapotának bonyolultságát, s akkor a vélemények és indoklások dimenziójáról még egy szót sem szólunk.

Összegzés

Valóban igaz tehát, hogy a fiatalok az asszimiláció elsődleges hordozói? Egyszer hallottam egy történetet. Egy kutató ellátogatott egy vegyes lakosságú faluba, ahol az idősök elpanaszkodták neki, hogy már csak ők magyarok, mert a fiatalokat ez már nem

érdekli, fűtyülnek rá, nekik már nem fontos magyarnak maradni. Harminc évvel később ugyanez a kutató ugyanabban a faluban kötött ki, és meglepetéssel vette tudomásul, hogy az idősebbek siránkozva mesélik, hogy rajtuk kívül nem élnek ott magyarok, a fiatalok már nem akarnak azok lenni...

Kimutattuk, hogy a nemzeti identitás állapotát befolyásoló kulcsfontosságú döntések közül a nemzetiség átörökítésének és a magyar iskolaválasztásnak a hátrítása a nemzedékek közötti összehasonlításban mindig a fiatalabbakra jellemzőbb, s a három korcsoport tekintetében a legfiatalabbakra a legjellemzőbb, ami szorosan összefügg a vegyes párkapcsolatok részarányának korcsoportonkénti növekedésével. Mivel azonban a nemzeti identitás egész életünk során alakulhat, nem kizárt, hogy a hozzá kötődő érzéseket ma kevésbé preferálók, s a kulcsfontosságú döntéseikben ma asszimilációt generáló fiatalok számára idővel mindez fontossá- fontosabbá válik, akár csak a történetben szereplő faluban. Csakhogy a kulcsfontosságú döntéseket fiatal korunkban hozzuk, többnyire ekkor választunk állandó társat, ekkor születnek a gyermekeink, akiknek nemzeti identitását a kezdetekben elsősorban szülőként magunk alakítjuk, beleértve azt is, hogy milyen alapiskolába íratjuk őket. S hiába változnak meg később a magyarnak lenni kérdésben vallott érzéseink és véleményeink, a következő nemzedék identitására kiható kulcsfontosságú döntéseket, amelyeket fiatalon hoztunk, már nem lehet teljesen semmissé tenni.

Irodalom

- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* 1978. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Alba, Richard–Nee, Victor: Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration. *International Migration Review*, Vol. 31, No. 4, Special Issue: Immigrant Adaptation and Native-Born Responses into the Making of Americans. (Winter 1997), 826–974. p.; http://users.clas.ufl.edu/marilynm/Theorizing_Black_America_Syllabus_files/Rethinking_Assimilation_Theory_for_a_New_Era.pdf Letöltés: 2015. január 18.
- Bakos Ferenc szerk. 1975. *Idegen szavak szótára*. Budapest, Terra.
- Biczó Gábor 2004. *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete; <http://mek.oszk.hu/02200/02201/02201.htm#b50> Letöltés: 2015. február 2.
- Eriksen, Thomas Hylland 2008. *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Gyurgyik László 2013. Egy csökkenés anatómiája – A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai az 1990-es évektől napjainkig. Tóth Károly (szerk.): *Nyelvi jogok I*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 137–149. p.
- Gyurgyik László 2014. *A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai 1989-től 2011-ig*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Hanák Péter 1974. Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 4. sz. Budapest, MTA, 513–537. p.
- Lajčiak, Ján 2008: *Slovensko a kultúra*. Zlatý fond denníka SME; http://zlatyfond.sme.sk/dielo/295/Lajciak_Slovensko-a-kultura/1
- Lampl Zsuzsanna 1999. *A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról*. Pozsony, Madách-Posonium.
- Lampl Zsuzsanna 2012. *A szlovákiai magyarok szociológiája. I. kötet. Szlovákiai és magyar*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Tóth István 2013. *Szlovákok a megmaradás és a beolvadás választóján*. Ph.D. értekezés. Szegedi Tudományegyetem <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2168/1/PhD> Letöltés: 2015. március 2.

ZSUZSANNA LAMPL

SOME ASPECTS OF THE NATIONAL IDENTITY OF THE HUNGARIAN YOUTH IN SLOVAKIA

The main reason of the decrease of the number of ethnic Hungarians in Slovakia is assimilation. According to demographic studies, assimilation can be detected mainly in the age group between 10–34 years. The starting point of this paper is that one of the micro-social key factors of assimilation is the state of national identity, and, if it is true indeed that it is more characteristic for people of young age that they have greater tendency to assimilate, then it must be manifested in their national identity as well. The author, on the basis of the results of a sociological research conducted in 2014 on a sample of 3000 respondents, analyses some aspects of the state of the national identity, namely the importance of values and the presence of key decisions with respect to the preservation of Hungarian identity. Comparing the answers of age groups 18–34, 35–55 year-old and 55-and-up, the author shows that the importance of these values decrease by the decreasing age and, at the same time, the probability of decisions promoting assimilation grows.

Határon átnyúló hatás mérése Szlovákiában és Magyarországon: Egy empirikus kutatás tapasztalatai

ANDRÁS MORAUSZKI – LÁSZLÓ LETENYEI

The Measurement of the Transboundary Impact in Slovakia and Hungary.
The Experiences of an Empirical Study

316.4.063.3(437.6)

316.4.063.3(439)

Keywords: Transboundary impact, mental mapping, position generator, language skills.

Az Európai Unió a 2007–2013-as fejlesztési időszakban 6 milliárd eurót különített el a határon átnyúló együttműködési programok támogatására, amelyből 60 program keretében több mint 6000 projekt valósult meg.¹ A jelenlegi, 2014–2020 közt tartó fejlesztési időszakra elkülönített összeg 10%-kal magasabb ennél, 6,6 milliárd euró. A projektek sikerességét, hatékonyságát jellemzően olyan mutatókkal mérték, mint a támogatott térségben levő vállalkozások számának növekedése, a munkalehetőségek bővülése a régióban, vagy olyan esélyegyenlőségi indikátorok teljesülése, mint a nők aránya a projektmenedzsmentben.

Véleményünk szerint ezek az indikátorok annyira közvetett módon fogják meg a projektek hatékonyságát, hogy lényegében alkalmatlanok a határon átnyúló hatás mérésére. Célunk éppen ezért egy olyan mérőeszköz létrehozása volt, amely közvetlen módon tudja értékelni a határon átnyúló programok hatékonyságát, sikerességét. Ennek az eszköznek az alapjai a következő módszerek voltak:

- Mentális térképezés: hogyan látják a határ mentén élők a határ túloldalát, az ottani településeket, szolgáltatásokat és (gazdasági) lehetőségeket;
- Nyelvi készségek mérése: milyen mértékben beszélnek a határ mentén élők a szomszédos ország nyelvét, mennyire funkcionálisak a nyelvi készségeik;
- Pozíciógenerátor: milyen mértékben terjednek ki a társadalmi kapcsolathálóik a határ túloldalára

1. Módszertani megfontolások

1.1. Az adatfelvétel helyszínei

A javasolt mérőeszközt egy pilotkutatás keretei között teszteltük, amely egy időben négy helyszínen zajlott a magyar–szlovák határ mentén. Mindkét országban két-két

1 Co-operation across borders – Regional Policy – European Commission (http://ec.europa.eu/regional_policy/index.cfm/en/policy/cooperation/european-territorial/cross-border/, 2015.05.07.)

helyszínt választottunk: Magyarországon Esztergomot és Mosonmagyaróvárt, Szlovákiában pedig az előbbiekhöz közeli Párkányt (Štúrovo) és Somorját (Šamorín). A kutatási design központjában az összehasonlítás állt, ennek a célnak a választott települések több szempontból is eleget tesznek.

Esztergom a 2011. évi népszámlálás idején 28 926, Mosonmagyaróvár pedig 32 004 lakossal rendelkezett, akik túlnyomó többsége magyar nemzetiségűnek vallotta magát, egyik városban sem élnek jelentős számban kisebbséghez tartozók.

Párkány és Somorja a magyarországi városoknál némileg kisebbek, Párkányban a 2011. évi népszámlálás idején 10 919 személyt, Somorján pedig 12 726 személyt számláltak meg. Mindkét városban jelentős lélekszámú magyar kisebbség él: Párkányban 6 624-en (60,7%), Somorján pedig 7 309-en (57,4%) vallották magukat magyar nemzetiségűnek.

Esztergom és Párkány az Ister-Granum EGTC, Mosonmagyaróvár és Somorja pedig az Arrabona EGTC tagtelepülései, ezen túl Párkány és Esztergom, illetve Somorja és Mosonmagyaróvár is testvértelepülések. Párkány és Esztergom között az együttműködés hosszú múltra tekint vissza, a két város polgármestere 1999-ben állapodott meg először egy regionális szintű együttműködésről, aminek a két ország egyidejű csatlakozása az Európai Unióhoz további lendületet adott.² Az Arrabona EGTC 2010-ben jött létre.³

Esztergom és Párkány határátkelők, a két települést 2001 óta a Mária Valéria híd köti össze, korábban pedig komppal lehetett átkelni a Dunán. Somorja és Mosonmagyaróvár között azonban nincs közvetlen összeköttetés. A legközelebbi határátkelő Mosonmagyaróvártól közúton 18 km-re (Rajka–Oroszvár), Somorjától pedig kb. 27 km-re (Bős–Lipót) található.

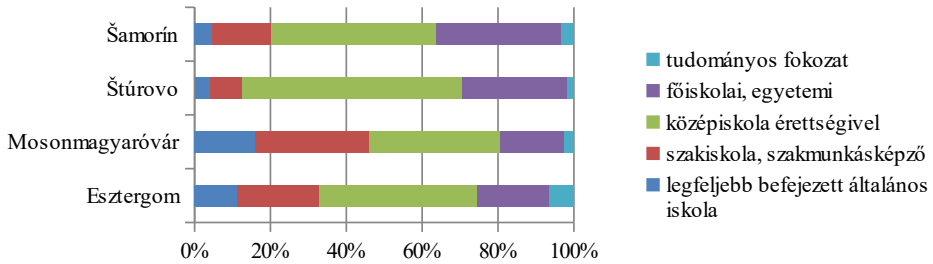
Az összehasonlítás tehát két dimenzióban is történhet: egyrészt a két magyarországi és a két szlovákiai mintát egymással is össze tudjuk vetni, ami révén vizsgálható a közvetlen összeköttetés és a hosszabb múltra visszatekintő együttműködés hatása, másrészt összehasonlítható a két szlovákiai minta a két magyarországgal, ami rámutat a szomszédos országban élő kisebbségi közösség szerepére.

Ezen a négy helyszínen kérdezőbiztosok segítségével településenként 125 kérdőívet vettünk fel. A kérdés a négy helyszínen a rugalmas kérdőívezés módszerével zajlott (Letenyei 2004), ennek megfelelően a kérdezőbiztosnak mindent jeleznie kellett, ami a helyszínen elhangzott, így többek között azt is, hogy a kérdéssel tegeződött vagy magázódott, felhasználta-e a kérdéshez megadott standard kiegészítő értelmezéseket, a válaszadó mondott-e valamit a válaszon túl. Ezt az adatgyűjtést kiegészítette egy online kérdőíves vizsgálat, amelyben a mintát magyarországi vállalatok képviselői alkották. Jelen tanulmány a papíralapú lekérdezés válaszain alapul.

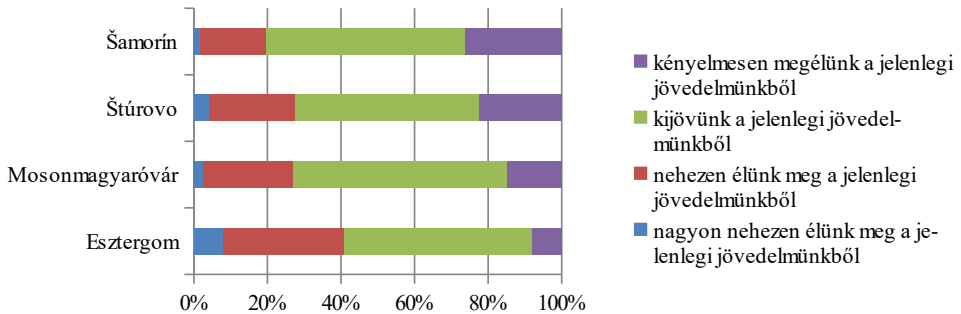
2 Ister-Granum EGTC (<http://www.istergranum.hu/tortenet.html>, 2015. 05. 12.)

3 Arrabona EGTC (http://www.arrabona.eu/egtc_bemutatas.html, 2015. 05. 12.)

1. ábra. A válaszadók megoszlása iskolai végzettség szerint

2. ábra. A válaszadók megoszlása szubjektív jövedelmi helyzetük szerint

A minták társadalmi összetétele hasonló. A szlovákiai mintákban magasabb azoknak az aránya, akik érettségivel rendelkeznek, azonban a két szlovákiai minta egymástól nem különbözik szignifikánsan. A válaszadók szubjektív jövedelmi helyzete azonban két magyarországi mintában szignifikánsan különbözik: a mosonmagyaróvári válaszadók valamelyest jobb jövedelmi helyzetről számoltak meg. A szlovákiai minták nem különböznek egymástól, illetve a mosonmagyaróvári mintától sem szignifikánsan.

A szlovákiai mintákban nagy arányban találunk magyar anyanyelvűeket: Párkányban 99-en, Somorján pedig 116-an magyar anyanyelvűek, rendre 20-an és 6-an pedig szlovák anyanyelvűek, ugyanakkor közülük 18-an, illetve 4-en beszélnek magyarul. A magyarországi mintákban nincsenek szlovák anyanyelvűek, a válaszadók kevés kivételtől eltekintve magyar anyanyelvűek.

1.2. Mentális térképezés

A mentális térképezés módszere abból indul ki, hogy a térhasználat átrajzolja tudatunkban az adott tér tényleges képét, és hatással van arra, hogy mit tekintünk közelinek vagy távolinak, sajátnak vagy idegennek. A mentális vagy kognitív térképezés „pszichológiai folyamatok sorozatából álló folyamat, amely megjegyzi, kódolja, raktározza, előhívja és dekódolja a mindennapi térbeli környezetre (...) vonatkozó információt”. (Down és Stea 1973)

Az általunk javasolt mérőeszköz – kérdőív és online kérdezést szolgáló szoftver – a következőket mérte:

- Hányszor járt a megkérdezett a szomszéd országban;
- Hány települést ismer (településnevek és/vagy helyük a térképen);
- Egy útvonalat, amelyet bejárt a szomszéd országban;
- Ezen az útvonalon lévő csomópontokat, tájékoztató pontokat, illetve;
- A legjobban ismertként választott településen bizonyos tájékoztató pontokat.

A papíralapú kérdőív esetében mindezeket kötetlen térképrajzoltatással kérdeztük le, online kérdésnél pedig egy megadott vaktérképen kellett jelölni. A kutatás eredményei végső soron azt teszik mérhetővé, hogy ismerik-e a válaszadók, és milyen mértékben a szomszéd országot.

1.3. Pozíciógenerátor

A határon átnyúló együttműködés támogatását célzó projektek további társadalmi hatása lehet a határ két oldalán élők közötti interakciók, és következképpen az emberek kapcsolathálózatának sűrűbbé válása, az államhatárokat átmetsző kapcsolatok megjelenése.

A megkérdezettek határon átnyúló társadalmi kapcsolatainak mérésére az ún. pozíciógenerátor módszert választottuk (Lin–Dumin 1986, Lin, Fu és Hsung 2001). Ennek lényege, hogy a kérdezettnek jeleznie kell, ismer-e különböző foglalkozású személyeket. A kiválasztott pozíciók olyan, a határ menti térségben élő emberek szempontjából releváns foglalkozások, amelyek a társadalmi struktúra vertikális és horizontális dimenziói mentén is alkalmasak a megkérdezett kapcsolathálózatának diverzitását vizsgálni (Lin–Erickson 2008).

A pozíciógenerátorhoz hasonló módon vizsgáltuk a különböző szolgáltatásokhoz való viszonyt is: a kérdezettre arra kértük, hogy a felsorolt szolgáltatástípusok és helyek (város, falu) közül jelölje meg azokat, amelyekből van kedvence, egyrészt a lekérdezés országában, másrészt a szomszédos országban.

1.4. Nyelvi készségek

Végül, a vizsgálat harmadik elemeként egy szólista segítségével mértük a megkérdezettek nyelvi készségeit a szomszédos ország hivatalos nyelvéből. A listában olyan szavak szerepeltek, amelyek relevánsak a szomszédos országban járó emberek számára, így elsősorban bizonyos szolgáltatások, közintézmények, a közlekedéshez kapcsolódó kifejezések és az ezeket megjelenítő képek. Ezek ugyanis olyan kifejezések, amelyekkel a közterületeken találkozhatunk, az adott ország gyakori meglátogatása során elsajátíthatók, akkor is, ha az illető személy egyébként nem beszéli a szomszéd ország nyelvét. Ezen túl ezek a fogalmak fontos szerepet játszhatnak a tájékozódásban, legyen szó térképek használatáról vagy pedig útbaigazítás kéréséről.

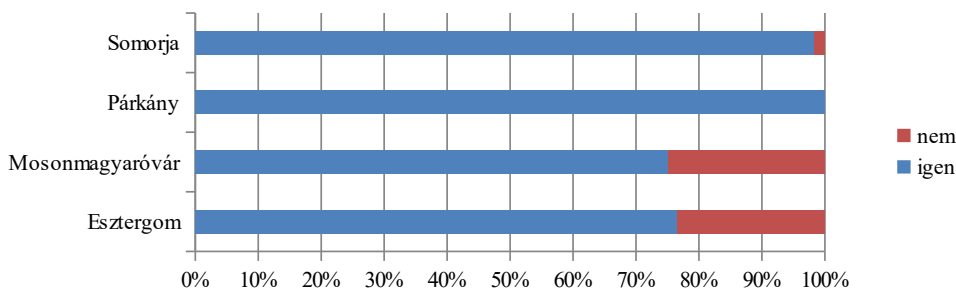
A válaszadóknak előbb a lekérdezés országának nyelvén felolvasott szavakat kellett a szomszéd ország nyelvére lefordítania, majd azokat a szavakat, amelyek nem szerepeltek aktív szókincsében – eltérő sorrendben – a szomszéd ország hivatalos nyelvéről a lekérdezés országának nyelvére kellett fordítania. Végül a kérdezettnek fel kellett ismernie, mit ábrázolnak a sem az aktív, sem a passzív szókincsében nem szereplő kifejezésekhez társított képek.

2. Eredmények

2.1. Mentális térkép

A szomszéd országgal való kapcsolat legalapvetőbb formája, amelyet vizsgáltunk, az volt, hogy járt-e már a válaszadó az élete során az adott országban. A magyarországi minták, illetve a két szlovákiai minta páronként nem különböztek egymástól abban a tekintetben, milyen arányban jártak már a szomszéd országban, ha azonban a magyarországi mintákat a szlovákiai mintákkal hasonlítjuk össze, látszik, hogy a szlovákiai mintákban ez az arány sokkal magasabb. Párkányban nem találunk olyanokat, akik nem jártak még Magyarországon, és Somorján is csak ketten vannak ilyenek a mintában. Ezzel szemben a magyarországi mintákban ez az arány 75% körül van. Arra, hogy járt-e a megkérdezett Szlovákiában, az iskolai végzettség és a jövedelem egyaránt hatással van. Az iskolai végzettség növekedésével nő annak a valószínűsége is, hogy az adott válaszadó járt már Szlovákiában. Emellett az is megfigyelhető, hogy a nagyon hátrányos jövedelmi helyzet akadálya lehet annak, hogy valaki ellátogasson a szomszéd országba.

3. ábra. A válaszadók megoszlása aszerint, jártak-e már a szomszéd országban

Azok a megkérdezettek, akik jártak már a szomszéd országban, ezzel kapcsolatban további kérdéseket is kaptak. Egyrészt meg kellett nevezniük azt a várost, ahol eddig a legtöbbet jártak, illetve megnevezhettek további öt várost, ahol ritkábban, de ugyancsak megfordultak. Az elsősorban megnevezett városok jellemzően viszonylag közel voltak a kérdés helyéhez, mindenekelőtt a szomszéd ország legközelebbi megyéiben találhatóak. Az adatokból egyértelműen látszik Esztergom és Párkány szoros kapcsolata. Somorján elsősorban Győrt, másodsorban Budapestet nevezték meg, Mosonmagyaróvár pedig a harmadik, mindössze 5 jelöléssel; Mosonmagyaróváron Pozsonyt jelölték a legtöbben, Somorja csak Dunaszerdahellyel holtversenyben a második, 10 jelöléssel.

Ha ehhez hozzávesszük a további településeket, ahol a válaszadók jártak – összesen további 5 települést adhattak meg – jelentősen megnő a megnevezett települések száma, és nagyobb számban találunk a lekérdezés helyétől távol fekvő településeket. Az összesített listában továbbra is nyilvánvaló Esztergom és Párkány szoros kapcsolata: a párkányi válaszadók közül csak 4-en nem nevezték meg Esztergomot, az eszter-

gomi mintában pedig 85 említéssel magasan vezet Párkány, a második Pozsony (13) és harmadik Komárom (12) előtt. A mosonmagyaróváriak az összesítés alapján is Pozsonyt nevezték meg legtöbbször (72), Somorja a második helyen végzett (21), Dunaszerdahely a harmadik (17). A somorjaiak közül Győrben jártak a legtöbben (115), Budapest a második (102), Mosonmagyaróvár csak a harmadik (33). Ebben szerepe lehet annak, hogy bár légvonalban mindössze kb. 17 km-re fekszik egymástól, közúton viszonylag nehezen megközelíthető, ellentétben Párkánnyal és Esztergommal, amelyeket 2001 óta ismét híd köt össze.

A határ közelében fekvő települések mellett jellemzően a hagyományos üdülőövezetek települései kaptak még viszonylag sok említést: a Magas-Tátra települései és Pöstyén Szlovákiában, illetve a Balaton Magyarországon. A szlovákiai válaszadók ezen túl viszonylag nagy számban említettek magyarországi nagyvárosokat, elsősorban megyeszékhelyeket (pl. Egert, Debrecent, Szegedet, Pécsét).

Esztergomban a lehetséges 6-ból átlagosan 1,42 települést neveztek meg, Mosonmagyaróváron 1,85-öt, a somorjai mintában 4,85, a párkányi mintában pedig 4,91 volt az átlag, amiből látszik, hogy a szlovákiai válaszadók – elsősorban a szlovákiai magyarok – jobban ismerik Magyarországot, mint a magyarországi válaszadók Szlovákiát.

A megnevezett települések száma Esztergomban és Párkányban az iskolai végzettséggel, Mosonmagyaróváron és Somorján pedig a szubjektív jövedelmi helyzettel mutat összefüggést. Esztergomban a diplomások átlagosan 2 települést, az érettségizettek 1,5-öt, a legfeljebb szakmunkás végzettségűek mindössze 0,9-et neveztek meg. Párkányban az érettségi a határ. Akinek nincs érettségije, átlagosan kb. 4,4 települést, míg az érettségivel vagy diplomával rendelkezők kb. 5,1–5,2 települést neveztek meg. Mosonmagyaróváron azok, akik nehezen vagy nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből 1,33 települést, a kedvezőbb helyzetben lévők pedig 2,1 települést tudtak megnevezni. Somorján a megfelelő értékek 3,8 és 5.

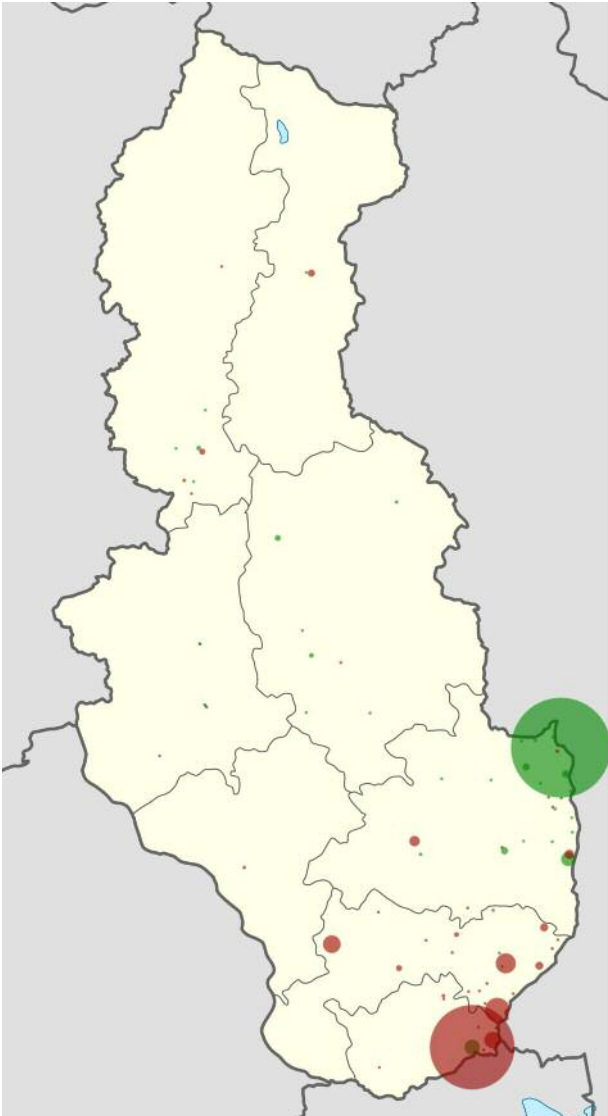
Az elsőként megnevezett településsel kapcsolatban arra is rákérdeztünk, hányszor járt ott a válaszadó. Erre a magyarországi mintában viszonylag kevesen válaszoltak: 54-en Esztergomban és 77-en Mosonmagyaróváron. Az azonban egyértelműen látszik, hogy az esztergomiak sokkal többször jártak az adott településen: átlagosan 31,4-szer, míg a mosonmagyaróváriak csak 9,9 alkalommal. A szlovákiai mintákban kiemelkedően magas értékeket kaptunk: a párkányiak átlagosan 581, a somorjaiak pedig 70 látogatásról számoltak be. Az eloszlások ferdesége miatt célszerű a mediánértékeket is megvizsgálni, ezek Párkányban 324,9, Somorján 30, Esztergomban 20, Mosonmagyaróváron pedig 5. Ezek a számok rámutatnak az Esztergom és Párkány közötti szoros kapcsolatra, amiben véleményünk szerint jelentős szerepe van a két város közelségének és az ezeket összekötő hídnak, de arra is, hogy a határon át történő mozgásban elsősorban a szlovákiai magyarok vesznek részt.

A látogatások gyakoriságának a fenti mellett egy másik mutatója, hogy azok, akik jártak már a szomszéd országban, hányszor jártak ott az utóbbi 12 hónap folyamán. Esztergomban 12-en voltak, akik egyszer sem jártak Szlovákiában ebben az időszokban, Mosonmagyaróváron 39-en, Somorján 10-en, Párkányban pedig mindössze 4-en nem voltak a szomszéd országban az utóbbi időben.

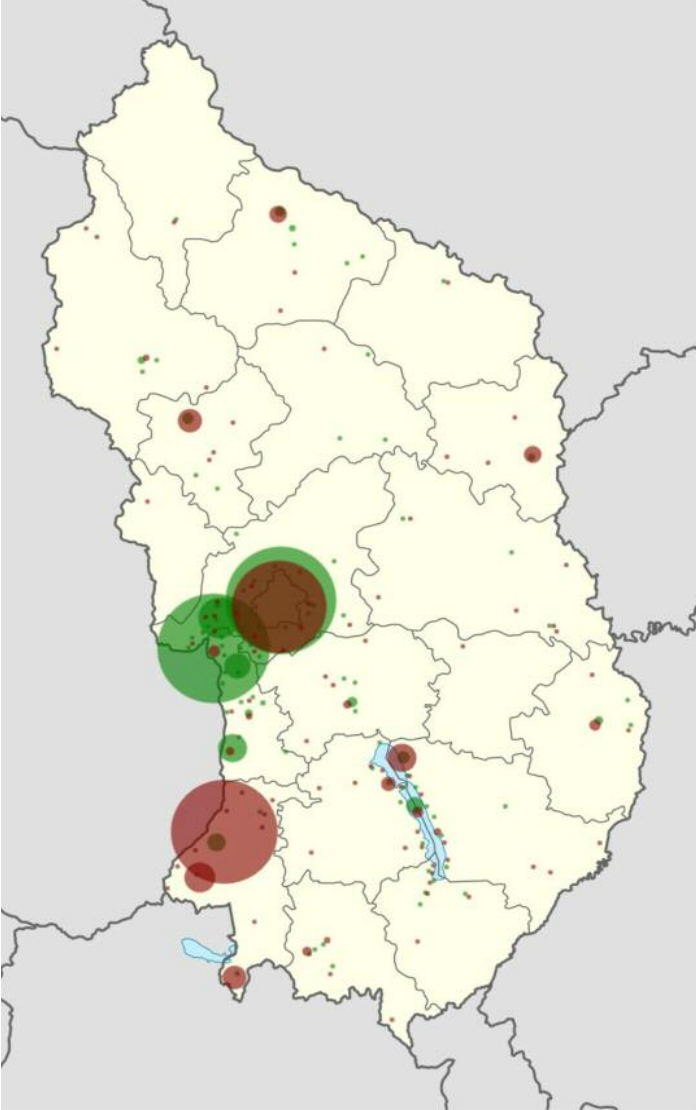
Az esztergomi válaszadók az elmúlt 12 hónapban átlagosan 34,7-szer jártak szomszéd országban, a párkányi válaszadók 30,12-szer, a somorjaiak 8,47-szer, a moson-

magyaróváriak pedig mindössze 1,94-szer. A mediánértékek alapján az első két minta helyet cserél: a medián Párkányban a legmagasabb, 20 látogatás, Esztergomban 13,5, Somorján 4, Mosonmagyaróváron pedig 1, vagyis a válaszadók fele legfeljebb, a másik fele pedig legalább ennyiszor járt a szomszéd országban. Mindkét mutató alapján feltűnően szorosnak mutatkozik az esztergomiak és párkányiak kapcsolata a szomszéd országgal, illetve megmutatkozik az is, hogy Somorján Mosonmagyaróvárhoz képest magasabbak az értékek, amiben jelentős szerepe lehet a magyar kisebbség jelenlétének.

4. ábra. Esztergomban és Mosonmagyaróváron megnevezett települések (Esztergom – zöld, Mosonmagyaróvár – piros)

5. ábra. Párkányban és Somorjában megnevezett települések (Párkány – zöld, Somorja – piros)

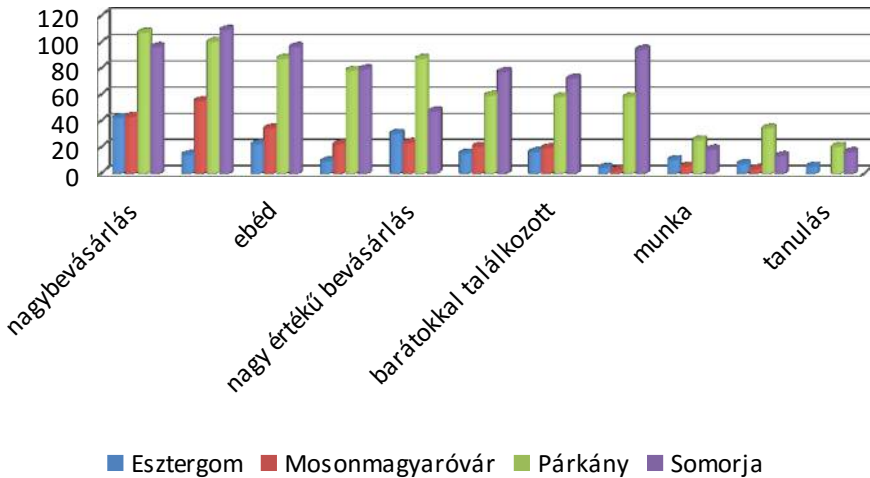

A látogatások gyakoriságában a magyarországi minták esetében sem az iskolai végzettségnek, sem a jövedelemnek nincs kimutatható hatása, azonban elmondható, hogy mindkét mintában a fiatalabbak többször jártak Szlovákiában. Párkányban és Somorján egyaránt kimutatható az iskolai végzettség kapcsolata a látogatások gyakoriságával: a párkányi diplomások 49-szer, az érettségizettek 25-ször, a legfeljebb szakmunkás végzettségűek pedig mindössze 19-szer jártak Magyarországon az elmúlt évben. Somorján a különbség az érettségivel rendelkezők és nem rendelkezők között

húzódik, a magasabb végzettségűek kb. 10–11-szer, az alacsonyabb végzettségűek nem egész 3-szor jártak Magyarországon az elmúlt 12 hónap során. A szubjektív jövedelmi helyzetnek csak Somorján van kimutatható hatása. Ez is azt mutatja, hogy Somorján a magyarországi út anyagi kérdés is, ellentétben Párkánnyal, amiben a már fent említett közelségnek és könnyű megközelíthetőségnek van kiemelt szerepe.

Az úti cél és a szomszéd országbeli utazás gyakorisága mellett arra is rákérdeztünk, milyen célból látogattak a válaszadók Magyarországra, illetve Szlovákiába. A megkérdezettek egyrészt saját szavaikkal is válaszolhattak, másrészt megadott tevékenységekről is megkérdeztük őket, végezték-e már a megadott tevékenységet a szomszéd országban. A két kérdésre adott válaszok összhangban voltak, így e tanulmányban terjedelmi okokból csak a zárt kérdésekre adott válaszokat mutatjuk be, a nyitott kérdésekre született válaszokra csak rövidebben utalunk, az eredmények további árnyalása céljából.

6. ábra. Hányan végeztek különböző tevékenységeket a szomszéd országban?

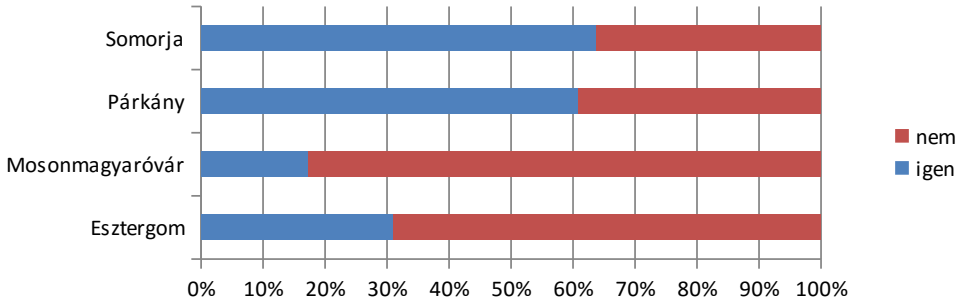

A látogatás legjellemzőbb célja Somorján és Mosonmagyaróváron a rekreáció (kirándulás, üdülés, turisztika) volt, de sokan – talán az előbbihez kapcsolódóan – végeztek a szomszédos országban kisebb-nagyobb bevásárlást, ebédeltek, szórakoztak és viszonylag magas volt azoknak az aránya is, akik rokonokat vagy barátokat látogattak. Elsősorban Esztergomban és részben Párkányban is a rekreációnál nagyobb volt a vásárlás jelentősége. Esztergomban a nyitott kérdésre külön kiemelték a sokáig kedvezőbbnek számító szlovákiai üzemanyagárakat, illetve a párkányi vásárt, és Esztergomban többen megjegyezték, hogy a látogatást az is motiválta, hogy Párkány közel van és könnyen megközelíthető. A munkavállalás, tanulás, orvoslátogatás összességében a kevésbé jellemző tevékenységek közé tartozik, ám Párkányban és Esztergomban valamelyest nagyobb a jelentősége, mint a másik két helyszínen.

Mosonmagyaróváron átlagosan 1,81 tevékenységről, Esztergomban 1,39 tevékenységről számoltak be. A szlovákiai mintákban ezek az értékek is magasabbak voltak:

Párkányban 5,70 tevékenységre, Somorján pedig 5,66-ra mondták, hogy végezték már Magyarországon. A különbségek páronként nem szignifikánsak, a valamelyest magasabb mosonmagyaróvári értékben pedig annak is szerepe lehet, hogy az üdüléshez, kirándulásához kapcsolódóan többféle más tevékenységet (ebéd, szórakozás) is végeztek.

7. ábra. A válaszadók megoszlása aszerint, élnének-e néhány évig munkavállalás céljából a szomszéd országban

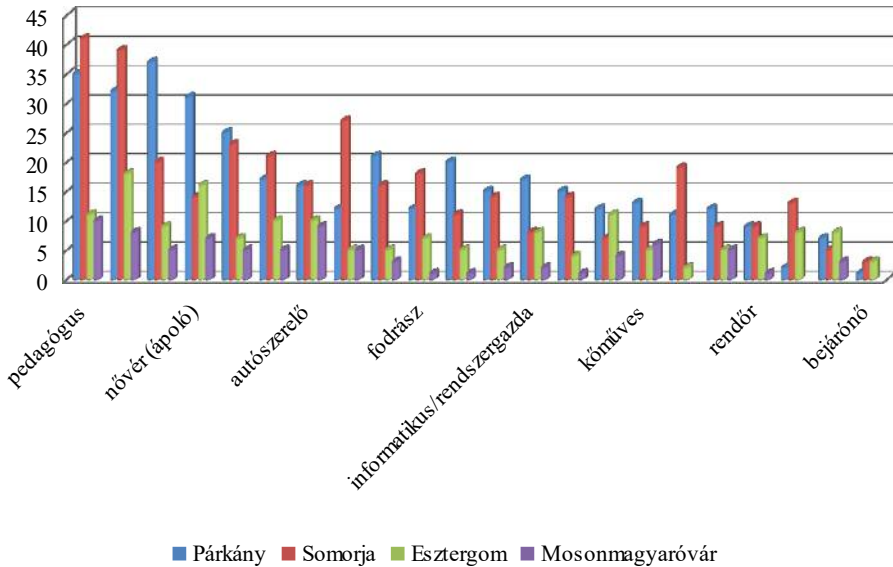
A kérdezettek nyilatkozhattak arról, nyitottak lennének-e arra, hogy néhány évig, munkavállalás céljából a szomszéd országban éljenek. A kérdés két részből tevődött össze: egyrészt arra kellett válaszolniuk, élnének-e azon a településen, ahol eddig a leggyakrabban jártak, másrészt szabadon is megnevezhettek olyan települést, ahol élnének. A 7. ábra összesítve mutatja, a két kérdésre válaszolók összesítve milyen arányban voltak nyitottak arra, hogy a szomszéd országban éljenek néhány évig. Látható, hogy a szlovákiai városokban – a szlovákiai magyarok jelenlétéből adódóan – magasabb azok aránya, akik ezt a lehetőséget el tudják képzelni, ugyanakkor a magyarországi minták közül láthatóan Esztergomban magasabb azoknak az aránya, akik élnének a szomszéd országban.

2.2. Határon átnyúló kapcsolatok

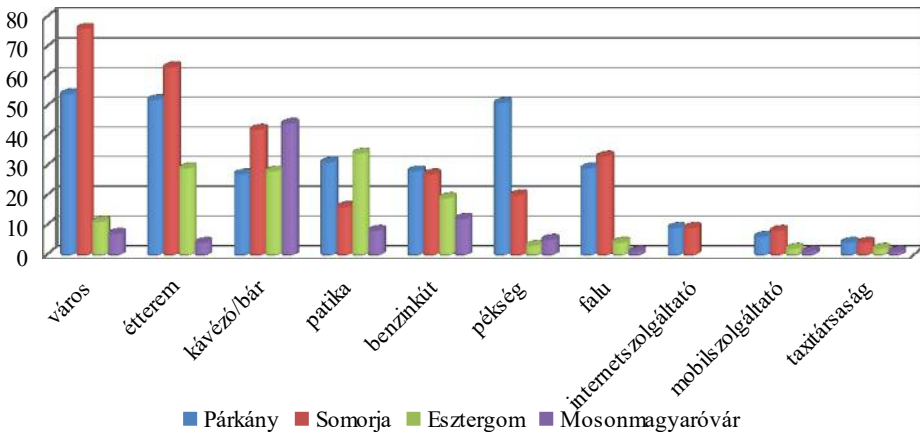
A mérőeszköz második eleme a határon átnyúló személyközi kapcsolatokat mérő pozíciógenerátor volt. A pozíciók összeállításánál szem előtt tartottuk, hogy azok a társadalmi struktúra horizontális és vertikális dimenziói mentén is alkalmasak legyenek a kapcsolathálózatok diverzitásának mérésére. Összességében a megkérdezettek kapcsolathálózatai kevésbé nyúltak át a határon túlra. A felsoroltak közül Esztergomban átlagosan 1,35 pozíciót, Mosonmagyaróváron 0,67-et, Somorján 2,8-at, és Párkányban is mindössze 3-at érnek el a szomszédos országban. A különbség a minták között elsősorban abban mutatkozik, hogy Esztergomban és Párkányban találunk jelentősebb arányban olyanokat, akik viszonylag sok pozíciót elérnek. A felső decilisek határai Esztergomban 6 elért pozíció, szemben a mosonmagyaróvári 2 pozícióval, Párkányban pedig 9 a somorjai 7 pozícióval szemben, vagyis az egyes városokban a legtöbb kapcsolattal rendelkező 10% legalább ennyiféle foglalkozású embert ér el a szomszéd országban.

Természetesen jelentős különbségek vannak az egyes foglalkozások között. Vannak, amelyeket viszonylag sokan ismernek, így például pedagógust, kisvállalkozót, orvost, nővért/ápolót. Ezzel szemben kevesen mondták, hogy bejárónőt, segédmunkást, traktorost, rendőrt ismernének.

8. ábra. Hányan ismernek különböző foglalkozású embereket a szomszéd országban?

9. ábra. Hányan számoltak be kedvenc szolgáltatásokról és helyekről a szomszéd országban?

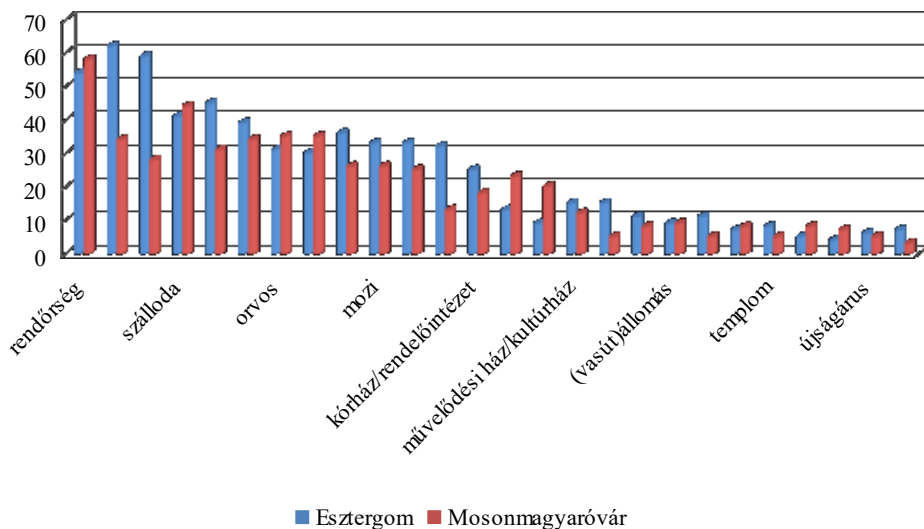

A kapcsolathálózathoz hasonló módon vizsgáltuk a szomszédos országban való szolgáltatáshasználatot. A kérdés egész pontosan arra vonatkozott, vannak-e különböző típusú kedvenc szolgáltatásaik és településeik a szomszéd országban. Esztergomban átlagosan 1,1 kedvenc helyről, Mosonmagyaróváron 0,7-ről, Párkányban 2,1-ről, Somorján pedig 2,3-ról számoltak be, vagyis ismét a szlovákiai mintákban kaptunk magasabb értékeket. A két magyarországi helyszín szignifikánsan különbözik egymástól, bár vannak kivételek, a legtöbb típusú szolgáltatáshoz és településhez az eszter-

gomi válaszadók jobban kötődnek. Párkány és Somorja azonban az összesítés szempontjából nem különbözik, vannak azonban szolgáltatások, amelyekhez a somorjaiak, másokhoz pedig a párkányiak kötődnek jobban.

2.3. Nyelvi készségek

10. ábra. Hány megkérdezett aktív szókincsében szerepelnek a különböző kifejezések

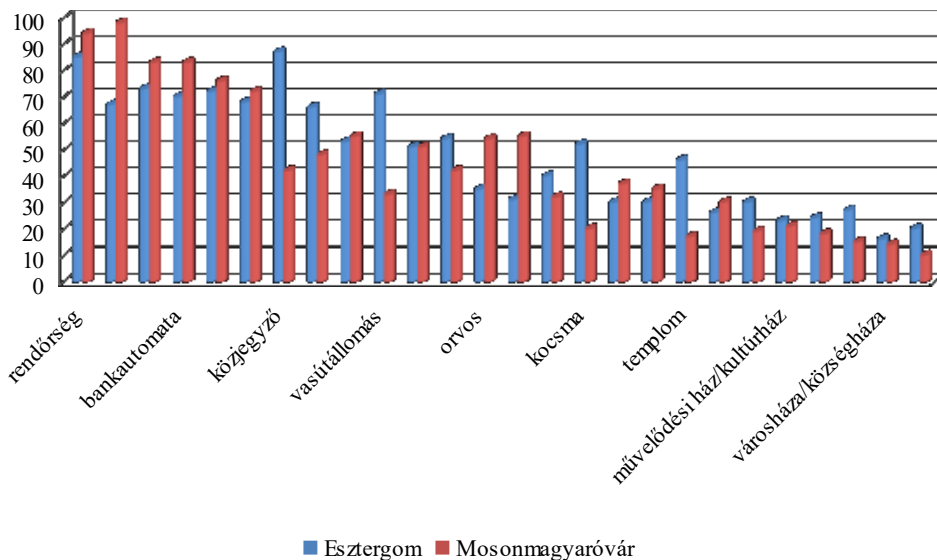
Végül a mérőeszköz harmadik pillérét a nyelvtudást mérő kérdéssor alkotta. Párkányban és Somorján a 26 kifejezésből átlagosan 24,6, illetve 24,4 szót ismertek aktívan. Ennek oka, hogy e két mintában a válaszadók túlnyomó többsége magyar anyanyelvű vagy idegen nyelvként beszél magyarul. Mosonmagyaróváron senki nem beszél szlovákul, és Esztergomban is mindössze 10-en beszélik a szomszéd ország nyelvét, idegen nyelvként. A felsorolt szavak közül Esztergomban átlagosan 5,1 szót, Mosonmagyaróváron pedig 4,2 szót ismertek aktívan. Az átlag azonban érzékenyebb a kiugró értékekre, így célszerű a mediánt is megvizsgálni, amelynek értéke Esztergomban 4, Mosonmagyaróváron pedig mindössze 1 szó, vagyis a különbséget nem okozhatja a szlovákul beszélők jelenléte az esztergomi mintában.

Ugyanakkor eltűnik a két város közötti különbség, ha az idegen nyelvű kifejezés felismerését is számításba vesszük. Ez utóbbiban a mosonmagyaróvári válaszadók jobban teljesítettek. Esztergomban átlagosan 10 szót tudtak aktívan vagy ismertek fel, Mosonmagyaróváron pedig átlagosan 9,2-t, a medián mindkét mintában 9.

A felsorolt szavak között voltak ismertebbek és kevésbé ismertek egyaránt. Összeségében viszonylag sokan ismerték azokat a szavakat, amelyek magyar, illetve szlovák alakja hasonlít egymásra vagy valamely más nyelvben használt formára, pl. rendőrség, posta, szálloda, bankautomata. A legkevésbé ismertek, pl. újságárus, színház, város-háza, könyvtár, esetében a két nyelvi alak jelentősen különbözik. A szavak ismertségi sorrendje Esztergomban és Mosonmagyaróváron hasonlóan alakult, néhány szó eseté-

ben azonban jelentősebb különbségek figyelhetők meg. Így például a közjegyző, vasútállomás, kocsmá vagy épp a templom esetében.

11. ábra. Hány megkérdezett aktív vagy passzív szókincsében szerepelnek a különböző kifejezések

3. A különböző mutatók összefüggései

A kutatás három pillérre épülve vizsgálta a határon átnyúló (CBC) projektek hatását. Ennek megfelelően a szomszéd országgal való kapcsolatot több skálán is mérni tudtuk. A mentális térképezésen belül ilyen mutatók voltak, hogy hányszor járt az elmúlt 12 hónap folyamán a szomszéd országban, hányszor járt összesen azon a településen, amelyen eddig legtöbbször járt, hány települést tudott megnevezni, illetve hogy látogatásai során hányféle tevékenységet végzett. További mutatóként pedig adódik a szomszédos országban elért pozíciók száma, a kedvenc szolgáltatások száma, végül az aktív szókincs, illetve a teljes – aktív és passzív – szókincs. Ezek a mérőeszközök – a mentális térképezés, határon átnyúló személyes kapcsolatok, nyelvi készségek egyes mutatói – eredményei természetesen többé-kevésbé összhangban vannak, korrelálnak egymással, ugyanakkor mivel ezek a kapcsolat különböző, többé-kevésbé független dimenzióit mérik, ez a korreláció nem valósul meg feltétlenül minden változó-pár között. A meglévő és főleg hiányzó korrelációk további adalékokkal szolgálhatnak a szomszéd országgal való kapcsolat szempontjából.⁴

4 A korrelációs mátrixokat szemléltető ábrák megtalálhatók a tanulmány függelékében.

Esztergomban például egyértelmű, erős korreláció van a látogatások gyakoriságát mérő két változó között, ami Mosonmagyaróváron nem mutatható ki. Ez is arra utal, hogy Esztergomban a látogatások jellemzően egy adott településre összpontosulnak – ez a válaszadók többsége számára Párkány. A mosonmagyaróváriak számára azonban nincs ilyen kitüntetett település, a legfrissebb szlovákiai utazások nem feltétlenül arra a településre vezettek, ahol eddig a legtöbbször jártak. Erre enged következtetni, hogy Mosonmagyaróváron közepesen erősen összefügg az elsőként megnevezett településen tett látogatások száma a megnevezett települések számával.

Ugyancsak érdekes, hogy a magyarországi mintákban az elért pozíciók, a kedvenc szolgáltatások, illetve a végzett tevékenységek száma egyaránt a megnevezett települések számával függ össze legerősebben, a látogatások gyakoriságával pedig sokkal gyengébben korrelál, ha egyáltalán, vagyis nem elsősorban azok rendelkeznek sok kapcsolattal és kedvencel, akik sokszor jártak Szlovákiában, hanem akik több településen jártak már.

A somorjai mintát leszámítva, és elsősorban a mosonmagyaróvári mintában, viszonylag erősen összefügg a megnevezett települések száma és a végzett tevékenységek száma, vagyis a szomszéd országgal való kapcsolat sokszínűségét, változatoságát mutató változók. A somorjai mátrixban ezen kívül is viszonylag nagy arányban találunk alacsonyabb korrelációs együtthatókat, vagyis itt mintha függetlenebbek lennének egymástól a Magyarországgal való kapcsolatot mérő különböző változók. Jelentősebb korrelációt csak az utazások gyakoriságát mérő változók és a végzett tevékenységek számát mérő változók között mérhetünk, amelyek közül a legutóbbihoz viszonylag erősen kapcsolódik az elért pozíciók száma is.

Ezzel szemben Párkányban sokkal gyakoribbak a viszonylag magasabb korrelációs együtthatók. A változók közül csak az elsőként megnevezett településen tett látogatások számát mérő változó korrelál viszonylag gyengébben a többivel.

4. Összegzés

Tanulmányunkban egy a szlovák–magyar határ mentén végzett kutatás fő eredményeit mutattuk be, amelynek a fő kérdése az volt, hogy a határ két oldalán élők mennyire ismerik a szomszéd országot, annak nyelvét, mennyire használják ki a határok átjárhatóságát.

A bemutatott eredményekből is világosan látszott, hogy a szlovákiai magyarok jelenléte a határ menti térségben jelentős hatást gyakorol a határon átnyúló kapcsolatok alakulására. A szlovákiai mintákban magasabb volt azok aránya, akik egyáltalán jártak a szomszéd országban (Magyarországon), több olyan települést tudtak megnevezni, ahol jártak, és több kapcsolattal is rendelkeznek a szomszéd országgal.

Ugyanakkor emellett világosan kirajzolódtak a városok közötti más jellegű különbségek is. A magyarországi minták közül kisebb-nagyobb mértékben mindhárom szempontból az esztergomi mintában mutatkozott erősebbnek a kapcsolat a szomszéd országgal, a szlovákiai minták közül pedig a párkányi válaszadóknak van szorosabb kapcsolata a szomszéd országgal.

Az esztergomi válaszadók a mosonmagyaróváriakhoz képest gyakrabban jártak Szlovákiában az elmúlt egyéves időszakban, nagyobb a nyitottság arra, hogy néhány évig Szlovákiában éljenek, több kapcsolattal rendelkeznek a határon túl, több kedvenc szolgáltatásról számoltak be, és aktív szókincsük is relatíve nagyobb, mint a mosonmagyaróváriaké.

A fentieknek megfelelően, a párkányi válaszadók kapcsolata Magyarországgal intenzívebb: az elmúlt 12 hónap folyamán szignifikánsan több alkalommal jártak a szomszéd országban, és kis mértékben, de több kapcsolattal rendelkeznek.

A kapcsolat erősségét potenciálisan magyarázó változók közül Esztergomban és Párkányban elsősorban az iskolai végzettség, Somorján és Mosonmagyaróváron pedig a jövedelem függött össze a kapcsolat erősségét mérő változókkal.

Amellett, hogy Párkányban és Esztergomban intenzívebb a kapcsolat a határ másik oldalával, mint a másik két kutatási helyszínen, jellemzően más célból járnak a szomszéd országban: míg Somorján és Mosonmagyaróváron a szomszéd ország elsősorban a rekreációt, nyaralást, kirándulást, üdülést jelenti, addig Párkányban és Esztergomban a vásárlást. Emellett, bár ezek a tevékenységek összességében egyik helyszínen sem jellemzőek, Párkányban és Esztergomban találunk magasabb arányban olyanokat, akik a szomszéd országban tanultak, munkát végeztek vagy orvosnál voltak, vagyis azok a tevékenységek, amelyek szorosabb, rendszeres kapcsolatra utalnak.

Ezen túl fontos hangsúlyozni Párkány és Esztergom szoros kapcsolatát: mindkét helyszínen magasan a testvértelepülés volt a legismertebb, és ez fokozottan igaz, ha csak azt a települést nézzük, ahol a kérdezett a leggyakrabban járt. Ugyanez Mosonmagyaróvár és Somorja kapcsolatáról nem mondható el, a somorjaiak elsősorban Győrt, másodsorban Budapestet ismerik, és csak a harmadik helyen található a testvérvárosuk. A mosonmagyaróváriak elsősorban Pozsonyban jártak, Somorja jelentős lemaradással a második.

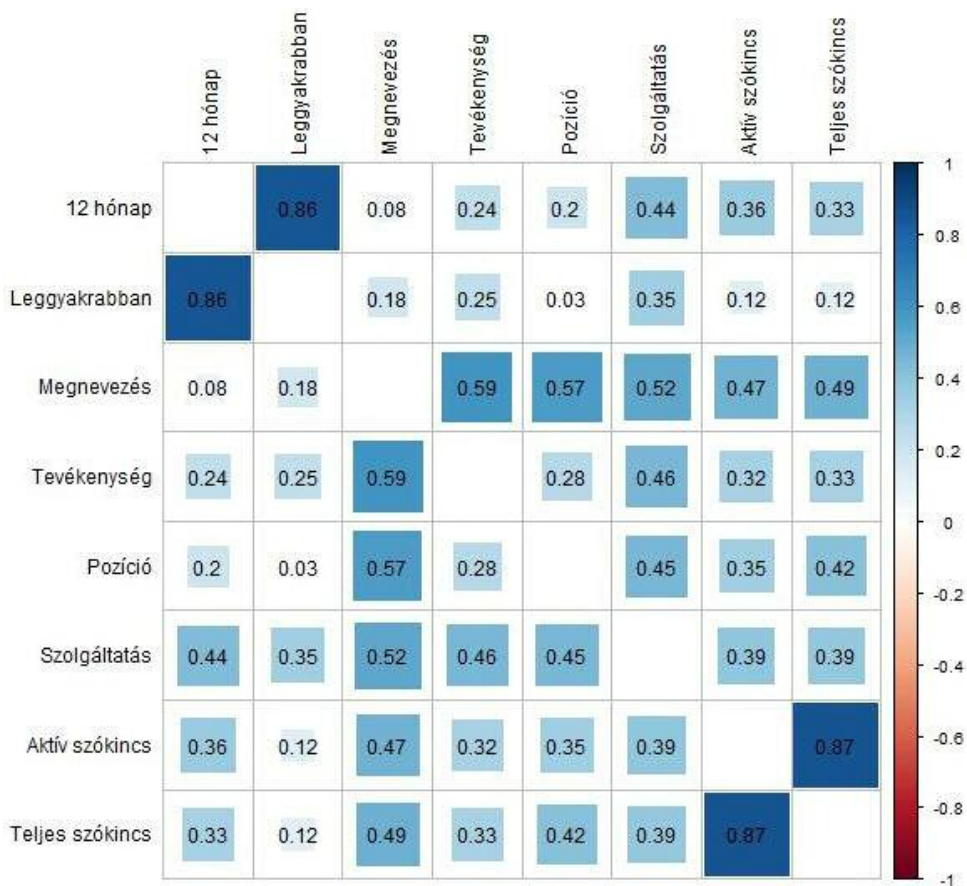
Az eredményeket véleményünk szerint elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy a Párkányt és Esztergomot 2001 óta összekötő Mária Valéria hídnak köszönhetően e két település lakosainak tág tere nyílik a szomszéd ország – vagyis a szomszéd település – meglátogatására, ami könnyen, akár gyalog is megközelíthető, így ez nem csak a jobb helyzetben lévők kiváltsága. Somorján és Mosonmagyaróváron azonban más a helyzet, ezek a települések, bár légvonalban csak 17 km választja el őket egymástól, mégis viszonylag messze vannak a határátkelőktől, így a magyarországi és szlovákiai utazásra elsősorban a magasabb jövedelműeknek nyílik lehetőségük. Egy új, közelebbi határátkelő nyitása azonban adott esetben jelentősen átalakíthatja a somorjaiak és mosonmagyaróváriak kapcsolatát a szomszéd országgal.

Irodalom

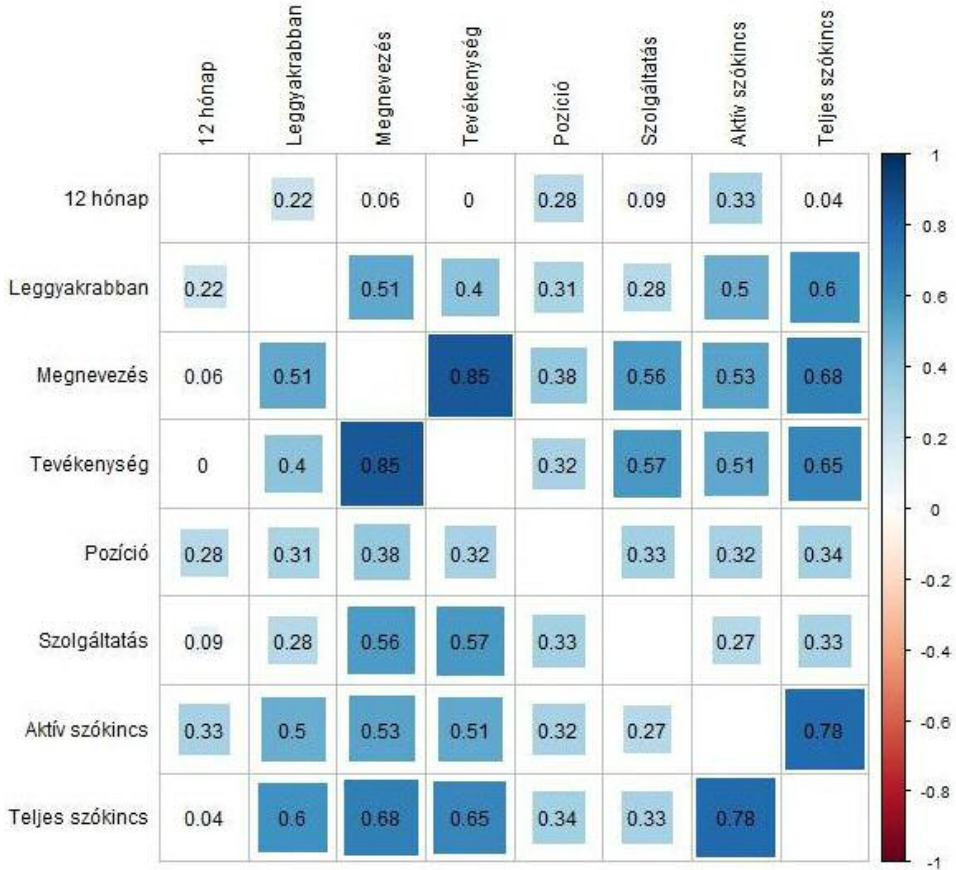
- Downs, R.M.–Stea, D. (szerk.) 1973. *Image and environment: cognitive mapping and spatial behavior*. Chicago, Aldin Publishing Company.
- Letenyei L. (szerk.) 2004. *Településkutatás I*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Lin, N.–Dumin, M. 1986. Access to Occupations Through Social Ties. *Social Networks*, 8, 365–385. p.
- Lin, N.–Erickson, B.H. 2008. Theory, Measurement, and the Research Enterprise on Social Capital. In: Lin, N.–Erickson, B.H. (szerk.) 2008. *Social Capital: An International Research Program*. Oxford, Oxford University Press, 1–26. p.
- Lin, N.–Fu, Y.–Hsung, R. 2001. The Position Generator: Measurement Techniques for Social Capital. In: Lin, N.–Cook, K.–Burt, R.S. (szerk.) *Social Capital: Theory and Research*. New York, Aldine de Gruyter, 57–81. p.

Függelék

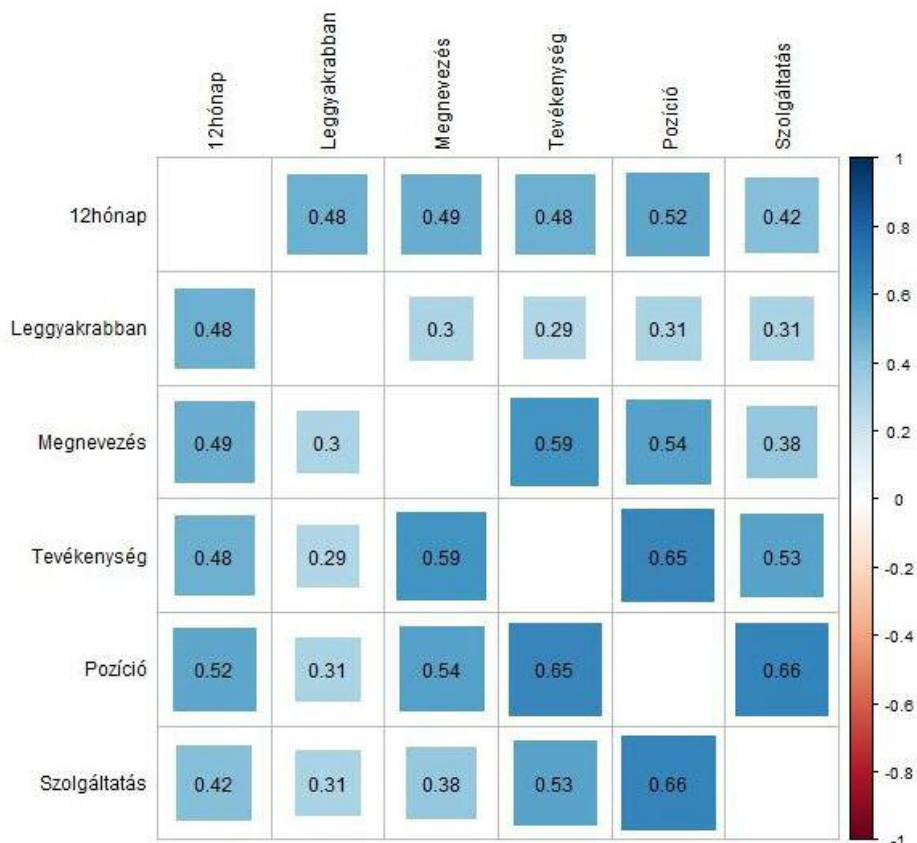
12. ábra. A szomszéd országgal való kapcsolatot mérő változók Spearman-féle korrelációja Esztergomban

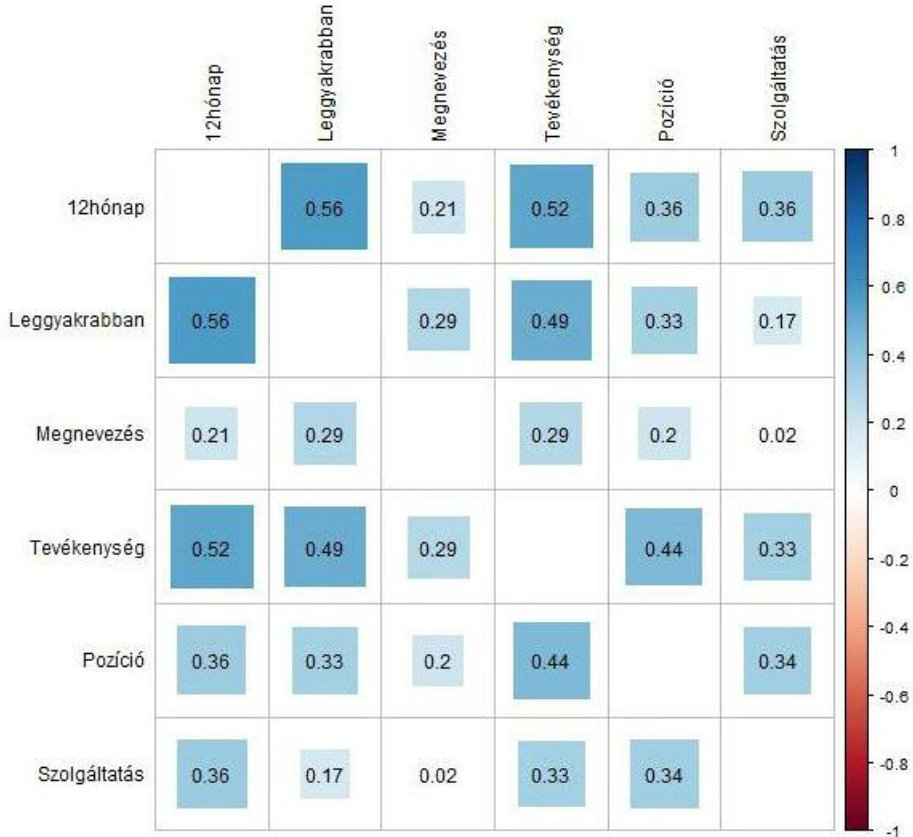
13. ábra. A szomszéd országgal való kapcsolatot mérő változók Spearman-féle korrelációja Mosonmagyaróváron

14. ábra. A szomszéd országgal való kapcsolatot mérő változók Spearman-féle korrelációja Párkányban

15. ábra. A szomszéd országgal való kapcsolatot mérő változók Spearman-féle korrelációja Somorján

ANDRÁS MORAUSZKI – LÁSZLÓ LETENYEI

THE MEASUREMENT OF THE TRANSBOUNDARY IMPACT IN SLOVAKIA AND HUNGARY. THE EXPERIENCES OF AN EMPIRICAL STUDY

Every year, the European Union spends millions of euros for promoting cross-border cooperation among its member states. The efficiency of these expenditures is measured by indicators. Typical examples for such indicators are: Has the number of enterprises increased in the region? Has employment increased along the border? Have there been created any new workplaces in the region? Has the project promoted diversity and equal opportunities? Are there at least two women in the project management staff? We argue that the indicators required by the EU are suitable for the measurement of the efficiency of funds spent on cross-border cooperation. In most of the social and economic dimensions, they fail to assess direct impacts of cross-border cooperation projects. A new methodology is required for the determination of the direct social impact of the EU CBC Programs. The paper suggests measuring the direct social impact of these programs by indicators based on mental mapping, assessment of language skills and a position generator measure of social capital. The pilot research has been carried out on four locations along the Hungarian–Slovakian border: in Esztergom, Štúrovo, Mosonmagyaróvár and Šamorín. Representative samples of 125 persons per location have been drawn and interviewed using paper-based questionnaires in all selected locations. The pilot study has proved that the proposed methodology based on multiple measures is suitable for measuring the respondents' connectedness to the neighbouring country. The results show that the respondents in Štúrovo and Esztergom have a much stronger relationship with the neighbouring country than the other two samples, and they also highlight the importance of the Hungarian community in Slovakia in cross-border movement.

Dél-Szlovákia gazdasági és szociális helyzete néhány mutató tükrében

ZSOLT HORBULÁK

The economic and social situation of South Slovakia in the light
of some indicators

338(437.6)

331.56(437.6)

625.7(437.6)

316.022.4(=511.141)(437.6)

Keywords: the Hungarian districts in South Slovakia, the place of South Slovakia in the Slovak economy, unemployment, average wage, road network, the ability to attract capital by the southern region.

Bevezetés

Gyakran lehet találkozni azzal a sommás megállapítással, miszerint Dél-Szlovákia gazdasági helyzete siralmas. Kevés a beruházás, magas a munkanélküliség, az infrastruktúra elmaradott, a térségbe alig érkezik külföldi tőke és az állami fejlesztések is elkerülik a régiót. E lassan közhelynek számító kijelentés érvényességét azonban tudományos módszerekkel is igazolni lehet.

Dél-Szlovákia gazdaságával már több átfogó publikáció foglalkozott. A legfontosabbak között kell kiemelni a Horváth Gyula szerkesztésében 2004-ben közreadott *Dél-Szlovákia* című könyvet. A munka teljes képet ad a régióról. Gazdasági témával több rész is foglalkozik, így a Szlovákia makrorégiói c. fejezet (83–198. p.), a Munkaerőpiac c. alfejezet (259–268. p.), a Mező- és erdőgazdálkodás c. fejezet (301–322. p.), az Ipari terek és vállalkozások c. fejezet (326–347. p.) és a Gazdasági szolgáltatások c. fejezet (353–380. p.). Hasonló jellegű munka a Fazekas József és Hunčík Péter által szerkesztett és 2004-ben kiadott *Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Összefoglaló jelentés. A rendszerváltozástól az Európai Unióig*, I. kötet.¹ Ebben a könyvben gazdasági témával egy fejezet foglalkozik (A déli régió teljesítőképessége, 295–344. p.) A könyvek közül kiemelendő még a Lelkes Gábor által jegyzet *Régiók és Gazdaság* című kiadvány, amely a *Magyarok Szlovákiában* sorozat V. köteteként jelent meg. A Baross Gábor Terv szintén tartalmaz olyan fejezeteket, amelyek Dél-Szlovákia gazdasági helyzetét értékelik. Megemlíthető még két EÖKIK-kiadvány, mindkettő Réti Tamás szerkesztésében, és egyben azonos címmel: *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. A 2004-ben kiadott első rész négy fejezete foglalkozik Dél-Szlovákiával: A határon túli magyarok részvétele a gazdasági átalakulásban – Szlovákia (Ádám János Imre, 267–302. p.), Külföldi tőkebefektetések és az

1 Ebben a tanulmányban a kiadvány szlovák változatát használtuk.

ipari parkok Dél-Szlovákiában (Morvay Károly, 303–330. p.), Kelet-Szlovákia régió gazdasági átalakulása (Reiter Flóra, Semsey Ilona, dr. Tóth Attila, 331–362. p.) és A komáromi hajógyárról (Tuba Lajos, 363–372. p.) A második, 2005-ben kiadott részben két tanulmány foglalkozik Dél-Szlovákiával: *A dél-szlovákiai régió fejlődése a helyi kezdeményezések és a határon átnyúló együttműködések tükrében* (Ádám János Imre, 21–58. p.), illetve *Dél-Szlovákia és az Alsó-Nyitra régió agráriuma és agrártársadalma a 3. évezred küszöbén* (Lelkes Gábor, 59–98. p.). A tanulmányok között figyelmet érdemel Lelkes Gábor *A szlovákiai regionális fejlesztéspolitika és annak középtávú dél-szlovákiai határ menti vetülete az uniós támogatások tükrében* címmel, és Renczes Ágoston írása *A Szlovák gazdaság és Dél-Szlovákia magyarlakta vidékeinek fejlődése az EU-csatlakozás óta* című tanulmánya, úgyszintén az EÖKIK kiadásában Lelkes Gábor *Elmaradottság és versenyképesség a dél-szlovákiai térben* című írása.

1. Dél-Szlovákia meghatározása

A legfontosabb kérdés, amelyre legelsőként válaszolni kell, úgy szól, mit nevezünk Dél-Szlovákiának, miként lehet földrajzilag behatárolni a vizsgált területet? Dél-Szlovákiának hagyományosan a magyarlakta vidéket szokás nevezni, és ez a térség Szlovákia egész déli határa mentén húzódik végig hol széles, hol beszűkülő sávban. Ezt a felfogást még az ország többségi nemzeti is el szokta fogadni, noha „magyarlakta” vidék helyett a „vegyes lakosságú terület” kifejezést használják, amely a rendszerváltás után a szlovákiai magyarság is egyre gyakrabban alkalmaz. Mindezek ellenére továbbra is felmerül a kérdés, hogy pontosan melyik az a terület, amelyet déli régióknak lehet nevezni? A kérdésre a következő válaszok szoktak felmerülni:

Magyarok által lakott vidék

A magyar (vegyes) vidék az, ahol magyarok laknak. A kézenfekvőnek látszó válasz azonban mégsem annyira egyszerű. Melyik település tekinthető még „magyarnak” és melyik már nem? Ebben az esetben azt kell tisztázni, hogy milyen százalékos arány mellett lehet nemzetiséginek tekinteni egy települést. 50%-os nemzetiségi arány mellett, 20%-os arány mellett vagy esetleg más legyen a megoszlás? A többségi elv, noha nyilvánvalónak látszik, mégsem lenne helyes, olyannyira, hogy még szlovák nemzetiségi törvény is 20%-ot határoz meg, amikortól elismer bizonyos nemzetiségi jogokat. Ettől kisebb arány a nemzetiségek részéről ugyan felmerül, de általában sikertelenül. Hátránya, hogy minden egyes felmérés esetén település szintű lebontást igényel. Szlovákiában a legkisebb statisztikai egység a járás, település szintű adatokat legfeljebb csak külön-külön, minden egyes település megszólításával lehetne szerezni, majd pedig azt kellene összegezni. Az 1991-es népszámlálás alapján Szlovákiában összesen 432 olyan település volt, ahol a magyarság aránya 50% felett volt. 20% feletti arányt 506 településen ért el. (Gyurgyík 1994, 101. p.) Látható, hogy ez a módszer akkor nagyon bonyolult lenne, ha tudjuk, hogy a 2011-es népszámlálások adatai alapján ezek a számok csökkentek.

1938–1945 között érvényes határok

Következő megoldás lehetne a magyar vidéket úgy meghatározni, hogy az tartozzon bele, amely az első bécsi döntéssel került vissza Magyarországhoz 1938 őszén. Előnye,

hogy ez egy kijelölt határvonal, valóban túlnyomóan magyar többségű vidékről van szó, noha voltak olyan magyar többségű települések, amelyek nem kerültek vissza Magyarországhoz, és ez fordítva is érvényes volt. Hátránya, hogy ismételten települési szintű adatok feldolgozását igényelné, továbbá hogy a nemzetiségi arányok már megváltoztak.

Közzeti szintű felbontás

Valamivel könnyebb megoldást jelentene a kistérségekből való kiindulás, pontosabban a magyarnak tekintett városok és közzeteik vizsgálata. Mintegy 30 „magyar” városról van szó. Hátránya, hogy megint csak nem statisztikai egység, így újra csak település szintű adatokat kellene vizsgálni, és az sem biztos, hogy rendelkezésre állnának a kívánt adatok.

Regionális vizsgálat

Negyedik megközelítései pont lehet a természetes történelmi régiókból való kiindulás. Nyugatról kelet felé haladva a következők tájegységek találhatók Szlovákiában: Csallóköz, Mátyusföld, Zoboralja, a ma már nem ismert Törzsökerdő, a Zsitva és a Garam közti vidék, Ipoly mente vagy Nógrád, Gömör és Bodroghöz. Előnye lenne, hogy a felosztást sokan ismerik, a vidékek benne vannak a közztudatban. A sok száz éves vármegyrendszer is részben erre épült, és ideális politikai környezetben közzgazgatási egységek alapjait képezhetné. Hátránya, hogy mivel tájegységek, ezért nincsenek pontos határaik, vagyis ismét csak a komoly utánajárást igénylő és senki által sem alkalmazott települési adatok lekérdezését kellene alkalmazni.

Járásai adatok elemzése

A legegyszerűbbnek tűnő megoldás a szlovák közzgazgatási, pontosabban a statisztikai egységekből való kiindulás. Szlovákia legutóbbi 1996-ban végrehajtott közzgazgatási felosztása alkalmával az országot 8 kerületre, ezen belül 79 járásra osztották. A járások tényleges száma ennek ellenére mégis csak 72, ugyanis Pozsony és Kassa önmagában öt, illetve négy járásra oszlik. Később a járások mint közzgazgatási egységek ugyan megszűntek, de mint statisztikai egységek továbbra is léteznek. A munkanélküliségi rátát, a szociális támogatásokban részesülők arányát stb. havi rendszerességgel közlik. Ennek a módszernek a hátránya, hogy határaik úgy vannak meghúzva, hogy közülük csupán kettőben, a Dunaszerdahelyi és Komáromi járásban van a magyarság abszolút többségben, a többi járásban az aránya igen változó, a fővárosban és Kassán pedig napjainkban már elenyésző. Másként fogalmazva a déli rész abszolút magyar többsége az északi rész abszolút szlovák többségével képez egy statisztikai egységet, miközben két kivételtől eltekintve az egész járás szlovák többségű. A déli járások a következők: Szenci, Dunaszerdahelyi, Galántai, Vágsellyei, Komáromi, Érsekújvári, Nyitrai, Lévai, Nagykürtösi, Losonci, Rimaszombati, Nagyrőcei, Rozsnyói, Kassa vidéki, Töketeremesi, Nagymihályi járások, illetve két város, Pozsony és Kassa. A felsorolt 16 járásban és két nagyvárosban a szlovákiai magyarság összességében így mindenképpen jelentős kisebbségben van. A járás tehát sok statisztikai adatot kínál, ahogy később bemutatjuk, gyakorlatilag mindenki ezt használja, de a szlovákiai magyarság vizsgálatára csak fenntartásokkal alkalmas.

Ami a szakirodalmat illeti, a fentebb felsorolt publikációk általában – a kerületi mellett – a járási szintből indulnak ki. Nem találtunk olyan esetet, amikor valaki települési szintből indult volna ki. Az egyetlen eltérés az, hogy Pozsonyt és Kassát beszámítják-e vagy sem. Gyakoribb azonban az a megoldás, hogy a két nagyvárost erősen torzító hatása miatt kihagyják. Lelkes Gábor (2008a, 2004) 16 járással számol, Renczes Ágoston (2010) úgyszintén. A *Dél-Szlovákia* című könyv ezt úgy módosítja, hogy Pozsonyt nem, de Kassát már beszámítja az elemzésbe. A *Közeledő régió a Kárpát-medencében* első kötetében Ádám János Imre (2004) járási szintből indul ki, de bemutat egy olyan térképet, amely Szlovákiát „történelmi régiók” alapján osztja fel. A kiadvány egy másik tanulmánya (Morvay 2004), folyamatosan 11 járás adatait elemzi, de két alkalommal beleszámítja Pozsonyt is. A kiadvány harmadik ide vágó tanulmánya (Reiter–Semsey–Tóth 2004) járásokkal számol, Kassa négy kerületét beleértve. A *Magyarok Szlovákiában (1989–2004)* című könyv ismertetett fejezetei ugyan „természetes régiók” alapján elemzik Dél-Szlovákia állapotát, de ezek a régiók sem mások, mint többé-kevésbé történelmileg összetartozó szomszédos járások. Alsó-Vág mente – Duna melléke régió nem más, mint a Szenci, Galántai, Vágsellyei és Dunaszerdahelyi járások; Alsó-Nyitra egyenlő a Nyitrai, Érsekújvári és Komáromi járásokkal, Gömör-Nógrád-Kishont a Nagykürtösi, Losonci, Poltári, Nagyrőcei és Rozsnyói járásokat foglalja magába, a Kassa régió Kassa városát és a Kassa vidéki járást. A Zempléni régió viszont a magyarnak tekinthető Tőketerebesi és Nagymihályi járásokon kívül felöleli a volt Zemplén vármegye északi járásait is, a Homonnai, Mezőlaborci, Szinnai és Felsővizközi járásokat is. A Baross Gábor Terv az adott rész szerezőjétől függően sokféle megoldást alkalmaz, kerületit, járást, járást nagyvárosokkal, de megemlíti az egyéb közigazgatási felosztások lehetőségét is. Főleg a könyvekben gyakori a kerületi szint használata is. Egy alkalommal azonban azzal is találkoztunk, hogy a magyar körzeteket is számba veszik, igaz, csak rövid áttekintésben. (Lelkes 2008b)

Tény, hogy a legelterjedtebb módszer a járási szint. Figyelembe kell venni, hogy minden tanulmány elsősorban saját metodológiájából indul ki, de még ilyen egyszerű esetben is, mint Szlovákia, számos variációval lehet találkozni. Az igazi problémát persze az jelenti, ha több évtizedes időszakot kell elemezni. Az 1996-os reform alkalmával 38 járásból 72-t alakítottak ki, ami az összevetést nagyon megnehezíti. Annak ellenére, hogy a járási bázisnak több hátránya van, általában mindenki ezt alkalmazza.

2. A dél-szlovákiai járások általános jellemzői

A tanulmányban azt módszert választottuk, hogy a régiót külön-külön bemutatjuk a 16 járással, illetve 16 járással és a 2 nagyvárossal. Tesszük ezt azért, mivel Pozsony és Kassa Dél-Szlovákia szerves része, és noha az arányokat tekintve immár nagyon kevés magyar él bennük, mégis szorosan kötődnek a magyar kultúrához, a magyarság számára ma is fontos központok, másrésről viszont a bennük koncentrálódó ipar miatt a vidék adatait jelentősen torzítják. Minden esetben (járások kiterjedése, népszámlálási adatok, gazdasági adatok) a 2011-es esztendő számadataiból indultunk ki. Az alapvető adatok a következők:

- Szlovákia területe 49 034 km²;
- lakosainak száma a 2011-es népszámlálás alapján 5 397 036 fő;

- 2011-ben magyarnak 458 467 fő vallotta magát, ami 8,5%-os arálynak felel meg. A 16 járás és két város Szlovákiában belül az alábbi arányokkal van jelen:

1. táblázat. A „magyar” vidék aránya Szlovákián belül, 2011-es állapot

járás/város	kiterjedés (km ²)	lakosok száma		a magyarság aránya (%)
		összesen	ebből magyar	
Pozsony*	367,7	411 228	14 119	3,43
Szenci járás	359,9	66 265	9 134	13,78
Dunaszerdahelyi járás	1 074,6	116 492	87 349	74,98
Galántai járás	641,7	93 594	32 793	35,04
Komáromi járás	1 100,1	103 995	66 356	63,81
Érsekújvári járás	1 347,1	144 417	48 483	33,57
Nyitrai járás	870,7	159 143	9 076	5,70
Vágsellyei járás	355,9	53 286	16 717	31,37
Lévai járás	1 551,1	115 367	28 085	24,34
Nagykürtösi járás	848,2	45 562	10 939	24,01
Losonci járás	825,6	74 861	17 338	23,16
Rimaszombati járás	1 471,1	84 889	30 516	35,95
Nagyrócei járás	730,3	40 400	7 738	19,15
Rozsnyói járás	1 173,3	63 351	16 103	25,42
Kassa*	237,1	240 433	6 382	2,65
Kassai járás	1 541,3	119 227	11 845	9,93
Tőketerebesi járás	1 073,5	106 072	28 145	26,53
Nagy Mihályi járás	1 019,3	110 842	12 122	10,94
összesen	16 588,5	2 149 424	453 240	21,09
átlag (16 járás, 2 város)	921,58	119 412	25 180	25,77
átlag (16 járás)	998,46	93 610	27 046	28,61

Forrás: saját szerkesztés a 2011-es népszámlálási adatok és járások 2011-es kiterjedése alapján; *a két város kerületeinek (járásainak) az összege

A déli járások további együttes jellemzői:

- a déli járások és két város kiterjedése együtt 16 588,5 km², ez az ország területének 33,83%-a;
- a 16 járás kiterjedése Pozsony és Kassa nélkül: 15 983,7 km², ami az ország területének 32,6%-a;
- a 16 járásban és a két városban élők száma 2 149 424 fő, ez Szlovákia lakosságának 32,83%-a;
- csak a 16 járásban élők száma 1 497 763 fő, ez az ország lakosságának 27,75%-a;
- a 16 járásban, illetve Pozsonyban és Kassán 453 240 fő vallotta magát magyarnak, ami az adott terület lakosságának a 21,09%-át tette ki, viszont a szlovákiai magyarság 98,86%-át;
- csupán a 16 járásban 432 739 magyar ember él, ami az összlakosság 28,89%-át teszi ki, a szlovákiai magyarságnak pedig 94,39%-át.

Hogy pontosabb képet kaphassunk a dél-szlovákiai járásokról, érdemes őket összehasonlítani Szlovákia összes többi járásával. Egy átlagos „magyar” járás az országos átlag járástól a következőkben tér el:

- amíg egy átlagos déli járás területe a városokat nem számítva 998,46 km², addig egy átlagos járásé 681,06 km², vagyis egy „magyar” járás kiterjedésének csupán a kétharmada, pontosabban 68,21%-a;
- ha a városokat is beleszámítjuk, akkor egy átlagos déli régióbeli járás területe 921,58 km²-re csökken, de a „magyar” járások még ebben az esetben is nagyobbak az országos átlagnál, mégpedig 35,32%-kal (ez fentebb 46,60% volt);
- ha viszont kizárólag a „szlovák-magyar” szembenállást vesszük alapul, a szlovák járások átlagos kiterjedése Kassa és Pozsony nélkül csupán 610,67 km² a magyar járásoknak 61,78%-a, azaz szűk kétharmada.

Mindez azt jelenti, hogy a „magyar” járások abszolút számok tekintetében akár jobban is állhatnak szlovák járásoknál, hiszen nagyobb területen több üzem, több tőke lehet, de arányokat tekintve a helyzetük már lényegesen más. Ezeket az arányokat a következőkben a lakosság szempontjából is bemutatjuk:

- egy átlagos „magyar” járásban a városokat nem számítva 93 610 lakos él a szlovák országos átlag 68 317 lakosával szemben, így a „magyar” járásokban 37%-kal több ember lakik;
- ha ismét csak a „magyar” és a „szlovák” járásokat vesszük össze, az arány 93 619 versus 60 746 lakos, akkor egy déli járás 154%-kal népesebb egy északinál.

3. A Dél-Szlovákia helye Szlovákia gazdaságában

Az alábbiak néhány olyan gazdasági adatot kívánunk elemezni, amelyek véleményünk szerint képesek érzékeltetni egy-egy régió gazdasági fejlettségét. Természetesen számos más mutatót is meg lehetne vizsgálni, olyanokat, amelyet a szlovák statisztika nyilvántart járási szinten is, mint például a számítógépes szövegszerkesztői ismereteket vagy az iskolai végzettséget, de itt most ezt helyhiány miatt sem tehetjük. A számba vett mutatók a következők: munkanélküliségi ráta, úthálózat elemzése, szociális juttatásban részesülők száma, átlagbér, a legnagyobb vállalatok száma. Korábban hasonló elemzésekkel a következő publikációkban lehetett találkozni.

Az általános fejlettséget Kovács Ervin (2000) a faktoranalízis segítségével vizsgálta, de azt egész Szlovákiára alkalmazta. A foglalkoztatással korábban már mások is, mi is foglalkoztunk. Lelkes Gábor (2008b, 93–99. p.) már az összes járás mellett a 16 „magyar” járás számaira is figyelt. A munkanélküliség problémakörét viszont körbejárta még a munkanélküliek utolsó gazdasági tevékenysége alapján, a regisztrált munkanélküliek nyilvántartási idejének megoszlása alapján, a munkanélküliek utolsó betöltött munkahelye alapján, a nyilvántartott munkanélküli férfiak életkor szerinti megoszlása alapján, a nyilvántartott munkanélküliek legmagasabb iskolai végzettsége alapján nemek szerint is. Az első adatsoron kívül a többenél csak a déli járások számait mutatta be, ám az eredményt egyik esetben sem hasonlította az országos átlaghoz. A szerző ezen kívül a NUTS4 régiós szinten még közzétette az egy vállalatra eső lakosok számát, a vállalatok számának és szerkezetének területi megoszlását, a vállalatok és az alkalmazottak számának területi megoszlását, a vállalatok számának és szerkezetének alakulását 2001 és 2005 között, az egyéni vállalkozások számának és szerkezetének alakulását 2001 és 2005 között, az egyéni vállalkozásra eső lakosok számát, az egyéni vállalkozások területe-

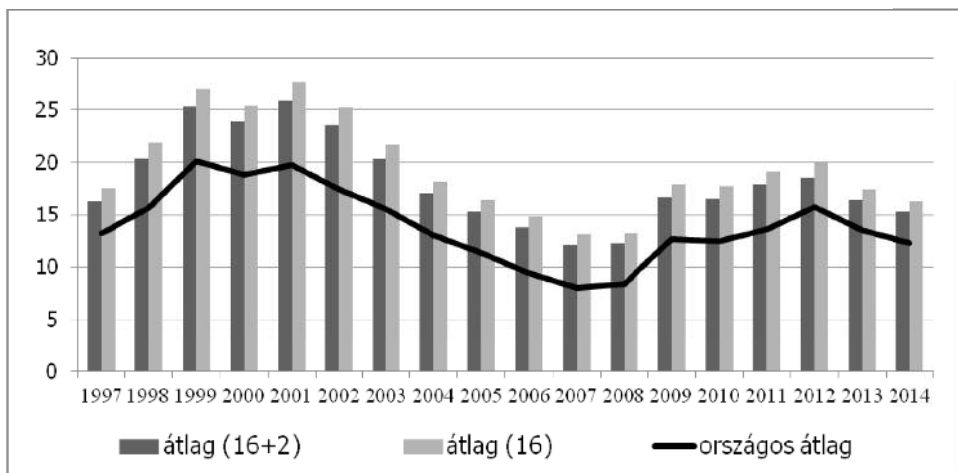
ti megoszlását és szerkezetét, a vállalati szféra külföldi tőkebefektetései alakulását, a vállalati szféra külföldi tőkebefektetései alakulásának területi megoszlását, az idegenforgalmi infrastruktúra ellátottsági mutatóinak területi megoszlását, a vállalkozási környezeti feltételek területi megoszlását a regionális vállalkozási környezeti index értéke alapján, ez utóbbit ismét az ország 79 járásának szintjén. (2008b, 187–200. p.) Lelkes a 16 járás számait ebben az esetben sem vetette össze az országos számsorokkal.

A Baross Gábor Terv bizonyos részeiben szintén szerepelt a munkanélküliség (Boros–Farkas 2014, 41–42., 47–49. p.) és a szociális támogatásban részesülők felmérése déli a járásokban Pozsonnyal és Kassával együtt, illetve külön-külön számolva. (Boros–Farkas 2014, 43–44. p.) A kiadványban, amelyben a hivatkozott részeket mi készítettük, szintén elemeztük az üzemsűrűséget (Boros–Farkas 2014, 27–29. p.), illetve hogy a forgalom alapján számba vett 200 legnagyobb vállalat közül melynek székhelye található a régióban. (Boros–Farkas 2014, 30–31. p.) Ez utóbbit már számba vették máshol is, de csupán természetes régióként néhányat felsoroltak, (Fazekas–Hunčík 2004, 333., 340., 347., 354., 361., 368. p.) vagy pedig, igaz, aprólékosabban, de csak a Pozsonyi NUTS2 (Lelkes 2008b, 117. p.) és NUTS3 szinten. (Lelkes 2008b, 139., 140., 161., 162., 181. p.) A 200 legnagyobb cég és az üzemsűrűség kérdését csupán nagyon röviden, de érintettük egy másik tanulmányunkban is. (Horbulák 2014, 53–54. p.) Ami az közötti hálózat vizsgálatát illeti, máshol még nem találoztunk vele.

3.1. Munkanélküliek aránya Dél-Szlovákiában

A vizsgált számokat úgy kaptuk meg, hogy a Munka, Szociális és Családügyi Hivatal által nyilvántartott munkanélküliségi adatokból kiválasztottuk a témánkhoz kapcsolódó 16 járás és 2 nagyváros adott év decemberi számait, majd kiszámítottuk az átlagot. A kiindulási év azért 1997, mert az az első esztendő, amikortól az adatok hozzáférhetők. Az eredményt az alábbi diagram mutatja:

1. diagram. A munkanélküliség aránya a déli járásokba 1997 és 2014 között

Forrás: www.upsvar.sk

A diagram eredményeit látva nyilvánvaló, hogy a munkanélküliséget illetően a déli régió mindig jelentősen elmaradt a szlovák átlagtól függetlenül attól, hogy beleszámoljuk-e a Pozsonyt és Kassát vagy sem. 18 év átlagát számítva a 16 járás munkanélküliségi rátája 5,52%-kal maradt el az országostól, a két nagyváros beszámításával a hátrány legfeljebb 4,25%-ra csökken. Az összképet tovább árnyalja, hogy gyakorta fordul elő, hogy a járásokon belül a „szlovák észak” lényegesen jobb gazdasági helyzetben van, mint a „magyar dél”, de tekintettel arra, hogy ez a különbség statisztikailag nem mutatható ki, a magyarok által lakott vidék a hivatalos számhoz képest is rosszabb helyzetben van.

A 16 járás és 2 nagyváros munkanélküliségi rátájának országos szintű hosszú távú összehasonlítása 18 év (1997–2014) átlaga alapján

- az országos munkanélküliségi átlag: 13,94%;
- 16 járás + 2 nagyváros munkanélküliségi átlaga: 18,20%;
- 16 járás munkanélküliségi átlaga: 19,47%.

3.2. Átlagbér a dél-szlovákiai vállalatokban

Az adatokat vállalati szinten dolgoztuk fel. A vállalat alatt a statisztikai kimutatás önálló, legalább 20 embert foglalkoztató gazdasági egységet ért, melynek tevékenysége ipari jellegű, illetve olyan 19 és kevesebb embert foglalkoztató vállalatot, melynek éves forgalma 2012-ben meghaladta az 5 millió eurót.

2. táblázat. Az átlagos havi átlagbér 16 dél-szlovákiai járásban, illetve Pozsonyban és Kassán

	átlagbér (€)	az országos átlag (%)
Pozsony	1344	137,56
Szenci járás	1066	109,11
Dunaszerdahelyi járás	787	80,55
Galántai járás	933	95,50
Komáromi járás	740	75,74
Lévai járás	841	86,08
Nyitrai járás	857	87,72
Érsekújvári járás	754	77,18
Vágsellyei járás	983	100,61
Losonci járás	805	82,40
Nagyrocei járás	783	80,14
Rimaszombati járás	527	53,94
Nagykürtösi járás	584	59,77
Kassa város	1061	108,60
Kassai járás	978	100,10
Nagy Mihályi járás	743	76,05
Rozsnyói járás	896	91,71
Tőketerebesi járás	589	60,29

Forrás: Ročenka priemyslu SR 2014, 21–22. p. és saját számítás.

A táblázatot még a következőkkel lehet kiegészíteni:

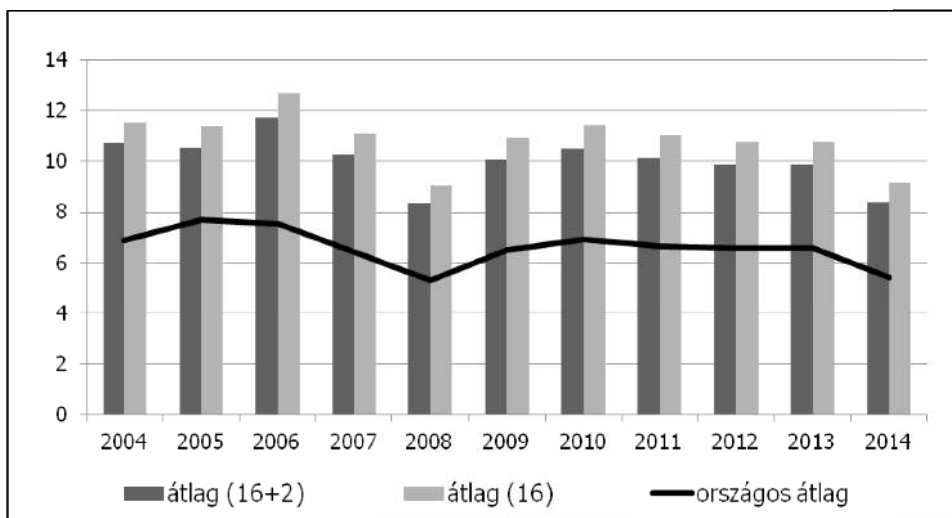
- országos átlagbér: 977 €;
- 16 járás + 2 nagyváros átlagbére: 848,39;
- átlagbér a 16 járásban: 804,13;

- különbség az országos átlaghoz képest a 16 járásban illetve a két nagyvárosban: -128,61, ez az országos átlag 86,84%-a;
- különbség az országos átlaghoz képest a 16 járásban: -172,88, ez az országos átlag 82,3%-a.

3.3. A hátrányos helyzetűek aránya Dél-Szlovákiában

A hátrányos helyzetű egyéneket a szlovák jog anyagi szükségben élőknek nevezi. A 417/2013, az anyagi szükségben lévők támogatásáról szóló törvény alapján az anyagi szükség („hmotná núdza”) olyan helyzet, amikor a háztartásban élők jövedelme nem haladja meg a létminimumot, és a háztartás tagjai munkával, tulajdonjoggal vagy egyéb vagyoni joggal nem képesek bebiztosítani vagy növelni jövedelmüket. A hátrányos helyzetű személyek százalékos arányát a népességen belül a következő diagram szemlélteti. A 2004 itt is az első elérhető adat időpontja:

2. diagram. A hátrányos helyzetűek aránya a déli járásokban 2004 és 2014 között

Forrás: www.upsvar.sk

A 2. diagram mutatja, hogy 11 éves időszak alatt a déli régióban élők között átlagosan mindig többen éltek rossz szociális helyzetben, mint az országban, függetlenül attól, hogy a jó helyzetben lévő fővárost és Kassát beleszámítjuk, vagy sem. A további arányok a következőképpen alakulnak:

- a hátrányos helyzetűek országos arányának átlaga 2004 és 2014 között: 6,60%;
- 16 járás + 2 nagyváros átlaga: 10,04%, vagyis 3,44%-kal haladja meg az országos átlagot;
- 16 járás munkanélküliségi átlaga: 10,89, tehát 4,29%-kal magasabb, mint az országos szint.

3.4. Az úthálózat állapota Szlovákia „magyar” járásaiban

3. táblázat. Az úthálózat néhány jellemzője Dél-Szlovákiában

	autópálya (km)	gyorsforgalmi út (km)	útsűrűség			
			(km/km ²)	eltérés az országostól	(km/1000 lakos)	eltérés az országostól
Pozsony	53,424	0,000	0,413	0,047	0,322	-2,984
Szenci járás	22,423	0,000	0,648	0,282	3,512	0,206
Dunaszerdahelyi járás	0,000	0,000	0,507	0,141	4,595	1,289
Galántai járás	0,000	15,411	0,481	0,115	3,201	-0,105
Komáromi járás	0,000	0,000	0,353	-0,013	3,654	0,348
Lévai járás	0,000	0,000	0,433	0,067	5,727	2,421
Nyitrai járás	0,000	40,276	0,499	0,133	2,632	-0,674
Érsekújvári járás	0,000	0,000	0,377	0,011	3,486	0,180
Vágsellyei járás	0,000	0,000	0,355	-0,011	2,341	-0,965
Losonci járás	0,000	0,000	0,411	0,045	4,666	1,360
Nagyőcei járás	0,000	7,759	0,323	-0,043	5,845	2,539
Rimaszombati járás	0,000	10,420	0,348	-0,018	6,193	2,887
Nagykürtösi járás	0,000	0,000	0,444	0,078	8,524	5,218
Kassa város	0,000	12,225	0,414	0,048	0,396	-2,910
Kassai járás	5,395	0,000	0,382	0,016	5,064	1,758
Nagymihályi járás	0,000	0,000	0,379	0,013	3,509	0,203
Rozsnyói járás	0,000	0,000	0,275	-0,091	5,227	1,921
Töketerebes-i járás	0,000	0,000	0,433	0,067	4,411	1,105
átlag (16+2)	4,513	7,174	0,415	0,049	4,073	0,767
átlag (16)	1,739	6,715	0,416	0,050	4,537	1,231
összesen (16+2)	81,242	86,091	7,475	0,887	73,305	13,797
összesen (16)	27,818	73,866	6,648	0,792	72,587	19,691
országosan	419,807	247,245	0,366	-	3,306	-

Forrás: Prehľad údajov o sieti cestných komunikácií SR, 5., 12-14., 17. p.

- a 16 járásban található Szlovákia autópályáinak a 6,63%-a és gyorsforgalmi útjainak 29,88%-a, miközben terület az ország kiterjedésének 32,6%-a, és itt lakik Szlovákia lakosságának a 27,75%-a;
- a 16 járásban és két nagyvárosban található Szlovákia autópályáinak a 19,35%-a és gyorsforgalmi útjainak 34,82%-a, miközben terület az ország kiterjedésének 33,83%-a, és itt lakik Szlovákia lakosságának a 32,83%-a;
- területre levetítve az útsűrűség tekintetében a déli járások jobban állnak: a 16 járásban az útsűrűség az országos 113,52%-a, a két nagyvárost is beleszámítva 113,46%-a;
- a lakosság számát tekintve a déli régió megint csak előnyben van: a 16 járásban az útsűrűség az országos 123,19%-a, a két nagyvárossal együtt 137,23%-a.

3.5. A déli régió tökevonzó képessége a Szlovákiában székelő 200 legnagyobb vállalat székhelye alapján

Végül vizsgáljuk meg a déli régió gazdasági erejét abból a szemszögből, hogy mennyire képes a legnagyobb vállalatokat magához vonzani. A Trend gazdasági hetilap által 2014 novemberében közreadott listából indultunk ki. Kassán 5-nek, Pozsonyban 81 cégnek van a központja. Noha a kassai 5 központ lényegesen nem befolyásolná az

eredményt, a pozsonyi 81 már igen. Hogy konzekvensek maradjunk, ezért a két várost nem vettük külön, ellenben most egyik számait sem számítottuk be.

25 vállalatnak a székhelye található a vizsgált vidéken, azaz éppen az összes nyolcada, 12,5%-a. Ez a szám lényegesen elmarad a régió súlyától mind a területet (32,6%), mind a lakosságot (27,75%) tekintve. Ha a két évvel korábbi adatokhoz hasonlítjuk, akkor a helyzet javulónak tekinthető. Akkor csak délen 23-nak (11,5%) volt a székhelye. A javulást azonban mégsem szabad jelentősnek tekinteni. Az igaz, hogy a 2011-es állapot alapján is volt olyan település – Nyitra –, amelyben elenyésző számban élnek magyarok és 1938–45 között se volt Magyarország része, de ez a város azért még most is fontos szerepet játszik a felvidéki magyarság életében. A 2014-es listára azonban felkerült Nagymihály és Őrmező, melyek csupán a közigazgatási határok meghúzása miatt kerültek a „magyar” járásokba.

Összefoglalás

A magyarlakta vidék Szlovákia egész déli határa mentén hol széles, hol elvékonyodott sávban húzódik. A régió sokféle tájegységre és nyelvjárásra tagolódik, amelyek általában áthúzódnak a határ másik oldalára. A mindenkori (cseh)szlovák közigazgatás egyik jellemzője, hogy ezeket nem veszi figyelembe. Ez azt is jelenti, hogy amíg az ország lakosságának 8,5%-a magyar, a 72 NUTS4 közigazgatási egységeinek (Pozsony 5 és Kassa 4 járását egynek számítva) csupán 2,78%-a magyar többségű. A déli járások másban is különböznek az átlagos szlovák járásoktól, mégpedig hogy nagyobbak és népesebbek. Mindez nagyon nehezíti és egyben bizonytalanná teszi a járási alapú számítást, ha ebből kiindulva szeretnénk Szlovákia magyarok lakta vidékét feltérképezni.

Ami a vizsgált terület munkanélküliségi rátáját illeti, jól látható, hogy amióta a munka-, szociális és családgügyi hivatal honlapján a számok elérhetőek, a 16 déli járás, függetlenül Pozsony és Kassa kiemelkedően jó értékeiktől, mindig jelentősen elmarad az országostól. Tekintettel azonban arra, hogy még a járáson belül körzeti szinten is különbségek vannak, a déli részek nagyobb munkanélküliséggel küzdenek – ez leginkább Párkány vagy Ipolyság esetében a leglátványosabb, a magyarok által többségben lakott területen a helyzet még ennél is rosszabb.

A hátrányos helyzetűek arányát elemezve a fentiekhez teljesen hasonló eredményt kapunk. A különbség csak annyi, hogy a számba vett időszak rövidebb. Amíg 11 év alatt az országos évi átlag 6,60%, addig a 16+2-es érték 10,04%, a 16-os pedig 10,89%.

Az átlagbér esetében ismételtelen csak jelentős elmaradást látunk függetlenül attól, hogy beszámítjuk-e a szlovák főváros kimagaslóan jó bérszínvonalát vagy sem. 2013-ban a lemaradás az országos átlagtól 13,16% (16+2), illetve 17,69% (16) volt.

Az úthálózat adatait összefoglalva azt lehet mondani, hogy a déli járások méreteit is figyelembe véve az útsűrűség jobb az ország összes többi járáshoz képest. Ennek több magyarázata lehet, többek között a topográfiai: sík vidéken könnyebb utat építeni. Ezt azonban csak akkor szabad kijelenteni, ha összehasonlítanánk Szlovákia hegyes és alföldi járásainak az úthálózatát. Az autópályák hosszát számba véve azonban már sokszoros az elmaradás, a gyorsforgalmi utak hossza pedig megközelítőleg megfelel a régió súlyának.

4. táblázat. A 200 legnagyobb forgalmú vállalat előfordulása a 16 déli járásban

sor-rend	vállalat neve és formája	telephely	magyarországi aránya a településen (%)	forgalom (ezer €)	Alkalmazottak száma	szektor
4.	Samsung Electronics Slovakia, Kft.	Galánta	30,54	3 144 279	1 914	elektrotechnika
13.	Foxconn Slovakia, Kft.	Nyitra	1,83	919 774	928	elektrotechnika
31.	Duslo, Rt.	Vágsselye	14,15	462 421	2 183	vegyipar
44.	Metro Cash & Carry, Kft.	Dunaivánka	0,76	299 644	1 304	kereskedelem
54.	Getrag Ford Transmissions Slovakia, Rt.	Kenyhecs	12,98	239 722	819	gépkocsigyártás
56.	Med-Art, Kft.	Nyitra	1,83	229 802	414	kereskedelem
63.	Heineken Slovensko, Rt.	Ogyalla	41,23	210 546	703	élelmiszeripar
70.	BSH Drives and Pumps, Kft.	Nagyimihály	0,26	200 787	761	elektrotechnika
77.	SCA Hygiene Products Slovakia, Kft.	Gömörhorka	56,86	186 462	972	cellulóz és papírgy.
80.	GameX Trading, Kft.	Komárom	53,88	180 967	17	kereskedelem
96.	Rieker Obuv, Kft.	Komárom	53,88	163 891	132	cipőgyártás
97.	Slovakia Steel Mills, Rt.	Órmező	0,34	162 249	487	kohászat
116.	CBA Slovakia, Kft.	Losonc	9,34	143 506	2 365	kereskedelem
138.	Osram, Rt.	Érsekújvár	22,36	123 430	1 188	elektrotechnika
143.	Magnetti Marelli Slovakia, Kft.	Kenyhecs	12,98	120 702	425	gépkocsigyártás
144.	SE Bordnetze – Slovakia, Kft.	Nyitra	1,83	120 222	1 436	gépkocsigyártás
148.	Matador Automotive, Rt.	Verebély	3,78	118 411	919	gépkocsigyártás
164.	ACHP Levice, Kft.	Léva	9,19	108 258	125	kereskedelem
169.	Sped-Trans Levice, Rt.	Léva	9,19	104 633	98	szállítmányozás
176.	Metrans/Danubia, Rt.	Dunaszerdahely	74,53	101 049	296	szállítmányozás
189.	Bekaert Slovakia, Kft.	Diószeg	31,70	93 556	637	gépgyártás
192.	ThyssenKrupp Ferostav, Kft.	Érsekújvár	22,36	91 882	n	kereskedelem
193.	Istroenergo Group, Rt.	Léva	9,19	91 796	174	szolgáltatások
194.	Giesecke & Devrient Slovakia, Kft.	Nyitra	1,83	91 431	564	műanyaggyártás
195.	DHL Logistics (Slovakia)	Szenc	14,47	90 808	1 316	szállítmányozás

Forrás: Trend, szlovákiai gazdasági hetilap, 2014. november és Zákkladné údaje zo sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011 alapján saját számítás

A 200 legnagyobb vállalat telephelyének a vizsgálatához talán annyit lehet hozzátenni, hogy az alacsony számok egyenes arányban vannak a többi mutatóval: kevesebb nagyvállalat – nagyobb munkanélküliség, alacsonyabb átlagbér. Ebben az esetben még az úthálózat átlagon felüli sűrűsége sem segít, hiszen egy multinacionális cég a gyors megközelíthetőséget keresi, a sok másod- és harmadosztályú út nem bír számára megfelelő vonzerővel.

Annak ellenére, hogy a 16 járás sokban különbözik egymástól és közülük egy-egy – a Pozsonyhoz és Kassához közeli – akár az országos átlagnál is jobb helyzetben van, gazdasági szempontból mégis egy régiót alkotnak, amely rosszabb helyzetben van, mint az országos átlag. Mindez nem jelenti azt, hogy a déli határsáv lenne Szlovákia elmaradottabb vidéke, hanem azt, hogy a szlovák átlaghoz mérve az elmaradás kimutatható, és ez legalább két évtizede jól megfigyelhető.

Irodalom

- Ádám János Imre 2004. A határon túli magyarok részvétele a gazdasági átalakulásban – Szlovákia. In Réti Tamás (szerk.): *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Budapest, EÖKIK, 267–302. p.
- Ádám János Imre 2005. A dél-szlovákiai régió fejlődése a helyi kezdeményezések és a határon átnyúló együttműködések tükrében. In Réti Tamás (szerk.): *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Budapest, EÖKIK, 21–58. p.
- Boros Szilárd–Farkas Iván (szerk.) 2014. *Baross Gábor Terv. Dél-Szlovákia/Felvidék regionális gazdasági terve*. Győr, Szlovákiai Magyar Közgazdász Társaság.
- Reiter Flóra–Semsey Ilona–dr. Tóth Attila 2004. Kelet-Szlovákia régió gazdasági átalakulása. In Réti Tamás (szerk.) *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Budapest, EÖKIK, 331–362. p.
- Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.) 2008. *Maďari na Slovensku (1989-2004). Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie*. Šamorín, Fórum inštitút pre výskum menšín.
- Gyurgyík László 2006. *Népszámlálás 2001*. Pozsony, Kalligram.
- Horbulák Zsolt 2014. A szlovákiai nagyipar földrajzi elhelyezkedésének változásai a rendszerváltástól napjainkig. In *Acta Oeconomica Universitatis Selye*, (3) 2. sz. 40–57. p.
- Horváth Gyula (szerk.) 2004. *Dél-Szlovákia*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Kovács Ervin 2000. Regionális tagozódás szlovákiában. *Tér és Társadalom*, (14) 2–3. sz. 239–244. p.
- Lelkes Gábor 2003. Elmaradottság és versenyképesség a dél-szlovákiai térben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4. sz. 3–18. p.
- Lelkes Gábor 2005. Dél-Szlovákia és az Alsó-Nyitra régió agráriuma és agrártársadalma a 3. évezred küszöbén. In Réti Tamás (szerk.): *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Budapest, EÖKIK, 59–98. p.
- Lelkes Gábor 2008a. A szlovákiai regionális fejlesztéspolitika s annak középtávú dél-szlovákiai határ menti vetülete az uniós támogatáspolitikai tükrében, *Tér és Társadalom*, (22) 151–182. p.
- Lelkes Gábor 2008b. *Régiók és gazdaság. Magyarok Szlovákiában V. kötet*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Gyurgyík László 1994. *Magyar mérleg*. Pozsony, Kalligram.
- Morvay Károly 2004. Külföldi tőkebefektetések és az ipari parkok Dél-Szlovákiában. In Réti Tamás (szerk.): *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Budapest, EÖKIK, 303–330. p.

- Prehľad údajov o sieti cestných komunikácií SR 2015.* Bratislava, Slovenská správa ciest.
- Renczes Ágoston 2010. *A Szlovák gazdaság és Dél-Szlovákia magyararkta vidékeinek fejlődése az EU-csatlakozás óta.* Budapest, EÖKIK.
- Ročenka priemyslu SR 2014.* Bratislava, Štatistický úrad Slovenskej republiky.
- Tuba Lajos 2004. *A komáromi hajógyárról.* In Réti Tamás (szerk.): *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása.* Budapest, EÖKIK, 363–372. p.
- www.upsvar.sk
- Základné údaje zo sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011 2012.* Obyvateľstvo podľa národnosti. Bratislava, Štatistický úrad Slovenskej republiky.

ZSOLT HORBULÁK

THE ECONOMIC AND SOCIAL SITUATION OF SOUTH SLOVAKIA IN THE LIGHT OF SOME INDICATORS

The Hungarian-inhabited region stretches along the entire southern border of Slovakia, somewhere in a wide, elsewhere in a thin strip. The region is divided into various regions, sites and dialects, these often reach over the other side of the border. The southern districts differ from the average Slovak districts in many aspects. If we look at the unemployment rate, for instance, irrespective of the outstanding results of Bratislava and Košice, in the 16 southern districts it is always significantly higher than the national average. The southern parts suffer much more from unemployment – it is especially evident in Štúrovo and Šahy –, but the situation is even more unfavourable in the regions with Hungarian majority. Despite the fact that the 16 Hungarian-inhabited districts differ from each other in many ways, and one or two – those situated close to Bratislava and Košice – may be in a better position than the national average, but from the economic point of view they still form one compact region, which generally is in a worse situation than the national average. This though does not mean that the southern border region is the most remote part of the country, but, in comparison with the Slovak national average, lagging is clearly detectable over the last two decades.

Leszakadva, de még derűsen

(A Nagykürtösi járás magyarságának valósága:
politikai aktivitás, gazdasági megfeneklés, a szlovákiai
magyar politikai szakadás mérlege)

ATTILA BAKI

Lagging behind, but yet unclouded. How is reality seen
by the Hungarians in the Veľký Krtíš district – the balance
of the political split of the Hungarians in Slovakia

304(437.6)
331.56(437.6)
316.022.4(=511.141)(437.6)
329(=511.141)(437.6)

Keywords: lagging region, unemployment, district of Veľký Krtíš, SMK, MKP, Most-Híd.

A kutatás meghatározása

Rövid kezdeményező tanulmányom, tartalmát tekintve, többretű kutatást foglal magába. Három témakört boncolgattam: 1. a Nagykürtösi járás (okres Veľký Krtíš) potenciális magyar választóinak politikai eseménykövetési és aktivitási szokásait; 2. térképeztem a Nagykürtösi járásnak mint gazdaságilag leszakadó/leszakadt térségnek a lemaradását kiváltó főbb okait az ott élő magyarok közvetlen válaszadásai útján; 3. végezetül tudakoltam a járásban élő magyaroknak a szlovákiai magyar politikai szakadásról (Magyar Közösség Pártja¹ – Most-Híd) mint politikai jelenről alkotott véleményét.²

A kutatás elvégzését leginkább az indokolta, hogy a politikai rendszerváltást követő huszonöt évben nem készült reprezentatív felmérés a jelölt térségben élő, magukat magyarnak vallók között. A megállapítás akár érvényes lehet a tágabb régióban, a kerületben délre fekvő járásokra – Rimaszombat (Rimavská Sobota), Nagyőrce (Revúca) stb. – is.³ Tudatosan vagy érdektelenségből, de nem születnek/születtek komolyabb

-
- 1 A három szlovákiai magyar párt 1998-as egyesülését követően felvett Magyar Koalíció Pártja nevet 2012 szeptemberében változtatták a Magyar Közösség Pártja megnevezésre.
 - 2 Kutatásom harmadik témakörének vizsgálatakor nem tudakoltam sem a kérdőíven, sem azon kívül a megkérdezettek politikai pártszimpátiáját. Munkám során a járás – régió – térség szavakat egyenrangúként használtam.
 - 3 Furcsa módon a középső országrész déli részeinek, járásainak kutatása valami oknál fogva elkerülte a társadalomkutatók látószögét mind a szlovák, mind a magyar kutatók táborában. Ezt támasztják alá mások megállapításai is. „Absentujú výskumy v regiónoch, v ktorých je skutočne chudoba; ide najmä o južné okresy v Banskobystrického kraja.” [Hiányzik a valóban

lélegzetvételű feltáró kutatások, ahol a helyi lakosság véleményének bevonásával is vizsgálják/vizsgálják a jelölt régió körülményeit. Ha mégis legalább érintőlegesen írunk ilyen térségek kapcsán, akkor általában a makromutatók vagy az adott régióval kapcsolatban nyilvántartott statisztikai adatok felhasználásával fogalmazódnak újra az ismert megállapítások: tartósan magas munkanélküliség, fejletlen infrastruktúra, szakképzetlen munkaerő stb. A fejlődésben leszakadó területek lakossága pedig csak elvétve, de leginkább sehogyan sem szólaltatik meg. Így a politikai rendszerváltás óta eltelt több mint két évtized mozdulatlansága és az ezen a területen élők véleményének hanyagoltsága adott további alapot és bátorítást munkám elkészítéséhez.

További meghatározó szempont volt, hogy nem választási évben, tehát *választási holtidőben* vizsgálta kutatásom a potenciális szlovákiai magyar választók politikai magatartását és helyzetértékelését adott térségen belül. *Választási holtidőnek* tekintem azt az időszakot, amikor minimálisan 12 egymást követő hónapban nem tartanak országos kiterjedésű és jellegétől független általános választásokat, ebből kifolyólag nincs közvetlen politikai befolyásoltság a kutatott térség lakosságára (választási kampányrendezvények, szórólapok, politikai rendezvények stb.)

A munkám során használt fogalmak közül előjáróban a *fejlődésben leszakadó térség* megnevezést határozom meg. Valójában ezzel jelölöm a vizsgált járás egészét. A fejlődésben leszakadó térség megjelölés alatt egy behatárolható földrajzi vagy közigazgatási egységet értek, ami a mérhető mutatóin keresztül vizsgálható. Ezen mutatók értékelésével, elemzésével megállapítások vonhatóak le. Ilyen mutatóknak tekintem mindenekelőtt a munkanélküliség arányát az egymást követő hónapokban, években; a térségben fekvő települések lakosságán belüli produktív korú felnőtt lakosság arányát; a térség infrastrukturális fejlettségét; a térségbe irányuló befektetési mutatókat stb. Írásom készítése során a fentebb említett mutatókból a munkanélküliség és a nem produktív korú lakosság adatait építettem tanulmányomba, azonban a legfőbb hangsúly így is a megkérdezettek helyzetértékelése-véleménye adta.

A járás

A járás területe egykor részben Nógrád vármegye, részben Hont vármegye részét képezte. Önálló közigazgatási egységként 1968-ban alakították ki. Jelenleg a Besztercebányai közigazgatási kerület (BBSK – Banskobystrický samosprávny kraj) része.

szegény régiók kutatása, elsősorban a Besztercebányai kerület déli járásait illetően.] In Elena Buksová: Ako čelíme chudobe v Banskobystrickom kraji. 2006. Az elektronikus változat 231–232. oldala. Az írás elérhető: http://www.sociologia.sav.sk/cms/uploaded/1148_attach_chudoba_fulltext.pdf Letöltve: 2015. május 22. A Nagykürtösi járást mint határon átnyúló térséget kutatta 2013-ban egyetemista fiatalok lelkes csapata az International Visegrad Found projekt támogatásával, ahol a járás mellett a Balassagyarmati kistérséget vizsgálták. A járással kapcsolatos következtetéseiket egyebek között, ahogy írják, abból a 32 interjúból merítették, amelyeket a járás 13 településén készítettek. Elvégzett munkájukról készített írásukra I. http://www.agrikulti.hu/download/helyi_forras_alapu_vidékfejlesztés.pdf Letöltve: 2015. május 23.

A 2011-es népszámlálási adatok alapján a járásban 45 562 személyt számláltak meg. Ebből 29 841 személy szlovák nemzetiségűnek, 10 939 magyar nemzetiségűnek vallotta magát, ami a szlovákiai összmagyarság (458 467 fő) 2,38%-át jelenti.⁴ A harmadik legnépesebb nemzetiség a maga 469 főjével a roma volt a járásban.

A járást 71 település alkotja. A 2011-es adatok mutatói szerint 48 településnek volt 500 főnél kevesebb lakosa. A járás 71 településéből az utolsó népszámlálás eredményei alapján 21 településen⁵ haladta meg a magyar nemzetiségűek aránya az 50%-ot, és 34 településen a 10%-ot. Ebben a 21 községben koncentrált a járás magyarságának 79,40%-a (összesen 8686 személy.)

1. táblázat. A járás összlakossága, azon belül a magyar nemzetiségűek száma és aránya az utolsó három népszámlálás összesített adatai alapján:

Év	Összlakosság	Magyar nemzetiségűek száma	Magyarok aránya (%)
1991 ⁶	46 813	14 384	30,72
2001 ⁷	46 741	12 823	27,43
2011 ⁸	45 562	10 939	24,00

A táblázatba foglalt népszámlálási adatok tanúsága szerint a járás magyarsága a politikai rendszerváltást követő mintegy húsz évben 3445 fővel lett kevesebb. A járás összmagyarsága a járás összlakosságához viszonyítva is vesztett arányából.

Az érzékeltetett lemorzsolódás, fogyás okainak vizsgálata nem képezi tanulmányom szorosán alakított tartalmát, azonban ezzel összefüggésben annyit mindenképp meg kell említeni, hogy a magyar többségű települések bizony nem jeleskednek a születési statisztikák évenkénti megdöntésében (bár ez az általános megállapítás érvényes lehet más déli járások magyarságára vonatkozóan is.) Nem rendkívüli a kisebb falvakban, hogy több egymást követő évben sem rögzítenek születési adatot, míg a halálozási ráta messze magasan vezeti a számszerű statisztikai mutatókat.

Évtizedeken át a járást leginkább a barnaszénbányászatáról ismerték szerte az országban, esetleg annak hátárain túl. Mára más, korábban megvalósuló, ipari tevékenységgel együtt a bányászat is megszűnt.

A járás jelenének legfőbb gazdasági ágazata a mezőgazdaság. Ezen kívül a feldolgozó ipar, élelmiszeripar (Ipolynyék/Vinica) és (Kiskürtösön/Malý Krtíš) egy ipari park érdemel említést. A Nagykürtösi járást a különféle felmérések és értékelések már

4 3965 személy nemzetisége ismeretlen maradt a járásban 2011-ben.

5 Apátújfaló, Csáb, Gyürki, Inám, Ipolybalog, Ipolyhidvég, Ipolykeszi, Ipolykér, Ipolynagyfaló, Ipolynyék, Ipolyvarbó, Kelenye, Kóvár, Kókeszi, Lukanénye, Nagycsalomja, Óvár, Sirák, Szécsénke, Szécsénykovácsi, Terbegec.

6 <http://sodb.infostat.sk/sodb/sk/1991/format.htm> Letöltve: 2015. március 1.

7 <http://sodb.infostat.sk/sodb/sk/2001/format.htm> Letöltve: 2015. március 1.

8 Zákkladné údaje zo sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. Obyvateľstvo podľa národnosti, 2012. A digitálisan feldolgozott eredmények elérhetőek a Szlovák Statisztikai Hivatal honlapján, illetve onnan letölthetőek pdf formátumban. Lásd: slovak.statistics.sk

a 2000-es évek elején a szegény és fejletlen járások közé sorolták, tehát abban az időszakban sem mutatott jelentős fejlődést, amikor az országos gazdasági növekedés gyorsuló pályára állt.⁹ A helyzet pedig azóta sem változott, csak romlott.

A kérdőív

A kérdőíven szereplő kérdésekkel igyekeztem pontos képet rajzolni a kiválasztott térség potenciális magyar választóinak politikát nyomon követő szokásairól; a régió elmaradottságának főbb határozóiról az ott lakók értékelése alapján, valamint a szlovákiai magyar politikai szakadás értékeléséről az ott lakók körében.¹⁰

Kutatásom adatfelvételi módszere a kérdőívek személyes kitöltése volt. Módszertani szempontból fontos megemlíteni, hogy a kutatási mintavétel véletlenszerűen történt a 2. táblázatban feltüntetett településeken.

A felmérés 2015. január 20. és március 10. között zajlott. A megkérdezettek véletlenszerű kiválasztásával 96 kérdőív lett kitöltve. A legfiatalabb adatközlő 19 éves, a legidősebb 77 éves volt.

2. táblázat. A kérdőívek kitöltésében részt vett települések, illetve a kitöltött kérdőívek száma:

	Település	Kitöltött kérdőívek száma
1	Csáb	16
2	Ipolybalog	10
3	Ipolyhidvég	9
4	Ipolynyék	12
5	Ipolyvarbó	16
6	Kőkeszi	10
7	Lukanénye	12
8	Óvár	11

A kérdőív 6 kérdést tartalmazott. Kérdésösszetételében vegyes, vagyis nyitott és zárt kérdéseket egyaránt magába foglalt. Nyitott kérdéssel a válaszadók a járás elmar-

9 Lásd például Anton Michálek: Meranie chudoby v regiónoch (okresoch SR). Elérhető: <http://www.sav.sk/journals/uploads/02161025Michalek.pdf> Letöltve 2015. március 2. Szlovákia legszegényebb régióinak elhelyezkedéséről szólva így ír a szerző: „Medzi okresy s vysokou úrovnou chudoby možno zaradiť i štyri okresy južnej časti stredného Slovenska a to Revúcu, Rimavskú Sobotu, Veľký Krtíš a Krupinu.” [A nagy szegénységű járások közé sorolható Közép-Szlovákia déli részének négy járása is: a Rőcei, a Rimaszombati, a Nagykürtösi és a Korponai járás.] Az elektronikus változat 23–24. oldala. Nyomtatott változata Anton Michálek: Meranie chudoby v regiónoch (okresoch Slovenska). *Sociológia*, 36. évf. (2004) 1. sz. 7–30. p.

10 Minden adatgyűjtő segítőmnek köszönettel tartozom! Gyors, kitartó, és az időkorlátra megfogalmazott kérésemet szem előtt tartva segítették munkámat. Aktív közreműködésük nélkül mindössze elgondolás maradt volna minden kutatási elképzelésem.

dottságának általuk fontosnak tartott főbb okait, továbbá a 2009-ben bekövetkezett és azóta is tartó magyar politikai szakadást véleményezhették, értékelhették.

Kutatásom eredményei mindenképp a vizsgált időszak állapotait rögzítették, ugyanakkor a begyűjtött válaszok értékelése szélesebb értelemben vett következtetések levonását szintén nyújthatja.

Nemek, iskolázottság és foglalkozás szerinti megoszlás

Az összes kérdőívet kitöltők közül 44 személy volt nő és 52 férfi (45,84% – 54,16%). Korcsoportokra bontva a megkérdezettek 13,6%-a 18–29 év közötti, 18,7%-a 30–39 év közötti, 32,3%-a 40–49 év közötti, 28,1%-a 50–59 év közötti és 7,3%-a 60 év fölötti korcsoportoz tartozott.

Családi állapotuk meghatározás tekintetében a válaszadók 68,75%-a volt nős vagy férjezett, 22,92%-a nőtlen vagy hajadon, 5,20%-a elvált és 3,13%-a özvegy. A feltüntetett iskolázottság szerint a megkérdezettek 21,87%-a felsőfokú végzettséggel, 53,13%-a érettségivel, 19,80%-a szakiskolai végzettséggel és 5,20%-a általános iskolai végzettséggel rendelkezett. A kérdőívet kitöltők 70,83%-ának volt munkahelye a felmérés készítésének idején, 29,12%-a jelölte magát munkanélkülinek.

3. táblázat. A kérdőívek kitöltésében részt vevő települések egyes demográfiai és nemzeti mutatói a népszámlálások fényében:

	Település	Összlakosság 2001-ben	Összlakosság 2011-ben	Magyar nemzetiségű (2001)	Magyar nemzetiségű (2011)	Nem dolgozó nyugdíjasok (2001)	Nem dolgozó nyugdíjasok (2011)
1	Csáb*	1056	1063	760	704	265	241
2	Ipolybalog*	811	846	713	717	237	240
3	Ipolyhidvég	650	633	499	456	159	154
4	Ipolynyék	1961	1870	1723	1577	531	484
5	Ipolyvarbó	439	363	366	304	161	132
6	Kőkeszi	362	354	254	241	103	89
7	Lukanénye*	1394	1391	1085	1111	395	376
8	Óvár	342	302	255	228	122	102
	Összesen	7015	6822	5655	5338	1973	1818

(A *-gal jelölt településeknél rövid megjegyzést érdemel, hogy a korábbi egy évtizedben kiterjedt szociális lakásépítési program/programok színhelyei voltak, ahová más településekről is történt beköltözés. Ennek tekintetbe vételével már inkább stagnálást lehet megállapítani az adott település össznépességi mutatóján.)

1. Politikai eseménykövetés és aktivitás a Nagykürtösi járás magyarsága körében

Többszempontú kutatásom első fejezetében a Nagykürtösi járás magyar választóinak az ország politikai eseményeinek nyomon követési szokásait, valamint a választásokon való részvételét – választói hajlandóságát firtattam.

Iskolai végzettségtől és korcsoporttól függetlenül a megkérdezettek 44,79%-a nyilatkozta, hogy legalább néha figyelemmel kíséri a szlovákiai közélet és politika udvarán zajló

eseményeket. Több mint egyharmaduk, 35,41%-uk rendszeresen figyeli a mindennapok politikai életében végbemenő változásokat, történéseket. A kérdőívet kitöltők 15,63%-a saját szokásai alapján nem igazán érdeklődőnek tüntette fel szokásait, és a válaszadók 4,17%-a jelölte magát a politikát és közéletet egyáltalán figyelemmel nem kísérőnek.

A járás magyarságának politikai aktivitása – választói hajlandósága vizsgálatánál a válaszadók maguk értékelhették választói hajlandóságuk mértékét. Eszerint a válaszadóknak 72,92%-a tüntette magát a választásokon rendszeresen részt vevőnek, és 22,91%-a állította, hogy a választások jellegétől függ, részt vesz-e rajtuk vagy nem, s mindössze 4,17%-uk közölte, hogy semmiféle választásnak nem résztvevője.

Amint a fenti adatok is mutatják, a járás magyarsága „szívesen” járul az urnákhoz választások alkalmával.

A szlovákiai magyarságnak mint egésznek jelene és jövője szempontjából feltett kérdésekre, miszerint (I.) mennyire tartják hatékonynak a szlovákiai magyarság parlamenti képviselőjét, valamint arra a kérdésre, hogy (II.) hosszú távon biztosítottnak látják-e a szlovákiai magyarság parlamenti érdekképviselőjét, a kérdőívek kitöltői a következőképpen foglaltak állást:

Hatékonyság – a válaszadók 48,96%-a szerint kielégítő a szlovákiai magyarság parlamenti képviselője, de ugyanakkora arányban – 48,96%-ban – vannak azok, akik nem tartották/nem tartják hatékonynak a képviselőt, és mindössze 2,08%-ban voltak azok, akik hatékonynak minősítették a szlovákiai magyarság parlamenti képviselőjét.

Érdekképviselő biztosítottsága – a válaszadók 75%-a nyilatkozott úgy, miszerint hosszú távon nem látja biztosítottnak a szlovákiai magyarság parlamenti érdekképviselőjét, és a megkérdezettek 25%-a válaszolt igennel az érdekképviselő hosszú távú biztosítottságára vonatkozóan.

2. Az elmaradottság okai alulnézetből

Második vizsgálati témaként a járás elmaradottságának okairól kérdeztem a közigazgatási egység magyar közvéleményét. E fejezetet erősítette annak a nyilvánvalóságnak a tagadhatatlansága, mely szerint: politikai akarat nélkül nincs gazdasági fellendülés se tágabban értelmezett régiókban, se bármiféle szűkebb földrajzi vagy közigazgatási egység(ek)ben.

Szlovákia legtöbb lemaradott régióján az Európai Unióhoz történő formális csatlakozás óta sem sikerült gazdaságilag számottevően javítani. Ezen térségek tartósan magas munkanélküliségi mutatói (is) önmagukért beszélnek. Az Európai Bizottságnak az ország 2014-es évéről szóló jelentésében pedig sokadszor hangsúlyosan jelenik meg a tartósan munka nélküliek magas arányára, illetve a fiatal generációk körében uralkodó riasztó munkanélküliség tényére utaló figyelmeztetések.¹¹

A fentebb közölt tényállás különösen érzékenyen érinti az ország déli régióit, benne a vizsgált Nagykürtösi járással együtt.

11 A dokumentum szövegére lásd: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/csr2015/cr2015_slovakia_en.pdf Letöltve 2015. május 21.

Szlovákia déli járásainak gazdasági kondíciójáról sem a múltban, sem a jelenben nem szóltak és szólnak a híradások pozitív megvilágításban. Ugyanakkor a déli országrészen elterülő térségek-jársások sem azonos elmaradottsági mutatókkal rendelkeznek. E részek különféle adottságaik és más ismérvek alapján tovább osztályozhatóak. Egyes tudósítások a többségében a déli sávban lakó magyarokról egész egyszerűen, mint a „szegény magyar rémről” állapították meg, hogy sem a kormány, sem a szlovákiai magyarok érdekeinek képviselőjét zászlajára tűző politikai párt nem tudott mit kezdeni felzárkóztatásukkal.¹²

A fentiekkel összefüggésben a szlovákiai magyarság politikai képviselőjét valló pártok papíron utoljára 2012 kora őszén egy közösen aláírt dokumentumban¹³ nyilatkoztak a déli régiók felzárkóztatásának fontosságáról. A dokumentum előkészítője a magát a politikától függetlennek bemutató és a „szlovákiai magyar szervezetek egyeztető” fórumaként megjelenítő Szlovákiai Magyarok Kerekasztala volt. Ebben a rövid alapfektetésben nyomtatékosították az ország déli járásainak az fejlettebb régiókhöz történő gazdasági és egyéb területű felcsatlakoztatásáról, annak szükségességéről kialakított egyetértésüket.

Minden eddigi erőfeszítés vagy dokumentum aláírása ellenére a Nagykürtösi járás legjellemzőbb és legtöbbször hangoztatott statisztikai mutatója a tartósan magas munkanélküliség aránya maradt. A járásban a munkanélküliség a 2014. szeptemberi adatok szerint is 22,79% volt.¹⁴ Az eddigi 2015-ös statisztikák ugyan mutatnak némi csökkenést, azonban még 2015 áprilisában is 4496 álláskeresőt tartottak nyilván, ami 20,47%-os munkanélküliségi mutatónak felel meg.¹⁵

A munkanélküliség számszerű adatait a 4. táblázat szemlélteti a 2004 és 2010 év eleje közötti időszakra összesítve.

4. táblázat. A munkanélküliség arányának alakulása a Nagykürtösi járáson belül 2004 és 2010 januárja között:

Év	Gazdaságilag aktív lakosság száma	Munkanélküliek száma	Arány (%)
2004	22 675	6681	26,42
2005	21 922	6199	25,58
2006	21 670	5129	21,56
2007	21 276	4682	19,49
2008	21 138	4518	19,06
2009	20 108	5498	23,69
2010	19 621	5592	24,74

Forrás: ÚPSVaR Veľký Krtíš

12 www.etrend.sk/ekonomika/chudobny-madarsky-strasiak.html Letöltve: 2015. április 12. Az írás 2009-ben jelent meg.

13 A szlovákiai magyarok megmaradásának és fejlődésének alapfeltételei címet viselő dokumentumot Pozsonyban 2012. szeptember 25-i keltezéssel írták alá. A rövid dokumentum „A fejlődés eszközei” fejezetének a „Regionális fejlesztés” című bekezdésében tartalmaz egy röpké általános hangvételű frázist az ország déli régióinak – járásainak – felzárkóztatásának fontosságáról.

14 <http://www.nup.sk/poradie-okresov-podla-nezamestnanosti/2014-09> Letöltve: 2015. április 12.

15 http://www.upsvar.sk/statistiky/nezamestnanost-mesacne-statistiky/2015.html?page_id=467299 Letöltve: 2015. május 21.

A kérdőívet kitöltők két kérdésben válaszolva nyilatkozhattak járásuk gazdasági viszonyaival kapcsolatos vagy azzal összefüggésbe hozható nézőpontjukról, véleményükről.

Az első, zárt kérdésben véleményezhették, hogy befolyásolja-e egy adott régió, egy járás lemaradottságát a térség parlamenti képviselőjének hiánya. Nyitott kérdésre adott válaszul pedig röviden összefoglalhatták mindazokat az általuk elsődleges hiányoknak, összefüggéseknek tulajdonított összetevőket, amelyek a járás elmaradottságát kiváltják, illetve tartósan fenntartják.

A válaszadók többsége, 62,50%-a vélte úgy, hogy a járás elmaradottságáért részben felelős a parlamenti képviselő hiánya. Ugyanerről a kérdéstről a megkérdezettek 34,38%-a válaszolta, miszerint teljes mértékben befolyásolja a járás fejlődését a legmagasabb szintű képviselő járási hiánya, és a válaszadóknak csupán egy töredéke, 3,12%-a jelölte, hogy nem befolyásolja a lemaradottságot a parlamenti képviselő hiánya.

A kérdőív első nyitott kérdésében annak kitöltői címszavakban vagy röviden kifejtve írhatták le véleményüket, hogy miben látják járásuk más régiókhoz, fejlettebb járáshoz viszonyított el-/lemaradottságát.

A kitöltött válaszadásokban három olyan, szinte egybehangzó metszéspontot jelöltek meg, amelyek mentén külön-külön vagy felsorolásul, de találkoztak. E metszéspontok: 1. a munkanélküliség, 2. a kellő számú munkahely hiánya és az 3. infrastruktúra nem kielégítő állapota voltak, ahol az utóbbi elégtelenség a rossz közutak és a gyorsforgalmi út¹⁶ hiánya mellett felöleli a vasúti közlekedés nemlétét is. És bár határ menti járásról van szó, a magyarországi túloldal (Nógrád megye) sem tartozik a fejlettebb ipari régiók közé. Így a munkaerő-piaci viszonyok kifejezetten kedvezőtlenül alakultak és alakulnak a járásban. A vázoltakon túl a válaszadók az elmaradottság további szövődményeként tüntették fel a fiatalok elvándorlását, illetve a befektetői kedv hiányát.

Több kérdőív válaszában felbukkant a politikai prioritásnak mint tényezőnek a gyengesége, valamint előfordult olyan válasz is, ahol a járás elmaradott valóságát egyenesen a magyar kisebbség politikai vezetői részéről meglévő közönynek tudta be.

A leszakadó régiók elemzésével foglalkozók tollából napvilágot látott olyan összehasonlító vizsgálat is, ahol az elemzők a tartós munkanélküliség és az elemi oktatás közötti összefüggéseket vizsgálva állapították meg, hogy azokban a régiókban/járásokban, ahol magas a tartósan munka nélküliek aránya, általában az elemi oktatás színvonala kimutathatóan alacsonyabb a fejlettebb vidékek elemi oktatásához viszo-

16 A gyorsforgalmi út, ami a régión áthaladó R7-es út valamikori megépítését jelöli, jelenthetné mind a járásnak, mind a szélesebb régióknak, tehát a szomszédos járással is a fejlődés, felzárkózás zálogát. Ugyanakkor az említett gyorsforgalmi út építéséről szóló híradások nem kedvezőek a tárgyalt régióra nézve. A *Vasárnap* című magazin 2015. február 24-én megjelenő számának egyik írásában foglalkozott az említett út építésével, amiben nem a legkeveset több híradást adta az R7 közeljövőbeni teljes megépítésével kapcsolatban: „Úgy tűnik tehát, hogy végre fény dereng a »csallóközi alagút« végén. Vajha más elhanyagolt régiókról is elmondhatnánk ugyanezt! Mert vajon melyik befektető tülekedne Gömörbe, Nógrádba, az Ipoly vagy az Alsó-Garam mentére, ahol a közlekedési feltételek a 19. századiaknak felelnek meg?” *Vasárnap*, 48. évf. 9. sz. 8. p., 2015. február 24. A hetilap Kövesdi Károly cikkét Végre megépül az R7-es gyorsforgalmi út? címmel közölte.

nyítva. A hivatkozott felmérés ebbe a csoportba tartozónak sorolta a Nagykürtösi járást is, ami távlatilag megint csak nem kecsegtető jövőképet fest a régió nemzetiségűtől független lakossága elé.¹⁷

3. A szlovákiai magyar politikai szakadás mérlege a Nagykürtösi járásban

A kérdőív utolsó kérdésére adott válaszok a szlovákiai magyar politikai szakadásról kialakult nézeteket, értékeléseket foglalja össze. A kérdőívet kitöltők legtöbbször, 24 százaléka (25 darab kérdőív) ezt a kérdést hagyta megválaszolatlanul.

Az ország függetlenségét követő néhány éves időszak után, 1998-ban a szlovákiai magyar közösség addig politikailag többpólusú valósága, válaszul az akkori kormányerők egyre tarthatatlanabb impulzusaira, mesterséges folyamatban transzformálódott egy politikai párttá. Úgy tűnt, az egyesítés göröngyeitől lassan szabadulva, ütemesen kristályosodó fejlődés mentén, illetve minden belső, házon belüli nézeteltérés ellenére, kialakították az áhított valódi politikai egységet. Ez a látszat 2009-ig maradt életben. Ekkor történt az, amire addig a valóságban talán kevesen gondoltak: az egy magyar pártból kiváló parlamenti képviselők néhány fős csoportja, akik korábban elhagyott pártjuk legfelső vezetésében munkálkodtak, távozva új politikai pártot alakított Most-Híd néven.

A Most-Híd politikai párt 2009. júniusi megalakulása óta éles viták keresztüzében állt. A kezdeti, olykor nyílt és nyers hangvételű forrongások csendesedtek ugyan, azonban bizonyos mértékig, szinte állandó jelleggel a jelenben is tartanak, illetve választási küzdelmek közeledtével helyenként felerősödnek. Az egy pártból való kiválás a szlovákiai magyar közösség legtávolibb közösségeiben is hol akarva, hol akaratlanul, de vitákat gerjesztett. A viták leginkább a szlovákiai magyarság berkein belüliek maradtak, azonban az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyarországi (2010-től kormányzó) jobboldali politikai pártok sem tekintették hosszú ideig partnernek az új pártot a szlovákiai magyarok autentikus érdekképviseletében, és ez a fajta elhatárolódás, fenntartás részben napjainkig tart. A Most-Híd legfőbb politikai súlyát mindazonáltal a 2010-es és 2012-es parlamenti választásokon elért pozitív sikere adja.¹⁸

A Most-Híd párt létrejöttétől eltelt időszakra vonatkozóan annyi mindenképp megállapítható, hogy a szakadás/kiválás ténye mindmáig foglalkoztatja, és nem kis mértékben megosztja, a szlovákiai magyar közvéleményt.

Az új párttal szemben a szlovákiai magyarság hiteles politikai érdekképviseletét a Magyar Közösség Pártja tekinti sajátjának, és ennek alapszabályában¹⁹ kétséget kizá-

17 http://www.sberbank.sk/servlet/sberbankMT=/Apps/Sberbank/WEB/main.nsf/vw_ByID/blog&OpenDocument=Y&LANG=SK&menu=analyzy&T6=BlankMaster&URL=/Apps/Sberbank/WEB/webnews.nsf/vw_ByID/ID_6AF74CA2521A27E4C1257D57004164B8 Letöltve 2015. március 5. Vagy: <http://www.pluska.sk/spravy/z-domova/monitor-deviatakov-ukazalchudoba-zhorsuje-vysledky.html> Letöltve: 2015. március 20.

18 2010-ben 8,12%-ot, 2012-ben 6,89%-ot elérve jutottak a szlovák parlamentbe.

19 Lásd: http://www.mkp.sk/mkp_alapszabaly_2012_kurt.pdf

róan hangot is ad. A 2012 szeptemberében megnevezését módosító politikai párt hátránya, hogy sem a 2010-es, sem a 2012-es parlamenti választások alkalmával nem érte el a szlovák törvényhozásba jutási küszöb ötszázalékos határát. Azóta mint parlamenten kívüli párt fejt ki tevékenységet, illetve képviselőt juttatott a Európai Unió parlamentjébe, valamint az országon belül az alacsonyabb közigazgatási és önkormányzati egységekben választást nyert képviselői révén jelenik meg.

A szlovákiai magyarság az új párt létrehozásával újabb törésvonal mentén került két oldalra.

Minden nézeteltérés és vita ellenére egyik párt figyelmét sem kerülheti el a tény, hogy két évtized alatt a szlovákiai magyarok összlakosságán belül létszáma jelentősen csökkent. Míg 1991-ben 567 296 személy vallotta magát magyarnak, addig húsz évvel később, 2011-ben a népszámlálás statisztikai mutatói már csak 458 467 személyt mutattak a szlovákiai magyarság körében.

A 2009-ben felszínre került tényleges törés a Nagykürtösi járás magyarságát, ahogy azt az azóta lezajlott választási eredmények is mutatják, úgyszintén két táborra szakította.

A kérdőíves felmérésben megkérdezettek 73,61%-a egyhangúlag elítélte a politikai szakítást. A válaszadásokból kitűnik az is, hogy leginkább az egységben az erő elvének megbontását látják a kialakult helyzetben. A különféle elmarasztaló vélemények és megállapítások sorában olvashatóak például: „nem jutunk előbbre”; „önérdekű versengés folyik a képviselői helyekért”; kisebb bejutási esély mindkét oldalon; megfelelő vezető hiánya, aki összefogná az itteni magyarságot; „amíg pártjaink versengenek egymás közt, mi szétszóródunk, legyengülünk, elveszünk”, a legjobb út afelé, hogy ne legyen a magyarságnak parlamenti képviselője.

Mindezek a megállapítások azt is jelzik, hogy a Nagykürtösi járás magyarságának többsége figyelemmel kíséri az érdekeinek képviselőjét hangoztató politikai szubjektumok tevékenységét.

Összegzés

A Nagykürtösi járás magyarságának van véleménye – így lehetne a legrövidebben összefoglalni munkám üzenetét. A járás magyar népességének többsége, bevallása szerint, gyakorolja választójogát, kifejezve ezzel, hogy felelősséget érez mind a szűkebb, mind a tágabb közösség ügyei iránt. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy a szlovákiai magyarság parlamenti képviselőjét bár fontosnak tartja, hatékonyságával kapcsolatban azonban vannak fenntartásai. Ugyanakkor a hosszú távú magyar képviselőt sem vélik feltétlen biztosítottnak.

A kérdőíves összesített adatai világosan mutatták, hogy a járás el-/lemaradottságáért felelős tényezők, túlzás nélkül állítva, jól körülírhatóak a térségben élők közlései, meglátásai alapján. Illusztrálják azt is, hogy a régióban élők aktív figyelemmel vannak szűkebb-tágabb lakóhelyük állandósuló lemaradásának „eseményei” (pl. az üres politikai frázisok ismétlése, a tétlen képviselő ciklusai, a járás fejlődéséhez nélkülözhetetlen politikai akarat hiánya stb.) iránt. Egyben jelzik azt is, hogy tevőleges politikai akarat késedelme miatt a gazdasági fejlődésben leszakadó régiókban gondolni sem lehet kiterjedt, nagyobb volumenű fejlesztések, befektetések tervezésére, ami az ott

élők hosszú távú, jövőt befolyásoló lehetőségeire kihatással lennének. Ezzel szemben a jelen a nem túl népes kistelepülések lakosságának, de részben a nagyobb községeknek is a gyorsuló elöregedését és lassú elnéptelenedését idézik elő a fiatalok elköltözése mellett.

A kutatás utolsó témáját, a szlovákiai magyar politika hasadását a Nagykürtösi járás magyarságának abszolút többsége helyteleníti, és hosszú távon károsnak tekinti a szlovákiai magyarság egészének jövőjére.

Adalék: Az elvégzett terepmunka során figyeltem fel arra, hogy a vizsgált térségben élők a leszakadás mélyülésével egyenes arányban egyfajta *tudatmódosuláson* esnek át. Ez befolyásolja/befolyásolhatja a saját, illetve a tágabb régiójuk jövőjéről alkotott prognózisuk, jövőképük egészét. A tudatmódosulás a szűkebb lakóhelyük, majd terebélyesedve a tágabb környezetük elmaradottságáról szólva állandósuló momentumokat foglal magába. Munkám során e látási és jövőképi módosulásnak három fokozatát különböztettem meg az ilyen térségben élők között:

1. pozitív jövőkép állapota – ahol az elvándorlás, a fiatalok nagyszámú belső vagy külső migrációja nem mutat komolyabb kilengéseket, illetve a távollétet egyszerűen a munkahellyel azonosítják;

2. stagnáló jövőkép állapota – ahol a fenti pontban jelzett mutatók kilengést rögzítenek, és az ilyen régióban élők jövőképének addigi túlnyomórészt pozitív hangvételét már jelentős mértékben nélkülözik; a véleményalkotások a kilátástalanabb jövő vázolója felé mozdulnak el, és túlnyomórészt a politikai akarat hiányával azonosítják a lemaradottság velejárait;

3. a kilátástalanság mint állandósuló állapot – melyben a fiatalabb nemzedékek és más korcsoportok elvándorlását természetesnek tartják, és ahol az elöregedés és fokozatos elnéptelenedés az állandósuló jelen.

Háromrétű rövid kutatásom lebonyolítása és eredményeinek feldolgozása közben témakörönként újabb és újabb kérdések, szempontok merültek fel és kerültek jegyzeteim lapjaira. A kérdőívek kitöltőinek aktív kíváncsisága, valamint a járásukról alkotott, legtöbb esetben világosan fogalmazott, karakteres véleménye pozitív visszajelzést adott arról, hogy az ötlet nem bizonyult hiábavalónak.

Fenti írásom vitaindítónak vagy további, eddig el nem kezdett, végzett kutatások lebonyolítására tett hívó szónak is felfogható.

ATTILA BAKI

LAGGING BEHIND, BUT YET UNCLOUDED. HOW IS REALITY SEEN BY THE HUNGARIANS IN THE VELKÝ KRTOŠ DISTRICT – THE BALANCE OF THE POLITICAL SPLIT OF THE HUNGARIANS IN SLOVAKIA

My brief study summarizes the results of a survey conducted in a form of questionnaire among Hungarians living in the Velký Krtoš district. On the basis of various indicators, I have shifted the region among the lagging regions of Slovakia. The questionnaire had been filled in randomly by potential Hungarian voters based in the above mentioned administrative unit. I examined three major topics: 1. Political event tracking and activity habits of potential Hungarian voters

living in the Veľký Krtíš district (okres); 2. Mapping of main reasons of the economical lagging of the region based on the direct answers of the Hungarian respondents living in the district; 3. Opinion of the Hungarians living in the district on the present political situation, with special regard to the political split of the Hungarians in Slovakia.

Csodálatos szent Háromság...

A kisalföldi szakrális kisemlékek feliratai
a Szentháromság-emlékek tükrében

 JÓZSEF LISZKA

904(437.6)

Amazing Holy Trinity... Inscriptions on small sacral relics from

246(437.6)

the Little Hungarian Plain (Kisalföld) in the light of the Holy Trinity relics

247.3(437.6)

Keywords: small sacral relics, inscriptions, bilingualism, Little Hungarian Plain, Kisalföld, South-West Slovakia.

Mivel a szakrális kisemlékek önmagukban, szimbolikájukkal saját lényegük kifejezői, voltaképpen nem is igénylik, hogy állíttatóik felirattal lássák el őket. Sok esetben ez így is van: út menti feszületek, ritkábban szentek szobrai is, minden további információ közvetítése nélkül hirdetik, ami lényegükből fakad, az adott szent tiszteletének kifejezését vagy általában a keresztényi áhítat megnyilvánulását, illetve az adott terület oltalmuk alá helyezésének a szándékát. Ennek ellenére gyakoribbak az olyan objektumok, amelyek további magyarázó, kiegészítő feliratok hordozói, mint a vallásosság néma hirdetői.

Az alábbi tanulmány (amely egy terjedelmesebb munka részének tekintendő) lényegében folklorisztikai szempontból vizsgál egy jelenségcsoportot, történetesen a Szentháromság-szobrok feliratait. Hangsúlyozni kell, hogy az etnológia, folklorisztika aspektusából nézve az ilyen vizsgálat természetesen csak részeredményeket hozhat. Ahhoz, hogy e szakrális kisemlékek teljes *üzenetét* olvasni tudjuk, szükség van további források és jelenségek (levéltári és recens anyag, a szobrok szimbólumrendszere, attribútumai stb.) bevonására. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy már ezek, a feliratok bemutatásából és (részben) elemzéséből leszűrhető részeredmények is hasznosak lehetnek, arra vonatkozóan például, hogy ezek mennyiben vannak összhangban az adott objektum szimbolikus üzenetével, illetve milyen további információk olvashatóak ki belőlük.

Noha a felirattan (epigráfia) külön tudomány, etnológiai, folklorisztikai szempontból a kutatók elsősorban a feliratos népművészeti tárgyakat vizsgálták, a sírfeliratokat leszámítva, a szakrális kisemlékeken felbukkanó szövegeket éppen csak megemlítve vagy szóba sem hozva (K. Csilléry 1979; K. Csilléry 2001; Danglová 1995; Szendrey

1 Štátny archív (ŠA) v Nitre – pobočka Nitra, fond (f.) Okresný úrad (OÚ) Zlaté Moravce, škatuľa číslo (šk. č.) 27, 1763/38 prez.

1931). A tárgyalkotó népművészetben belül gyakran a felirat dekorációs szerepére koncentráltak (Danglová 2001a; Danglová 2001b). Főleg – de nem kizárólag! – a német nyelvterületen a házak feliratainak szenteltek fokozottabb figyelmet (Horváth 2009; Widera 1990). Példaértékű Robert Rüegg munkája, aki a svájci Graubünden kanton egy folyóölgvények különféle objektumain, amiket ő felirathordozónak, *Inscripfrägernek* nevez (tehát házakon, munkaeszközökön, templomokban és harangokon, képeken és emlékműveken, utóbbi alatt lényegében a halálhelyjeleket kell érteni stb.) található feliratait (mindösszesen 1657-et!) gyűjtötte össze és elemzi. Anyagát először tematikailag rendezzi, aszerint tehát, hogy az adott felirat milyen objektumon található,² majd tartalmilag, továbbá az eredet szempontjából, a kifejezési mód (terjedelem, kötött vagy kötetlen forma, német vagy más nyelv, irodalmi nyelv vagy dialektus, helyesírás, elválasztás stb.), a külalak (betűformák, az elhelyezés lokalizálása, a felirat felületének anyaga stb.) figyelembe vételével. Azt is vizsgálja, hogy a különféle objektumokon felbukkanó feliratok mikor jelentek meg, mikor éltek fénykorukat stb. Munkájához különféle mutatók is csatlakoznak. Ilyenek például a feliratok kezdősora, a nevek, az évszámok, a felirathordozók szerinti, a források (tehát például a bibliai helyek) szerinti mutatók, valamint helynévregiszter. Arra itt most nincs szükség, hogy részletesebben és tárgyszerűbben is tovább tárgyaljam ezt a vastag, csaknem félezer oldalas kötetet, mindenestre jelzem, hogy a saját (jelentősen szerényebb!) anyagom elemzése során néhány módszertani fogás, szempont innen eredeztethető (Rüegg 1970).

Noha Keszeg Vilmos a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszékén 1997 óta Írásantropológia címen vezet kurzust (Tötszegi 2012, 141. p.), a témának, a *populáris írásbeliségnek* vastag egyetemi jegyzetet is szentelt (Keszeg 2008), a jelen problematikával tudomásom szerint konkrétan még nem foglalkoztak. Nem a feliratok kérdésére koncentrálna, de a különféle emlékhelyekkel, -művekkel és -táblákkal, általában a nemzeti, regionális vagy lokális emlékezet kérdéseivel foglalkozó munkákban is szép számmal találunk a kapcsolódó feliratokra vonatkozó adatokat (pl. Jakab 2012; Juhász 2010 stb.).

Csak látszólag tartozik a tárgyhoz, de éppen az elhatárolás, a problémakör kijelölése miatt meg kell említeni a szent helyeken (búcsújáró helyeken, templomok, kápolnák falán stb.) gyakori, zömében profán, ún. *hic fuit*-feliratok,³ falfirkák problémakörét (Jánó 1997; Frauhammer 2010). A jelenség a most vizsgálandó objektumokon, tehát a szakrális kisemlékeken, egészen konkrétan a Szentháromság-szobrokon a tárgyalási területen (de tudomásom szerint másutt sem) nem fordul elő.⁴

1 Ebben a számban nincsenek benne a kizárólag évszámmal ellátott objektumok, illetve kizárólag a felújítás tényét rögzítő, vagy a készítő nevét, műhelyét jelző feliratok.

2 Megjegyzendő, hogy a szerző által vizsgált térség túlnyomórészt protestáns lakosságú, tehát a jelen munkában most közvetlenül vizsgálat alá vont objektumtípusok nála nem fordulnak elő.

3 A megnevezés a latin feliratok kezdőformulájából származik: *hic fuit = itt járt...*

4 Itt konkrétan a Szentháromság-szobrokon való előfordulás hiányára utalok, hiszen más objektumokon (főleg templomok, kápolnák falán, képes fák törzsén stb.) nagyon is jelen vannak. A kérdést egy konkrét példán magamnak is módomban állt már bemutatni (Liszka 2000, 47–48. p.).

Noha csak marginálisan kapcsolódnak a szakrális kisemlékek csoportjához, meg kell itt még említeni a sírfeliratok kérdését. Bizonyos aspektusai iránt a folklorisztikai szakirodalom ugyanis meglehetősen élénk érdeklődést tanúsított. Magyar vonatkozásban ilyen az ún. *nevető fejfák* kérdése (vö. Erdész 1988; Rosner 1937), amihez hasonló a német nyelvterületen is megvan, az ún. tréfás út menti haláljel- (*Marterl*) feliratok formájában (vö. Dickenberger 1995). Ezek a feliratok viszont elsősorban a szóbeliségben létező folklórműfajnak minősülnek, és úgy tűnik, valódi objektumokon ritkábban, s inkább csak másodlagosan jelennek meg (vö. Liszka 2011, 93–98. p. további irodalommal).⁵ A sírfeliratok összegyűjtése kezdetben sokszor praktikus célból történt, hiszen az efféle kiadványokkal egyszersmind mintát is tudtak a sírkőkészítők az ügyfeleiknek kínálni (vö. Rosner 1920). L. Juhász Ilona a Rudna temetőjének és temetkezési kultúrájának a bemutatását felvállaló monográfiájában az említett település temetőjének az adott időpontban teljes sírfeliratanyagát közli, ami kitűnő lehetőséget nyújt további tartalmi és formai elemzésekre (L. Juhász 2002). Azóta további hasonló, ha nem is a teljes sírfeliratanyagot közlő munkák is születtek.

A vizsgált területen⁶ mindösszesen 93 olyan, önálló szobornak, képoszlopnak minősülő, szabadban álló szakrális kisemléket sikerült számba venni, amely a Szentháromság valamilyen ábrázolási formáját mutatja, illetve tartalmazza.⁷ Ebből 19 jelenleg (több esetben nyilvánvaló, hogy már a felállítás során sem) hordoz, hordozott semmilyen feliratot, 74-en olvasható bizonyos, hosszabb vagy rövidebb szöveg, mégpedig 50 esetben magyar, 7 esetben szlovák, 12 esetben latin nyelvűt, 4 alkalommal pedig két, magyar–szlovák, illetve magyar–latin nyelvűt. Egy esetben nem eldönthető az amúgy is szűkszavú felirat nyelvi hovatartozása.⁸ Még a számoknál maradvá, a dokumentáci-

-
- 5 Alighanem hasonló jelenséggel állunk szemben néhány állítólagos kocsmai felirat vonatkozásában. Ezek is inkább a szóbeliségben élő narratívák, amelyek egy állítólagos kocsmai felirathoz kapcsolódó történetet mesélnek el (vö. Liszka 2014a)
 - 6 Ez a Kisalföld szlovákiai része, ami nagyjából a mai Délnyugat-Szlovákia síkvidéki jellegű térségének felel meg. A jelen kutatás számára délről földrajzilag a Duna természetes vonala, a mai szlovák–magyar államhatár zárja (itt a pozsonyi hídfőállás falvai kivételt képeznek és bevontam őket kutatási területembe, noha a Duna jobb partján helyezkednek el), amihez nyugatról és északról ívesen kapcsolódik a Kisalföld peremvidéke. Utóbbi földrajzilag természetesen meglehetősen elmosódott határvonalat képez, ezért az ebben a sávban, a Kisalföld peremén fellelhető szabadtéri szakrális kisemlékeken előforduló Szentháromság-ábrázolások előfordulási helyein át meghúzható vonalat tartom a jelenlegi kutatási terület északi (munka)határának. Ez nyugaton Pozsonypüspökinél kezdődik, majd északról Szenc, Nagymácséd, Nyitraszőlős, Léva érintésével keleten Pereszlénynél végződik, ahonnan dél felé haladva ismét természetföldrajzilag pontosabban megjelölhető vonal, az Ipoly folyása (ami egyszersmind a szlovák–magyar államhatár) jelzi a kutatási terület keleti szélét.
 - 7 Ez a szám a témában olvasható legutóbbi közleményem óta valamelyest növekedett (Liszka 2014b). Jelen dolgozatnak nem feladata a Szentháromság-ábrázolások ikonográfiai vizsgálata. Ezt az imént említett publikáció részben már elvégezte.
 - 8 A ma egyértelműen szlovák lakosságú Salgó Szentháromság-szobrának talapatán olvasható a MICHALCSIK / ELIZABET / 1861 tartalmú felirat. A vezetéknév magyar ortográfiával készült, a keresztnév szlovák, a nevek sorrendje inkább erősebb magyar hatást tükröz.

ónkban szereplő összes objektumnak mindössze (kerekítve) 20,4 százaléka nem hordoz semmiféle, írásban rögzített kiegészítő információt. Markánsan nagyobbik része (79,6) viszont igen, tehát érdemes ezeket közelebbről is megvizsgálni.

Ahogy a népi környezetben használt, illetve szerepet kapó más objektumok esetében is, a szakrális kisemlékeken is valamikor a 17. század folyamán bukkannak föl az első, egyszerű feliratok.⁹ Ezeket tartalmi (és részben formai) ismérveik alapján két olyan csoportba sorolhatjuk, amelyek bizonyos időrendiséget is kifejeznek. *Elsődleges feliratoknak* azokat nevezem, amelyek a felállítás során kerültek az objektumra. Ezekben belül megkülönböztetek *törzsfeliratokat*, amelyek optimális esetben arról tudósítanak, hogy ki, mikor, milyen célból állíttatta a szobrot (ezeknek az adatoknak valamelyike természetesen hiányozhat is, illetve kiegészülhet még valamilyen, a Bibliából vagy egyházi énekeskönyvből vett idézettel, egyéb indoklással). *Kiegészítő feliratnak* nevezem viszont az olyan szövegtípusokat, amelyek rendszeren ugyan szintén a felállítás idején kerültek az objektumra, ám inkább pótlólagos információkkal szolgálnak. Ilyen lehet a többalakos szobrok vagy több képet is tartalmazó képoszlopok esetében az egyes ábrázolt személyek nevének a feltüntetése, továbbá a szobor készítőjének a neve, műhelyének a helye, de akár – történetesen, ha a szobor egyszersmind háborús emlékként is szolgált – a faluból származó, a háborúban elhunytak névsora. További, jól elkülöníthető réteget képviselnek a *másodlagos feliratok*, amelyek rendszeren később, utólag – az előbbtől többnyire jól elkülöníthető helyre – kerülnek az objektumra, és általában egy-egy felújítást, az azt szorgalmazó, finanszírozó személy nevét örökítik meg. Előfordul, hogy egy-egy objektumon akár több, egymástól eltérő időbeli rétegben született másodlagos felirat is található.

Úgy tűnik, hogy a legrövidebb és legterjedelmesebb felirataink is latin nyelvűek. Mivel számuk viszonylag csekély, és tartalmilag sem igazán kapcsolódnak a térség magyar vagy szlovák nyelvű szövegeihez, inkább egyediségük, semmint közös vonásaik állapítható meg. A közös annyi bennük, hogy az elsődleges feliratok általában tartalmazzák az állíttatás évszámát, ritkábban az állíttató(k) nevét, s még ritkábban az állíttatás okát. A másodlagos feliratok a helyreállítások tényét és évszámát rögzítik. Tekintettel arra, hogy segedelmükkel mégis néhány általános jelenség is megmagyarázható, nem érdektelen sorra venni őket. Kezdjük a legtömörebb információkat nyújtókkal! A melleki, amely elsődleges és másodlagos információt is nyújt, a következőképpen néz ki:

9 A vizsgált térségben a legkorábbi, bizonyos fokig felirattal, az állíttatás évszámával (1689) is ellátott szakrális kisemlék mai tudásunk szerint az egyházzellei Mária-oszlop. A kislétföldi szakrális kisemlékekre vonatkozó adatok mind a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központjában található Szakrális Kisemlék Archívumból származnak, így ezekre a továbbiakban külön nem hivatkozom. Amennyiben ettől eltérő forráshoz folyamodom, annak adatait természetesen megadom.

1. kép. A melleki Szentháromság-szobor felirata

(Liszka József felv., 2015)

Az első sor rövidítése az Anno Dominit (az Úr esztendeje) takarja, míg a másodlagos felirat a felújítás tényéről és idejéről értesít. Érdekes megfigyelni, hogy a feliratok (hiszen itt egyértelműen más-más időben készült feliratról van szó), szóval a feliratok készítői is figyelembe vették ezt az alá- és fölérendelő viszonyt, s éppen ezért a másodlagos felirat, noha ugyanabba a szövegmezőbe, de kisebb betűméretekkel és más betűtípussal került felvésésre.

A dunaszerdahelyi Szentháromság-szobor valamivel későbbi, s ha lehet, még tömörebben, lényegében ugyanennek a két adatnak a feltüntetésére szorítkozik:

2. kép. A dunaszerdahelyi Szentháromság-szobor felirata

(Liszka József felv., 2010)

Ebből az első évszám (elsődleges felirat) az állíttatás időpontja (E = erexit = felállítatott), a másik (másodlagos felirat) egy tatarozás dátuma (R = renovata = renováltatott). Úgy tűnik, hogy ebben az esetben a két információ egy időben (mégpedig az 1929-es felújítás során) került a szobor talapzatára (vagy a másodlagos felirat felvétele során kényszerűen ügyelt a faragó az elsődleges felirat betűstílusának követésére), tartalmilag viszont egyértelműen két feliratról beszélhetünk.

A következő latin nyelvű szöveg, amelyet bemutatni szeretnék, a garamdamásdi Szentháromság-szobor talapzatán olvasható, szintén egy szövegmezőben (mészáros táblán) elsődleges és másodlagos információkat is tartalmaz:

EREXIT A. 1910
TÓTH JÓNÁS
ET UXOR
POLCSÁK KATALIN

RESTAURATA
A. 2000

Ismét figyelemre méltóak a betűméretek. A két felirat (tehát a felállítást jelző elsődleges, és a felújításról hírt adó másodlagos) szemmel láthatóan egy időben készült. A fel-

iratokon két, egymástól markánsan elkülönülő betűméret figyelhető meg. A mai szemlélő számára talán fontosabbnak tűnnek azok az információk, amelyek a szobor felállításának, illetve renoválásának az idejéről tájékoztatnak, s ezek mégis jóval kisebb betűméretben kerültek az objektum talapzatára, mint a számunkra mellékesebbnek tűnő tény, hogy ki állíttatta a szobrot. Történetesen Tóth Jónás és felesége, Polcsák Katalin. Mivel hasonló jelenséggel mind a magyar, mind a szlovák nyelvű feliratokat szemlélve még találkozni fogunk, érdemes korábban és máshol kifejtett álláspontomat a kérdéssel kapcsolatban röviden itt is összefoglalni. Az önreprezentáció egy sajátos formájával van itt dolgunk. Amennyiben az egyes szakrális kisémlékek feliratait, illetve az állíttatás konkrét okait és körülményeit körültekintően megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy ezeknek, a vallási áhítaton túlmenően, noha a legtöbb esetben az „Isten dicsőségére állíttatta” formulával kezdődnek, személyes, illetve családi dimenziói is lehetnek. Mindenki megvan ugyanis az a természetes igény, hogy valami maradandóbbat alkosson, hogy neve az eljövendő generációk számára is fennmaradjon. Általában ez az igény az utódok által (akik a „nevet továbbviszik”) valósul meg. Az út menti keresztek, képoszlopok, szobrok, mezei oltárok, kápolnák állíttatói, építtetői sok esetben viszont gyermektelen házaspárok voltak. Ez a tény pedig megengedi azt a feltételezést, hogy a család – saját utód hiányában – a családi név fennmaradását ebben a formában kívánta biztosítani. Számos példával lehetne bizonyítani a fenti állítást, most viszont legyen elég egy. A Kürthöz közeli Cigléd búcsújáró hely kegykápolnája előtt áll egy kálvária-feszület, amelyet egy gyermektelen házaspár állíttatott. Talapzatán a következő felirat olvasható:

Úgy szerette Isten a világot,
 hogy megszületett Fiát adta érte.
 Isten nagyobb dicsőségére
 állíttatta
VÉGH ANDRÁS
 és neje szül.
ÁRENDÁS GIZELLA
 az Úrnak 1939ik esztendejében

Több mint elgondolkoztató, hogy a feliraton az állíttatók neve kiemelten, csupa nagybetűvel, verzállal, nagyobb betűméretben van a kőbe vésve. Tehát, miközben *Isten nagyobb dicsőségéről* beszélnek, a maguk emlékét, nevét kívánják (ha tudat alatt is) az állíttatók kiemelni, s ezáltal az utókor számára is fenntartani. Hogy nem légből kapott, íróasztalnál kitalált teória ez, bizonyítja egyik köbölküti adatközlőm spontán megjegyzése, aki a családi Szentháromság-kápolnával kapcsolatban jelentette ki, hogy az igencsak rossz állapotban lévő építmény tatarozását az egyik távolabbi családtag igazán magára vállalhatná: „pénze lenne rá, gyerekei nincsenek, legalább fennmaradna valami utána” – jegyezte meg.

Hasonlóakat támaszt alá Csókás Ferenc kéziratos anyaga is, amit Csáky Károly idéz. Ebből megtudjuk, hogy a bényi Szentháromság-szobrot állító házaspár, Gábor Máté és Jankus Ilona, miután egyetlen fiuk 1889-ben meghalt, egész vagyonukat az egyházra hagyták (Csáky 2010, 21–22. p.) s két évire rá a templomkertben felállíttatták az említett szobrot. Itt viszont a felirat nem tükrözi vissza ezt aényt, lényegében egy betűmé-

retű az egész szöveg, noha megjegyzendő, hogy ebben a formában minden bizonyral a 2007-es felújítás során került a talapzatra.

Mindez természetesen nem azt jelenti automatikusan, hogy a kiindulópontul szolgáló garamdamásdi Szentháromság-szobrot is gyermektelen házaspár állíttatta, hanem csak azt, hogy ez akár így is történhetett (ennek pontos kiderítésére további lokális kutatásokra lenne szükség).

Más oka is lehetett az önreprezentációra való törekvésnek. A gömri Jabloncán egy feszület felirattáblája a következőképpen néz ki:

3. kép. Egy jabloncai feszület felirata

(L. Juhász Ilona felv., 2000)

Maga az öntöttvas objektum a templomhoz vezető út mellett áll, tehát a település egy frekvenciált pontján. Állíttatásának okai különféleképpen értelmezhetőek: egyrészt minden bizonyral valóban Isten dicsőségére, hálaából emelték. Az állíttató szerencsésen átkelt az óceánon és épségben elérte álmai földjét, ahol munkát is talált, s mindezért hálával tartozik a Mindenhatónak. Másrészt nyilván szülőfalujában is szeretett volna jelet hagyni maga után, s amint azt anyagilag megengedhette magának, ezt a feszüle-

tet emeltette. A környékről egyébként a 19–20. század fordulóján jelentős méreteket öltött az Amerikába történő kivándorlás, aminek nyomát több szakrális kisémlék is őrzi. Hasonló példát a kislalföldi Szentháromság-szobrok köréből is be tudok mutatni. A vágai szobor talapzatán olvasható a következő szöveg:

4. kép. A vágai Szentháromság-szobor felirata

(Liszka József felv., 2010)

Itt is nyilvánvalóan arról van szó, hogy a településről elszármazottak legalább egy szent szobor talapzatán olvasható felirat formájában nyomot szerettek volna hagyni szülőfalujukban (a kérdéskörhöz bővebben, további konkrét példákkal lásd: Liszka 2005; Liszka 2012; Liszka 2013).

Külön kell szólni az adott települések papjainak önreprezentációra való hajlandóságáról. A Szentháromság-szobrok feliratainak tanulmányozása során meglepően gyakran kerül bele az éppen hivatalban lévő lelkipásztor neve is:

[külön táblán] Speciár Lajos / lelkipásztorsága 38. évében (Felsőszeli)

Emeltették / Karácsony János / és neje szül./ Mészáros Karolin / hegysúri lakosok / Maszarik Viktor / plébánoskodása idejében / 1925-ben (Hegysúr)

A teljes Szentháromság / tiszteletére állíttatta / ZALABA FERENC templomatyja / és neje LENEKA JULIANNÁ / Továbbá LENEKA PETRONELLA / ZALABA IGNAC özvegye / ZLATNYANSZKY JÁNOS plébános / sz. sz. tanácsos idejében / az 1912^{dik} évben (Muzsla)

MEGÚJÍTTATOTT / REGELY JÓZSEF / ÉS NEJE / PAMER VERONIKA / ÁLTAL 1886-BAN / KUDLIK JÁNOS / PLÉBÁNOS ALATT (Pozsonypüspöki)

FELKÉSZÜLT / ERŐS IMRE GAZDA / ÁLTAL / HORETZKY ALAJOS / PLÉBÁNOS ALATT (Tallós)

Kiemelten kell bemutatni a nagycétényi szobor feliratát, hiszen az önreprezentáció szempontjából ez különösen figyelemre méltó. Amellett, hogy az állíttatók, majd a felújítató neve kiemelten szerepel rajta, azt is megtudjuk belőle, hogy melyik plébános szentelte fel, majd az önreprezentációs tolongásban a kőfaragóé mellett, a végére még a templomatyja neve is odakerült:

SZENTHÁROMSÁG
EGY ISTENNEK IMÁDÁSÁRA
NAGY-CZÉTÉNYI HIVEKNEK
LELKI ÖRÖMÉRE ÁLLÍTTATTA
SZUSZTOR FERENC
KUCSERA BORBÁLA
HÁLÁDATOS BUZGÓSÁGA
MEGÁLDOTTA FÓTISZTELENDŐ
BALÁZSY GERGELY
HELYBELI ESPERES
ÉS PLÉBÁNOS
1875^{dik} ÉVI JULIUS HÓ 4^{én}
ÚJÍTTATTA
SZUSZTOR ISTVÁN
1892. MÁJUS HÓ 19^{én}

Lent a talapzaton balra

RAVASZ ANDRÁS
TEMPLOMATYA

Lent a talapzaton jobbra:

MÜLLER ANTAL
SÜTTÖN¹⁰

¹⁰ A felirat elolvasásában nyújtott segítségéért Csuthy Andrásnak tartozom köszönettel.

Az önreprezentációnak ezek a fentebb bemutatott formái természetesen nem számítanak új jelenségnek, hiszen legalább az ókortól megfigyelhető, hogy például a megrendelő különféle mitológiai alakok ábrázoltatása során saját arcvonásait „lopatta bele” a művésszel a készülő alkotásba. Hasonlóan, mint a kürt-ciglédi búcsújáró hely ma már Szűz Mária-, korábban Szentháromság-kápolnájában található két fogadalmi kép esetében. A kápolnát 1907-ben építtette újra Pristyák Antal és felesége, Balogh Terézia. A kápolnában ma is látható Szent Antal és Lisieux-i (Kis) Szent Teréz egy-egy olajfestménye. A szentek arcmaása állítólag a két donátor, Pristyák Antal és Vargha Terézia vonásait hordozzák magukon (Danczi 1999, 41–42. p.). Másrészt a festők belefestették az arcképeket különféle bibliai jelenetek szereplői közé, a képet, szobrot felajánlók odafestették magukat valahová a kép sarkába stb. Ez azonban általában inkább szerényen, afféle sarokban meghúzódó jelenlét volt. A szakrális kisemlékeken megjelenő önreprezentáció sok esetben jóval markánsabb, egyértelműbb.

Térjünk azonban vissza a kisalföldi Szentháromság-szobrok feliratainak a bemutatására, azon belül továbbra is a latin nyelvűeknél maradva. További hat felirat, szintén viszonylag rövid szöveggel, általában arról tudósít, hogy a Szentháromság tiszteletére felajánlott objektumot ki és mikor állíttatta (egy esetben, az ipolyszalkai esetében a latin nyelvű törzsszöveghez egy magyar nyelvű kiegészítő szöveg is társul: KÉSZÜLT ESZTERGOMBA / PAUL LEONHARD). A nagysallói és somorjai objektumokon az állíttatás évszáma a szövegből kiolvasható kronogrammból állapítható meg. Utóbbira (amely magyarul így hangzik: „A Szűznek / Sancta Maria / patrónusának / emeltette / a kegyes lakosság”) viszont valamivel több figyelmet kell szentelni. Az ábrázolás az Atyaistent, jobbán a Fiúistennel felhőtrónuson ülve ábrázolja, amint az előttük-közöttük térdeplő Szűz Máriát éppen megkoszorúzzák. Fölöttük a Szentlélek kiterjesztett szárnyú galamb formájában lebeg.

Az ábrázolástípussal egy korábbi munkámban már részletesebben foglalkoztam (Liszka 2014b, 17–20. p.), így most elégséges lesz egy rövid összefoglalás. A Szentháromság kiegészülve Szűz Mária megkoronázásával meglehetősen gyakori, ám lényegében kétféleképpen értelmezhető ikonográfiai megoldás (szemléletmód kérdése: ha a Szentháromságot állítjuk a középpontba, akkor a koronázási aktus a kiegészítő jellegű, de ha Szűz Mária aspektusából nézzük, akkor a Szentháromság az őt megkoronázó, és amolyan mellékcsoporthként is felfogható). Az állíttatók, a feliratok tanúsága szerint általában¹¹ elsősorban Szentháromságként értelmezik ezt az ikonográfiai típust (Érsekújvár, Gúta, Ipolyszalka, Komárom, Léva), s lényegében a somorjai az egyetlen (legalábbis a vizsgált térségben), ahol – nyilván a település eredeti nevéből, *Sancta Maria*, kiindulva – Szűz Mária van fókuszban, és ezt a felirat is egyértelműsíti.

11 Már ahol a feliratból eldönthető persze. Mellek esetében az objektum tömör szövege (ahogy azt a fentiekben már láttuk) nem tájékoztat az állíttatók konkrét szándékáról. A gútai felirat pedig, ahogy azt a későbbiekben még látni fogjuk, a Szentháromság mellett Szűz Máriát is megszólítja.

5. kép. A Szentháromság által megkoronázott Szűz Mária szobra Somorján

(L. Juhász Ilona felv., 2010)

6. kép. A vágkirályfai Szentháromság-szobor

(Liszka József felv., 2011)

Az 1740-ben állítottatott érsekújvári szobor hármas gerezdű talapzatának mindhárom oldalán egy-egy díszes keretű, a talapzat anyagából (tehát homokkőből) készült, latin szövegű tábla látható. Meglepő módon, jelenleg a homlokzati oldalon, a talapzat Szent Rozália barlangja fölötti mezejében található tábla nem az elsődleges feliratot tartalmazza, hanem egy másodlagosat, mégpedig egy 1876-os felújítás tényét rögzítőt. Az

elsődleges felirat a szobor talapzatának bal oldalán található. Megadja az állíttatás évszámát, s röviden a tény, hogy a Szentháromság tiszteletére fogadalomból állíttatott a szobor. A talapzat további harmadik oldalán egy 1857-es¹² renoválás tényét rögzítő következő másodlagos felirat olvasható.

A vizsgált térség legkorábbi Szentháromság-szobra a komáromi, amelyet 1715-ben állíttattak a város római katolikus hívői, ahogy az a meglehetősen bőbeszédű latin nyelvű feliratokból kiderül, rögtön két okból is. A szoborcsoport talapzatának déli oldalán (szemből nézve tehát balra) az alábbi latin nyelvű felirat¹³ olvasható:

ANNO MDCCIII. SEDITIOSOS TIMEBAMOS INIMICOS IN HOC AMICUS QUAD MALA MINITANTES BONA FACERE NOS DOCUERUNT NE NOCEANT ARMA HOMINUM OPE DEI NOS ARMAVIMUS SANCTISSIMAE TRINITATI HANC STATUAM VOTO RECEPIMUS UT PROTECTIONEM AB EA RECIPEREMUS ACCEPTAVIT ELICIONEM ET INFESTIS ARMIS HUNC LOCUM NON DEDIT SVCCVSANDVM.	1703. esztendőben féltünk a lázongó ellenségtől, amely azonban jó barátunk volt annyiban, hogy rosszal fenyegetvén, jót cselekedni tanított bennünket. Hogy az emberek fegyverei ne ártsanak, az Isten segítségével fegyvereztük fel magunkat és megfogadtuk, hogy e szobrot állítjuk a legszentebb isteni háromságnak, hogy tőle védelmet nyerjünk. Kegyesen vette fogadásunkat és az ellenséges fegyvereknek nem hagyta e várost lerombolni.
--	--

A talapzat szemben lévő oldalán pedig az alábbiak:

VERUM ANNO MDCCXI NOS ADHUC DEBITORES CREDITOR DEUS PESTILENTE MORBO AD SANA CONSILIA REVOCAVIT RURSUM NOS AFFLICTA STATUUM TRIAS PRO AVERTANDA MORTALITATAE AD IMORTALEM TRINITATEM CONFG. INTERCESSORES NOBIS POTENTIORES ELEGIMUS AC NE QUEM EX DILATIONE CONTRA HAMUS BEATUM VOTI REOS NOS CONFIRMAVIMUS QUOD DEBITUM HODIE DEO PERSOL VIMUS QUEM SEMPER EXPERTI SUMUS PROMPTUM AD SVCCVRRENDVM.	Az 1711. évben pedig bennünket, akkor még adósaít, veszedelmes nyavalya által tértett jó útra a hitelező úr Isten. Mi, a lesújtott három rend, a halandóság eltávoztatása végett a halhatatlan háromsághoz menekültünk, hatalmas közbenjárókat választottunk a magunk számára, és hogy a halasztás miatt újabb bűn súlya ne terheljen bennünket, elismertük, hogy fogadásunk teljesítésével adósak vagyunk. E tartozásunkat a mai napon róttuk le az Isten iránt, akit mindenkor hajlandónak tapasztaltunk a segítségnyújtásra.
---	---

12 A szobor feliratait az egyes renoválások során változtak, aminek részletes bemutatására itt nincs tér. A kapcsolódó szakirodalom mindenestre tanulságosan tükrözi ezt a folyamatos alakulást, illetve az ebből fakadó félreértéseket is (Chládeková 1997, 14–16. p.; SPS-II: 408. p.; Thain 1932, 25–30. p.).

13 A fordítások Magyary Szulpicz (Magyary 1882; Magyary 1884, 28–32. p.) és Mácza Mihály (Mácza 1992, 24. p.) közleményeinek felhasználásával készültek. A magyar szöveg tördelése csak nagyjából tudja visszaadni az eredeti latin szöveget.

A fenti két szöveg, kiegészítve a homlokzati részen, a Borromei Szent Antal domborműve feletti szűkszavú szöveges információval (A. 17 D 15 jun, 15¹⁴) minősíthető tehát az objektum elsődleges feliratának. Ehhez kapcsolódik egy másodlagos felirat is, mégpedig a talapzat felső szegélyén (majdnem) körbefutó, a fölöttük elhelyezett szentek szobraihoz kapcsolódó, kronogramákat is magukban foglaló latin nyelvű mondatok. Balról (a déli oldaltól) haladva mutatom be őket, a szövegrészek előtt feltüntetve a kapcsolódó szent nevét. Páduai Szent Antal: **QVID GERIS ANTONI VITAM FAC PRAELIA LETHO** (Miért viszed, Antal, karjaidon az élet urát? Küzdj a halállal!); Szent Sebestyén: **PESTEM TELA FVGANT LAVDATOR APOLLO SEBASTVS** (A pestist és a fegyvereket elúzi az Istent dicsérő apollói Sebestyén); középen Szent Rozália, alatta Borromei Szent Károlyról: **DISPOSITE CAROLVS STITIT ATQVE ROSALIA PESTEM** (Károly és Rozália rendszerint megszüntették a pestist); Szent Rókus: **HIC PROPRIIS DEMET NOSTRATIA VVulnera PLAGIS** (Ez saját szenvedéseivel gyógyítja a mi sebeinket); Xavéri Szent Ferenc: **ISTE TIBI RETRAHIT DE MENTE AC CORPORE VIRVS** (Ez mind lelkedből, mind testedből eltávolítja az életlő mérget)¹⁵. A szobrot több alkalommal is felújították (vö. Mácza 1992, 25. p.), viszont ezek közül csak egyről (az elsőről) tanúskodik kiegészítő felirat a süttői mészkőből készült lábazat hátoldalán: **RENOVATA EST / ANNI 1803**.

Áttekintve a térség Szentháromság-szobrainak latin nyelvű feliratait, megállapítható, hogy ezeket a legtöbb esetben csak mérsékelten befolyásolta a hagyomány, viszont jelentősebb teret kaptak bennük az egyéni kezdeményezések, ötletek. Ezzel szemben a szlovákiai Kisalföld területén található hasonló objektumok magyar és szlovák feliratainak elemzése (talán a viszonylag nagyobb számnak is köszönhetően) már inkább lehetővé teszi bizonyos tendenciák megállapítását.

Az nyilvánvaló, hogy az objektumokat készítő kőfaragók is kínálhattak eleve valamilyen szövegkliséket, illetve maguk a megrendelők is megfogalmazták sokszor saját (olykor egyértelműen a helyi lelkipásztor által tollba mondott) szövegeiket, de ezek (a szinte törvényszerűen visszatérő állandósult formuláknak is köszönhetően) a hagyomány által erősen kötöttek látszódnak, még a legegyszerűbb nyelvi megoldások esetében is:

Tsináltatta... (Nemeskosút)

Csináltotta... (Hidakürt)

Csináltatták... (Jóka)

Építette... (Ógyalla)

... által építtetett (Balony)

Felkészült ... által (Tallós)

Általában a szakrális kisemlékek feliratainak obligát (majdnem) kezdőformulájának számít az Isten (*nagyobb*) *dicsőségére állíttatta...* szófordulat, illetve annak valamilyen

14 Magyary Szulpicz tudósításából tudjuk, hogy a kész szobrot 1715 Szentháromság vasárnapján szentelték föl (Magyary 1882). Viszont a feliraton szereplő 1715. június 15. szombatra esett.

15 A fordítás Magyary Szulpicz közleményének felhasználásával készült (Magyary 1884, 33. p.).

variánsa (ennek tágabb, az önreprezentációra vonatkozó összefüggéseire fentebb már kitértem). A Szentháromság-szobrok esetében mind a magyar, mind a szlovák feliratokon is gyakran találkozunk vele:

Isten dicsőségére emeltette... (Naszvad, Vajaszvata)
Isten dicsőségére állítottatta... (Felsőaha, Pereszlény)
Istennek nagyobb dicsőségére emeltette... (Udvard, Vága)
Emeltette Isten dicsőségére... (Ebed, Felsővámos, Zsigárd)
Na slávu Božiu... (Zsitvafödemes)
Na česť a chválu božu... (Hull)
Ku cti a sláve Božej... (Cseke)

Ezekben az esetekben általában hiányzik a Szentháromságra való konkrét utalás, miközben arra is vannak példáink, amikor az Isten helyett a Szentháromság nagyobb dicsőségét tartotta szem előtt az alapítványozó:

Szentháromság tiszteletére állítottatta... (Bart, Deáki)
Sz:Háromság dicsőségére állították... (Vásárút)
Dicsőség szent Háromságnak Állították... (Kismácséd)
Na slávu najsv. Trojice... (Komját, Újgyalla)
Ke cti a chvále Sv. Trojice... (Gány)¹⁶

Lényegében ennek a formulának egy altípusaként kezelhető a *teljes Szentháromságra* való utalások sora:

Dicsértessék a telyes szent Háromság... (Fél)
Teljes Szent Háromság Könyörülj rajtunk! (Királyrév)
Teljes sz. Háromság tiszteletére készítettett... (Pénteksúr)
A teljes Szentháromság tiszteletére állítottatta... (Muzsla, Nádszeg, Vághosszúfalu)
Állítottatta a teljes Szentháromság tiszteletére... (Farnad)
A teljes Szent Háromság dicsőségére... (Taksonyfalva)
Teljes szt. Háromság atya, fiú és szentlélek dicsőségére... (Kismagyar)
A teljes szent Háromság egy Isten dicsőségére... (Hegysúr)
A teljes Szentháromság egy Isten az Atya Fiú és Szentlélek tiszteletére emelték... (Bény)

Az ilyen és az ezekhez nagyon hasonló kezdőformulák után általában az állíttató(k) neve következik, ami utalhat magánszemélyekre (sok esetben, ahogy arról fentebb már szó volt, ezek kiemelten!), illetve közösségekre (pl. egy-egy faluközösség, Amerikába kivándoroltak közössége, rózsafüzér-társulat stb.), majd az állíttatás évszáma. Ugyorok az állíttatás oka is megemlíthető:

¹⁶ Megjegyzendő, hogy a térség egyik latin nyelvű felirata is ezt a formulát alkalmazza: *In honorem Santissima Trinitati...* (Baka)

Örök hálajaképen... (Taksonyfalva)
 A kereszténység megsegítésének emlékére... (Hegysúr)
 Ezen imádandó szent Titok tiszteletére állították... (Vágkirályfa)
 A jubileumi szent év emlékére... (Csallóközcsütörtök)
 Hálából 1826ban a pestisjárvány végén... (Tardoskedd)

A gútai szobor talapzatának homlokzati részén olvasható felirat (SZENT HÁROMSÁG EGY ISTEN / IRGALMAZ MINÉKÜNK. / SZENTSÉGES SZŰZ MÁRIA / KÖNYÖRÖGJ ÉRETTÜNK) kiegészítő információ a talapzat hátsó oldalán kaptak elhelyezést:

EMLÉK
 MELYET KÖZÖS BUZGÓSÁGGAL
 EMELTETTÜNK MI GUTTA M:
 VÁROSA HÍVEI, MIDŐN A VESZE-
 DELMES CHOLERA NYAVALYA
 KÖZÜLÜNK SOKAKAT HIRTELEN
 ÉS KÍNOS HALÁLLAL RAGADOTT EL.
 1831 ESZ: SZ: JAKAB HAVA 31

A vágsselyei szobor viszont egy villámcsapástól való sértetlen megmenekülésnek állít emléket:

Öröklő hálából
 emeltették a vágsselyei r. kath. hivek
 1886^k év július hó 4 délután
 a lytánia alatt templomba
 lecsapott villám veszélyétől
 sértetlen megmenekülésük
 emlékére
 1895

Olykor a Szentháromság-szobor egyszersmind a helyi világháborús emlékmű funkcióját is betölti. Térségünkben ilyen a nyitracsehi (vö. Juhász 2010a, 193. p.) és csiffári objektum. Utóbbi feliratainak az elemzésére a későbbiekben még visszatérek.

Bibliai idézet, frázisok viszonylag gyakoriak a szakrális kisemlékek feliratszövegeiben. A vizsgált térség Szentháromság-feliratanyagában viszont csak egy ilyen, konkrétan beazonosítható szöveggel találkoztam, mégpedig a nagymácsédi szobor talapzatán:

Hárman vannak kik bizonyágot az égben tesz-
 nek az Atya az Ige s a sz.lélek s e három egy
 sz. János lev. 5.R.

Maga a bibliai hely a Károli-féle fordítás szerint pontosan így hangzik: „Mert hárman vannak, akik bizonyágot tesznek a mennyben, az Atya, az Íge és a Szent Lélek: és ez a három egy” (János 1. lev. V, 7). Amúgy ezt a passzust, mivel „egyetlenegy görög szövegben sincs meg, sőt még Szent Jeromos-féle fordítás régebbi példányaiból is hiány-

zik”, s csak későbbi latin nyelvű beszúrás, az aktuális római katolikus bibliafordítás csak a jegyzetekben közli: „a mennyben: az Atya, az Ige és a Szentlélek; és ez a három egy. És hárman vannak, akik bizonyosságot tesznek a földön.” (Biblia 1982, 1401. p.) Ily módon a nagymácsédi feliratrészlet kvázi bibliai helynek, többé-kevésbé inkább apokrif szövegnek tekinthető.

A bósi Szentháromság-szobor talapzata magyar nyelvű feliratának kezdősorai Józsa Attila megállapítása alapján alighanem (vö. Józsa 2008, 9. p.) egy latin nyelvű előzményre vezethetőek vissza:

Hiszlek, vallak és tiszta
szívvel imádlak oh teljes
Szentháromság oszthatatlan
egy istenség!

Józsa Attila, korábban bósi plébános, levélbeli megkeresésemre pontosította a lehetséges forrást: „a Breviarium Romanum papi zsolozsmáskönyv Szentháromság vasárnapjának egyik szövege lehetett az inspiráló... Mégpedig az ünnep vecsernyéjének a Magnificat-antifonéjének részlete: *sanctam et individuum Trinitatem toto corde et ore confitemur, laudamus, atque benedicimus.* In *Breviarium Romanum*. Pars aetiva. Regensburg: Pustet 1908, 179. p. Ezek a szövegek évszázadokon keresztül stabilak voltak”.¹⁷ Folklorisztikai terminológiával élve tehát: évszázadokon keresztül variálódtak. Stampay János ének- és imakönyvének 42. kiadásában a kérdéses szövegnek valószínűleg egy további variánsával (vagy azzal rendkívül rokon megfogalmazással) van dolgunk: *Szentháromságnak életem, halálom, s testemmel együtt lelkemet ajánlom. Tégedet imádlak, mindörökkön áldlak: Oszthatatlan Istenség, Háromságban egy Főlség.* (Stampay 1943, 147. p.)¹⁸

A peredi Szentháromság-szobor talapzatának felirata részben ugyancsak egy énekes- és imakönyvből vett idézet:

*Csodálatos szent Háromság bámul rajtad az okosság
A lelked mivel nagy, mert háromban csak egy vagy.*
SZENT HÁROMSÁG TITOKTÁR ÜDVÖZÍTSD KI HITTEL VÁR
NEMES SOMOGYI GÁBOR PEREDI GAZDA
HÁLÁDATOS EMLÉKEZETÉRE CSINÁLTATTA
1857

¹⁷ Józsa Attila 2015. február 25-ére keltezett, Galántáról hozzám intézett leveléből, amit ez úton köszönök!

¹⁸ Az oszthatatlan Istenség, három egy egység formula más ima- és énekeskönyvekben is felbukkan (pl. Miatyánk 1951, 311. p.), miközben Stampay János népszerű ima- és énekeskönyvének számomra hozzáférhető további kiadásában nem sikerült nyomára akadnom.

A felirat első három sora Kovács Márk János énekeskönyvéből származik: „Csodálatos szent Háromság! Bámul rajtad az okosság. A' te titkod mivel nagy, mert háromban csak egy vagy. Sz. Háromság! titoktár! Üdvözítsd, ki hittel vár.” (Kovács é.n. [1842], 161. p.). A népének egyébként a későbbi ima- és énekeskönyvekben is megtalálható (pl. Molnár 1919, 664–665. p.).

7. kép. A csiffári Szentháromság-szobor

(Liszka József felv., 2015)

Részletesen érdemes bemutatni a csiffári Szentháromság-szobor rendkívül gazdag és sokrétegű feliratanyagát, amely az alábbi eloszlásban található a lábazon, illetve talapzaton; a szövegeket számoztam, először a homlokzati oldalon (I), majd a hátoldalon (II) olvasható szövegek következnek, felülről lefele haladva, külön-külön arab számokkal jelölve:

I.1. Elöl, a lábazon legfelső részén:

EMLÉKÜL
CSIFFÁR KÖZSÉG LAKÓSAI
A világháborúban 1914–1918 elesett hős fiainak
és örvendező hálából felszabadulásunkért.
Szt. István évében 1938.XI.10.
ISTENNEK DICSŐSÉG
EMBERNEK BÉKESSÉG.

I.2. Lejjebb, egy következő felületen:

Szent Háromság szobor
IMRE KÁROLY és NEJE
áldozatkészségét őrzi.
Javította GYURCSEK ROZÁLIA
2010-es évben

I.3. Még lejjebb a talapzat homlokzati síkján:

„Legyen könnyű a föld, mi jelzi sírhantodat,
Szived felett fakasszon majd a tavasz virágokat.”

I.4. A talapzat legalján, jobbra:

FELLNER M.
ÉRSEK ÚJVÁR

II.1. Hátul, fent:

Nyugosznak ők a hős fiak dülő csaták után

BÓSSI JÁNOS
BEDNÁRIK ANDRÁS
GINZÉLI JÁNOS
DOLNIK JÓZSEF
HAVALA KÁROLY
IMRE GYULA

IMRE FERENCZ
IMRE ISTVÁN
KISS JÓZSEF
MENYHÁRT ANDRÁS
PETRÁS JENŐ
SZAUTNER ISTVÁN
SZÁRAZ JÓZSEF

Nemzetünk imája lebeg, távoli sírja felett.

Véretek ereje forrassa egygyé Szt. István országát.

Ti meghaltatok, mi dolgozni fogunk hazánk nagyságáért.

II.2. Lejebb, hátul a talapzat homlokzati síkján (feltűnő, hogy ez a felirat nincs restaurálva, s csak nagyon nehezen olvasható, így a nevek százszázalékos pontossága nem garantálható¹⁹):

A második világháború áldozatainak névsora

Balog Vilmos	Geczi János	Keszeg János
Bogyó Imre	Geczi József	K?iss? László
Bóssi Ferenc	Gremán József	Markó István
Bóssi Vilmos	Grossz család	Matuska Vilmos
Csóka János	Hamar András	Mihalik József
Farkas Kálmán	Hutkai János	Németh János
Fehér Gusztáv	Jelinek István	Svarcz család
Feld? Albert	Kecskés István	Sztano István
		Vaskovics Jenő

Az objektumon olvasható gazdag feliratanyagból az tudható meg, hogy a szobrot 1938-ban állították. Stiláris jegyek alapján viszont a plasztika régebbinek, nagyjából a 19. század közepe, második fele környékére tehető. Datálásomat Szlovákia műemlékjegyzékének megfelelő szócikke is megerősíti (SPS-I: 281. p.). Megfelelő mélységű lokális és levéltári kutatások hiányában egyelőre, a rendelkezésre álló feliratok alapján csak feltételezhetjük, hogy a szobrot 1938-ban felújították, lehet, hogy teljesen új talapzatra is helyezték. Az elsődleges felirat (I.2.), amiből megtudjuk, hogy eredetileg ki állíttatta a szobrot (hogy mikor, az azonban homályban maradt), tartalmaz viszont egy teljesen új, a 2010-es felújításról tudósító másodlagos információt is. További, fontos kiegészítő adatok (I.1.) arról tudósítanak, hogy egyrészt első világháborús emlékműnek is szánták, másrészt a település 1938-as, Magyarországhoz történt visszacsatolásának is emléket szerettek volna vele állítani, s harmadrészt a Szent István-évre is emlékeztetni. Még mindig a homlokzati oldalon maradván, a következő szöveg (I.3.) temetőben, sírfeliratoknál használatos formulából építkezik,²⁰ majd ez alatt (I.4.) a kőfaragó neve és telephelye olvasható. Hátul az első feliratblokk (II.1.) mintha korábbi lenne az 1938-as felújításnál, hiszen annak a mondatnak immár nem sok értelme van (miután örvendezve hálát mondtak már a felszabadulásért), hogy *Véretek ereje forrassza eggýé Szt. István országát*. Nem zárható ki tehát, hogy ez a felirat valamikor az első világháború után került a szobor talapzatára. Jelenleg szépen restaurálva van. Nem úgy, mint az alatta lévő, nyilvánvalóan újabb névsor (II.2.), amely a második világháború áldozatainak a jegyzéke, mégpedig a nevek alapján, vélhetően teljes jegyzéke, hiszen a vészkorszakban elpusztított zsidó családok (Grossz család, Svarcz család) is helyet kaptak rajta.

19 Megpróbáltam utánajárni, ám a szobor felirataival kapcsolatban mindössze egy értékelhető adatra bukkantam, de a hátsó, a második világháború áldozataira vonatkozó emléktábláról ez sem vesz tudomást: <http://magyarhosok.hu/tesztr/main.php?menu=6&id=6442&s=4#2> (letöltés: 2015.5.17.)

20 Síremlékek jellegzetes fordulata a *Legyen neki könnyű a föld!* (vö. Rosner 1920, 166. p.). A *Szived felett fakasszon majd a tavasz virágokat* formulára egy 2005-ben íródott nekrológ zárósorában bukkantam. <http://erdeszetilapok.oszk.hu/00308/pdf/138.pdf> (letöltés: 2015.5.17.), ami nyilván nem az eredeti forrás.

Az eddigiekben alapvetően az elsődleges feliratok törzsszövegeiről beszéltem. Nagyon gyakran különféle kiegészítő információk is társulnak viszont ezekhez. A néprajzi, kultúrtörténeti kutatás számára a leghasznosabbak közé a kőfaragókra vagy az azok műhelyeire, telephelyére vonatkozó utalások. Táblázatba foglalva nem lesz tán haszontalan, ha összesítem azt a (statisztikailag sajnos nem túl nagyszámú) adatsoportot, amely az egyes objektumok készítőire utalnak:

Csiffár	FELLNER M. ÉRSEK ÚJVÁR	Nagycétény	MÜLLER ANTAL SÜTTÖN
Dunaújfalu	Építette Nisznánsky A.	Nagygyőröd	<i>Fellner J. Nyitrán</i>
Felsővámos	Polacsek G. Süttő	Naszvad	<i>Fellner M. Érsekujvár</i>
Gány	Hoja ml. Sereď	Vágkirályfa	<i>Feltner J.</i>
Ipolyszalka	KÉSZÜLT ESZTERGOMBA PAUL LEONHARD	Zsigárd	<i>Fellner J. Nyitrán</i>
Kural	Rumpler Piešťany		

Végezetül szólni kell a kétnyelvűség kérdéseiről is. Már előre leszögezhető, hogy a szakrális kisémlékek feliratai általában is, és konkrétan a Szentháromság-ábrázolásokra lebontva is *egynyelvűek*. Esetünkben az egyetlen korai kivétel Kuralon figyelhető meg, ahol az 1922-ben felállított Szentháromság-szoborra (legalábbis, ami a fő üzenetet illeti) kétnyelvű, szlovák és magyar felirat került:

8. kép. A kurali Szentháromság-szobor kétnyelvű felirata

(Liszka József felv., 2012)

A bal oldali négyszögmezőben a következő felirat már csak szlovák nyelvű:

Na česť a chválu Božiu
Zanechala postaviť ILONA KLENKO
Previedli potomci STEFANA KLENKO
v r. 1922

Kural a népszámlálási adatok tükrében, noha magyar falvakkal körülvéve, de szlovák településnek számít.²¹ Annak tulajdonította a környező falvak magyar népe is, hiszen sok esetben (pl. Farnadról) ide küldték gyerekeiket nagyjából a Szentháromság-szobor állíttatásának idejében is cseregyerekként *tót szóra* (Liszka 1997, 80. p.).

A kétnyelvű feliratok, ha nem is sűrűn, de inkább a kiegészítő szövegek körében bukkannak föl. Ami azt is jelenti, hogy inkább újabb jelenségről beszélhetünk. Ilyent sikerült Vágsellyén és Csallóközcsütörtökön rögzíteni. Az utóbbi település Szentháromság-szobrán egy elsődleges feliraton túlmenően (*A jubileumi szent év emlékére / Emeltette csütörtök / Mezőváros gazdaközössége / 1900*), kettő, másodlagos információkat tartalmazó szöveget is tartalmaz. Mindkettő egy-egy felújítás tényét közli:

Felújította a község
önkormányzata 2000-ben

A kétlépcsős, téglából épített alap előtt, középen rézsútosan elhelyezett fehér márványtáblán pedig a következő, kétnyelvű felirat olvasható:

Felújítva a Csallóközcsütörtöki
Polgármesteri Hivatal és a Szent Jakab PT
közreműködésében.
2012
Obnovené v spolupráci Obecného úradu
Štvrtok na Ostrove a OZ Svätého Jakuba.

Más esetekben (Érsekújvár, Garamdamásd, Illésháza) a felújítatók latin nyelvű kiegészítő felirattal (ami mellesleg alkalmazkodik az adott objektumok törzsfeliratának nyelvéhez) kerülnek meg a kétnyelvűség kérdését.

Összegzésül elmondható, hogy noha a Szentháromság-szobrok feliratai önmagukban nem adnak kielégítő választ egy csomó etnológiai, folklorisztikai szempontú kérdésre: mi volt az állíttatás oka, milyen társadalmi réteghez tartoztak az állíttatók, hogyan viszonyultak az állíttatók, illetve az adott faluközösség lakossága az adott szoborhoz, milyen kultusz kapcsolódott hozzájuk stb., elemzésünkkel mégis közelebb kerülünk a kultusz megértéséhez.

21 Vályi András (1796–99, 2: 468. p.) és Fényes Elek is *tót falunak* mondja. Utóbbi arról is beszámol, hogy az esztergomi hercegprímás 1612-ban telepítette újra, vélhetően a török dúlások miatt elnéptelenedett települést a többi között Nagytapolcsányból, Kinorányból (Chynorany) származó római katolikus szlovák jobbágyokkal (Fényes 1851, II: 281. p.) Az 1910-es népszámlálás eredményei alapján a 803 lelket számláló település lakosságából 698 szlovák, 105 pedig magyar anyanyelvűnek vallotta magát (Népszámlálás 1901, 108–109. p.).

Noha további források bevonásával a kép árnyalható, annyi általánosságban egyértelműen megállapítható, hogy a szobrok állíttatása során, okként (noha inkább be nem vallott vagy nem tudatosított okként) az önreprezentációra való törekvés meghatározó szereppel bírt. Ezen túlmenően az is kiderül, hogy sok esetben fogadalmi szobrokkal van dolgunk, de az is előfordul, hogy amolyan funkcióhalmazként, egy-egy Szentháromság-szobor egyszersmind az adott közösség világháborús emlékműveként (a településről származó háborús halottak névsorával) került felállításra.²² Az állíttatók általában vagy egy-egy település római katolikus lakossága (annak egy része, például rózsafüzér-társulat), illetve módosabb gazdacsaládok voltak.

A közvetlen szöveges kommunikáció adta lehetőségeken túlmenően az egyes objektumok üzeneteinek olvasását egy sor további, nonverbális információ is segíti. Ilyenek a feliratok elrendezésének, betűméreteinek és -formájának szemiotikai üzenetei (az önreprezentáció kérdéseinek taglalása során szoltam erről), a kísérszobrok jellege, elhelyezkedése, az egyes szimbólumok, attribútumok szerepe stb. Azon túlmenően, hogy a felirat szól vagy nem szól arról, hogy az adott Szentháromság-szobrot egy pusztító pestistől való megszabadulásként fogadalomból állították, a szöveges információtól függetlenül a kísérszoborként megjelenő pestisszentek (Szent *Antal*, Szent *Rókus*, Szent *Sebestyén*, Borromei Szent *Károly*, Szent *Rozália*, Xavéri Szent *Ferenc*) jelenléte egyértelműen utalhat az állíttatás (legalábbis egyik) fontos indokára. Mások viszont éppen a felirat segít eligazodni egy adott szobor értelmezésében (lásd a somorjai objektum esetét). A feliratok további nyelvtörténeti, szociolingvisztikai, de akár dialektológiai vizsgálatokra is alkalmasak lehetnek. Ez viszont már mind e dolgozat szerzőjének szakmai kompetenciáján, mind a dolgozat kijelölt keretein túlmutat.

Irodalom

- Biblia 1982⁴. *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Negyedik kiadás. Budapest, Szent István Társulat.
- Buganová, Klaudia–Šangala, Marián 2002. *Križe Košic a okolia*. Bratislava, Lúč.
- Csáky Károly 2010. *Szakraális emlékeink nyomában III*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- K. Csilléry Klára 1979. Felirat. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon 2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 131. p.
- K. Csilléry Klára 2001. Felirat a népművészetben. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 25*, 137–152. p.
- Danczi Lajos 1999. *Cigléd kegyhely*. H. n., k. n.
- Danglová, Oľga 1995. Nápis. In Botík, Ján–Slavkovský, Peter (szerk.): *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava, VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 392. p.
- Danglová, Oľga 2001a. Nápis ako ornament a etnografická informácia. In *Etnológia a kultúrne dedičstvo. Zborník k jubileu Sone Kovačevičovej*. Danglová, Oľga–Stoličná, Rastislava szerk. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 174–181. p.
- Danglová, Oľga 2001b. *Dekor – symbol. Dekoratívna tradícia na Slovensku v európskych kontextoch*. Bratislava, VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Dickenberger, Udo 1995. Hundert Jahre Marterl. Ein Beitrag zur fingierten Volkskultur. *Jahrbuch für Volkskunde 18*, 223–240. p.

²² Egyéb szakraális kisémlékek is bírhatnak hasonló funkcióval. Ezeket, a most vizsgált területre vonatkoztatva is, L. Juhász Ilona tekintette át egy tanulmányában (Juhász 2010b).

- Erdész Sándor 1988. Utószó. In Kissházy József: *Nevetős Fejfák*. Miskolc, 1932 [h. n. utánnomás]
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára* I–IV. Pesten. Nyomatott Kozma Vazulnál.
- Frauhammer Krisztina 2010. „Ha a testem már az enyészeté, az írásom ott marad”. A votív grafitíról a pálosszentkúti példa kapcsán. *Ethnographia* 121, 255–270. p.
- Fülöp Béla é.n. *Búcsúztatók, sírfeliratok. Hadban elesettek felett és búcsúzások háborús időben*. Írta és kiadja Fülöp Béla tahitófalvai református kántortanító. H. n.
- Horváth Sándor 2009. Feliratok, datálások a vasi népi kultúrában I. Építmények feliratai, datálásai. *Vasi Szemle* 58, 204–216. p.
- Chládeková, Valéria 1997. *Érsekújvár. A főtér*. Komárom, Komáromi (Komárno) Nyomda és Kiadó Kft. /Honismereti Kiskönyvtár, 97./
- Jakab Albert Zsolt 2012. *Emlékkállítás és emlékezési gyakorlata. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Jánó Mihály 1997. „HIC FUIT...” Profán feliratok megszentelt falakon. In S. Laczkovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. Veszprém–Debrecen, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma–Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 523–524. p.
- Józsa Attila 2008. *A bősi Szentháromság-szobor. Trojičný stĺp v Gabčíkove*. Bős–Gabčíkovo, Bósi Római Katolikus Plébánia–Rímskokatolícka cirkev, farnosť Gabčíkovo.
- L. Juhász Ilona 2002. *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Társadalomtudományi Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó /Lokális és regionális monográfiák, 2./
- L. Juhász Ilona 2010a. *Neveitek e márványlapon... A háború jelei. Adalékok a világháborús emlékek etnológiai szempontú értelmezéséhez*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet /Jelek a térben, 3./
- L. Juhász Ilona 2010b. Szakrális kisemlékek mint a háború jelei. In Dévavári Beszédes Valéria–Silling Léda (szerk.): *Szenvedély és szolgálat. Tanulmányok a hatvanesztendő Silling István tiszteletére*. Szabadka, Bácsországi Vajdasági Honismereti Társaság, 267–306. p.
- Keszeg Vilmos 2008. *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék /Néprajzi Egyetemi jegyzetek, 3./
- Kovács Mark é.n. [1842] *A' keresztény katolikai isteni tiszteletnek minden ágaira ki-terjedő énekes könyv, négy részre fel-osztva. A' szükségesebb imádságokkal is el-látva*. Áldozza Kovács Mark Sz. Benedek rendű. Pesten, Esztergami Beimel József sajátja 's áruja 1. köt.
- Liszka József 1997. „Német szón voltam Hidason...” A cseregerekrendszer a Kisalföld szlovákiai részén. *Irodalmi Szemle* 40/10, 75–84. p.
- Liszka József 2000. Szakrális kisemlékek és szerepük egy faluközösség életében. Kürt példája. In uő. *Állítatott keresztényi buzgóságbul. Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisemlékeiről*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 33–63. p.
- Liszka József 2005. Állítatott keresztényi buzgóságbul? Adalékok a szakrális kisemlékek állítási okainak ismeretéhez. In *Ünneplő. Írások Verebelyi Kincső születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 269–276. p. /Folcloristica, 9./
- Liszka József 2011. *Bevezetés a folklorisztikába. Szöveges folklór*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Liszka József 2012. Zur Ehre Gottes... oder? Errichtungsanlässe sakraler Kleindenkmäler. In Bärbel Kerkhoff-Hader (Hg.): *Andacht und Erinnerung. Gegenstand – Symbol – Handlung*. Bamberg, Lehrstuhl für Europäische Ethnologie, 123–133. p. /Bamberger Beiträge zur Europäischen Ethnologie, 8./
- Liszka József 2013. Osobná a kolektívna seba prezentácia na príklade malých sakrálnych objektov na juhu Slovenska. In Soukopová, Blanka–Nosková, Helena–Bednařík, Petr (eds.): *Pamět – národ – menšiny – marginalizace – identity I*. Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze 2013, 123–134. p. /Urbánní studie, 6./

- Liszka József 2014a. Aki a nőt, a bort, a dalt szereti... Adalékok a határtalan folklórhoz. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. Baja, Túr István Múzeum, 721–728. p. /Bajai dolgozatok, 18./
- Liszka József 2014b. A Szentháromság ikonográfiája a szlovákiai Kisalföld szakrális kisemlékein. *Acta Ethnologica Danubiana* 16, 11–28. p.
- Mácza Mihály 1992. *Komárom. Történelmi séták a városban*. Pozsony/Bratislava, Madách.
- Magyary Szulpicz 1882. Néhány történelmi emlék Komáromban. *Komáromi Lapok* 3/27, lap-számozás nélkül.
- Magyary Szulpicz 1884. *Adatok a komáromi Szent-András-templom történetéhez*. Klny. a komáromi sz. Benedek-rendi kath. kisgymnasium 1883/4 évi Értesítőjéből. Komárom.
- Miatyánk 1951². *Miatyánk. Imádságos és énekeskönyv keresztény katolikus hívek számára*. II. kiadás. Trnava, Spolok sv. Vojtecha.
- Molnár József 1919¹⁴. *Orgona hangok. Legteljesebb és legnagyobb énekeskönyv 950 énekkel a római kath. hívek használatára*. Tizennegyedik javított és bővített kiadás. Vimperk–Budapest–New-York: Steinbrenner Ker. János katolikus könyvkereskedése.
- Népszámlálás 1910. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912 /Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42./
- Rosner Ármín 1920. *Sírvirágok. Sírfeliratok és sírversek gyűjteménye*. Budapest, May Nyomda.
- Rosner Ármín 1937. *Nevető fejfák. Humoros sírversek gyűjteménye*. Budapest, Kő és Műkö Kiadása.
- Rüegg, Robert 1970. *Haussprüche und Volkskultur. Die thematischen Inschriften der Prättigauer Häuser und Geräte, Kirchen und Glocken, Bilder und Denkmäler*. Basel–Bonn, Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde–Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- SPS 1967–69. *Súpis pamiatok na Slovensku I–III*. Bratislava, Obzor.
- Stampay János 1943. *Katolikus egyházi énekek, imák és temetési szertartások*. 42. kiadás. Komárom, Unio Nyomda.
- Szendrey Zsigmond 1931. A népi feliratos költészetéről. *Népünk és Nyelvünk* 3/1–3, 43–52. p.
- Thain János 1932. *Érsekújvár műemlékei*. Érsekújvár, k.n.
- Tótszegi Tekla 2012. A tárgyfeliratok elemzésének lehetőségei a néprajzi kutatásban – a torockói bútorok példája. *Erdélyi Múzeum* 74/4, 141–149. p.
- Vályi András 1796–99. *Magyar országnak leírása*. 1–3. Budán, a Királyi Universitásnak betűivel.
- Widera, Joachim 1990. *Möglichkeiten und Grenzen volkskundlicher Interpretationen von Hausinschriften*. Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, Peter Lang /Artes Populares. *Studia ethnographica et folkloristica*, 19./

JÓZSEF LISZKA

AMAZING HOLY TRINITY... INSCRIPTIONS ON SMALL SACRAL RELICS FROM THE LITTLE HUNGARIAN PLAIN (KISALFÖLD) IN THE LIGHT OF THE HOLY TRINITY RELICS

The study analyses the inscriptions of a type group of small sacral relics showing Holy Trinity, typical for the region of the Little Hungarian Plane (Kisalföld), currently South-West Slovakia. The phenomenon has been examined from the formal point of view and content, with the result that the 74 inscriptions written in Hungarian, Slovak and Latin on the Holy Trinity sculptures in the region in both aspects harmonize with other texts of small sacral relics in the given environment.

Fürdőélet a 19. századi Gömörben, 6.

Lévárt, a magyar Gastein

 ÉVA KERÉNYI

Spa life in Gömör in the 19th century 6. Lévárt, the Hungarian Gastein

615.838(437.6)(091)

711.455:615.838(437.6)(091)

 Keywords: Gömör-Kishont (Gemer-Malohont), Lévárt (Leváre), balneology, mineral water.

A Turóc folyó partján, Harkács (ma Gömörfalva) község határában fekvő, Tornalja közeliében tölgyerdőkkel borítva található Lévárt község, tengerszint feletti magassága 177 méter. A helység állítólag a levare (latinul: emelkedni), vagy a lavare (latinul: mosdani) szótól, azaz a természeti fekvésétől, ill. kitűnő forrásvizétől származtatja nevét.¹ „A széles kis Turócznak völgyében, Harkácstól – a nagyhírű Draskóczy család ősi birtokától – alig egy negyedóránira, nyír- és tölgyerdőktől körülkoszorúzott völgyecskeben fekszik Gömörmegye egyik legszebb, de kevésbé látogatott szép fürdője – a lévárti fürdő”² – írta egy ismeretlen 19. századi újságíró a vármegyei hetilapban, s e sokat sejtető őszinte mondattal elárulta annak ún. „parasztfürdő” jellegét.

A Sajó-völgy gyógyforrásai

„Észak, kelet és nyugat felől félkörben sziklás hegyek nyújtanak védelmet az északi szél ellen. Dél felől semmi sem zárja el a kilátást. Itt épültek fel szétszórta a fürdő házai: a csinos lakó- és fürdőházak, meg a vendéglő. A telepet árnyas park veszi körül. Gyönyörű vidék! A fürdőtelepre néző sziklás hegyet hatalmas tölgyerdő lombkoszorúja övezi, erdő és park között a völgyben hangos lármával lefelé siető Turóc folyónak a vize von csillogó árkot – indítja romantikára hangolva fürdőkalauzát Lévárt gyógyfürdője. – A fürdő levegője enyhe, tiszta, szélről és portól mentes. A park útjai beleolvadnak az erdő útjaiba. Az erdőben kellemes sétákat lehet tenni, mert sétaúttjai kitűnő karban vannak. A balzsamos levegő, mely az erdőből szakad felénk, a sok szabad mozgásra hívó sétahely kedvező hatást idéz elő az üdülőben, lábadozóban.” (Plachy 1913, 3–4. p.) Az alábbi sorok alighanem képzeletbeli sétára invitálják olvasóját, hívogatóan csábítanak az ismeretlen gömöri fürdő felé.

A mészsziklák által védett völgyben több forrás is fakadt, melyeknek vize egy kis tavat képezett, majd innen a Turócba folyt. E tó hőmérséklete nyáron kb. 20–25

 1 Rozsnyói Híradó, 1879. augusztus 17.

2 Gömör-Kishont, 1886. szeptember 19.

Celsius-fokot ért el, és télen sem fagyott be, gomolygó füst alakban vízgőz szállt fel belőle. (Hunfalvy 1867, 65. p.) A forrást nagyobb mélységből feltörő hévizek táplálták. Lévárt forrásvíze a hideg ásványos vizek kategóriáján belül is a földes savanyú vizek csoportjába tartozott. Az ebbe az osztályba tartozó vizeknek nem hőmérsékletükben, hanem kémiai összetételükben rejlik gyógyító hatásuk. Savanyú vizeknek nevezzük azon forrásokat, melyek összetevőiben a szénsavas vegyületek vannak túlsúlyban, és ezeknél még szabad szénsavgáz jelenléte is kimutatható – Lévárt esetében a földes sók túlsúlya mutatkozott meg a szénsavas vegyületekben. (Boleman 1896, 71. p.) Épp ezért langyos vizét leginkább fürdésre használták.

Lévárt ásványos vizét megyei orvostudoraink közül többen is vegyelemzés alá vetették, amint azt a korábbiakban már közöltük. Elsőként feltételezhetően Pillmann István *Relatio de Examine Aquarum Mineralium in Comitatus Gömör c., a 18. század végén* megjelent munkájában,³ majd Marikovszky György többször is emlegetett hiánypótló balneológiai kötetében. (Marikovszky 1814, 9–78. p.) Kiss Antal rozsnói orvos – bár vegyelemzést nem végzett – a lévárti hőforrást a dús mésztartalmú barlangvizekhez, mint a királyi vagy az aggtelki tóhoz hasonlította.⁴ 1866-ban Hamaliar Károly rimaszombati gyógyszerész vette újból minőségi vegybontás alá a forrásvizet, mely szerint sok meszet, kevés magnéziumot, nyomokban pedig vasat, szénsavat és sósavat tartalmazott. (Hunfalvy 1867, 188–189. p.) Lévártnak tudniillik két forrása volt: a Szent Antal-hőforrás, amely reumás bántalmak ellen volt kiváló hatású, illetve a sziklaforrás, melyet a környék népe szemgyógyító vízként használt.⁵ A vizsgálatunk tárgyát képező időszakban szorosabb elemzés alá egyedül a Szent Antal-forrás került 1911-ben dr. Fabinyi Rezső udvari tanácsos, a Kolozsvári Tudományegyetem kísérleti kémia tanszékének tanára, ill. a Kolozsvári Állami Vegyész-kísérleti Állomás főnöke által. „Egy liter vízben 0,5810 gramm oldott szilárd alkatrészt, pontosabban 0,3613 g kalcium-bikarbonátot, 0,1106 g magnézium-bikarbonátot, 0,0284 g alumínium-szulfátot és 0,0213 g alumíniumszilikátot mutatott ki 0,1577 g szabad széndioxid mellett. Elemezéséhez ugyanakkor azt is hozzáfűzte, hogy a lévárti Szent Antal-forrás víze „keves borsavat és lithiumsót, valamint timsót tartalmazó földes bicarbonatos radioaktiv víz”. (Plachy 1913, 5. p.) A víz radioaktivitásának hírért igazolja többek közt egy fennmaradt, ma magántulajdonban lévő „Lévárt gyógyfürdő” fejléccel ellátott levél Plachy Tamás kézírásával. „Tegnapelőtt jöttem Kolozsvárról az analízis eredményével, minden forrásom radioaktív” – áll az 1912. február 9-én keltezett s ismeretlen ügyvédnek címzett iratforrásban. Dr. Hankó Vilmos a vegyelemzések alapján a lévárti Szent Antal-forrás vizét a gasteini hévizekhez hasonlította, amit az azonos kémiai összetétel, a radioaktivitás és a hőmérséklet igazolt. (Plachy 1913, 6. p.) Innen ered a fürdő összehasonlító jelzője is: Lévárt, a magyar Gastein.

3 *Jelentés Gömör megye ásványos vizeiről...*

4 *Tátra Vidék*, 9. sz. 1884. május 1.

5 *Gömör-Kishont*, 1912. június 2.

Füüdő születik

A forrást Borovszky monográfiája szerint Csernyus Pál fedezte fel, ő maga volt a 19. század elején (Hunfalvy 1867, 65. p.) létesített Lévárt-füüdő alapítója is. Báró Kemény Gáborhoz hasonlóan halála után őt is saját tulajdonú füüdőjének kertjében temették el, sírja az általunk vizsgált tárgyidőszakban végig fennállt.⁶ 1877-ben a füüdő a Thuránszky család tulajdonába tartozott, akik jelentős átalakításokat hajtottak végre helyiségeiben.⁷ Az átalakításokra alighanem szükség is volt, az alábbi újsághírből kiindulva ugyanis a szobák állapota meglehetősen instabillá válhatott az évek alatt: „Az egyik vendégszobának, melyben özv. Bodon Ábrahámné asszony volt elszállásolva, a mennyezete leszakadt épen akkor, midőn ebédhez terített a cseléd s az úrnő unokáival a szobában időzött. A szobaleány súlyosan megsebesült, a nagyobb gyermeket az asztal mentette meg, mely alatt épen akkor játszott, minthogy ez a lezuhanó részt feltartóztatta. Hogy a többiek ép bőrrel menekültek meg, annak köszönhető, hogy a falak mellett nem szakadt le a mennyezet.”⁸

Az 1880-as években Hevessey Boldizsár,⁹ a századfordulón Hevessey Bertalanné,¹⁰ az első világháború előtti években pedig Plachy Tamás neve vált ismertté Lévárt-füüdő tulajdonosaként. A Plachy család nevét már 1880-ban is jegyzik a források, éspedig az alábbi kontextusban: „A lévárti füüdőt Hevessey Bódog és Plachy Ferencz vették meg, e hasznos gyógyhatású füüdő nagyon el volt hanyagolva, a jelenlegi tulajdonosok azonban oly elösmerésre méltó javításokat és újjáalakítást tettek, mely a t. közönség kényelmének teljesen megfelel.”¹¹ Amint látjuk, kalauz híján Lévárt népszerűsítésére a 19. század utolsó harmadában a regionális sajtó volt hivatott, e feladatának több-kevesebb sikerrel igyekezett megfelelni. 1881-ben a vármegyei társadalmi lap gyógyító hatásai révén valamennyi gőmőri füüdő közül kiváló minőségű füüdőként jelöli Lévártot Ajnácskő füüdője mellett, akinek „bérloje, Záhonyi pontos kiszolgálatról, a vendégek kényelméről minden tekintetben kellőképpen gondoskodik”.¹² Röpke tíz év elteltével már merőben más hozzáállást tanúsított ugyanez a sajtótermék a Turóc menti füüdő iránt. Mind 1892-ben „Gömörmege füüdőiről”¹³ szóló cikkében, mind 1894-es „Gömőri füüdők”¹⁴ c. beszámolójában, sőt még az 1901-ben megjelent „Klimatikus helyeinkről”¹⁵ c. tárcában is mellőzi Lévártot a többi gőmőri füüdő ismertetése mellett. Pedig a füüdő a kor igényeinek meg-

6 Lévárt község birtokosai a 18. századtól a Csernyus, a Thuránszky és a Hevessey családok voltak, amint az a községhez tartozó azonos nevű füüdő tulajdonosainak nevein is megnyilvánul. A füüdő alapításának pontos éve ismeretlen. Borovszky 1904, 68. p.

7 *Rimaszombati Lapok*, 1877. április 8.

8 *Gömör-Kishont*, 1883. július 15.

9 *Tátra Vidék*, 9. sz. 1884. május 1.

10 *Füüdői Almanach*, 1898. 113. p.; *Gömör-Kishont Vármegyei Naptár* az 1906. évre, 42. p.

11 *Gömőri Lapok*, 1880. május 23.

12 *Gömör-Kishont*, 1881. május 8.

13 *Gömör-Kishont*, 1892. május 5.

14 *Gömör-Kishont*, 1894. július 5.

15 *Gömör-Kishont*, 1901. április 11.

felelően fürdőbiztossal is rendelkezett, 1889-ben Szontagh Zoltán tornallyai járásbeli főszolgabíró, illetve Dr. Török János megyei tiszteletbeli főorvos látta el e feladatot,¹⁶ a 20. század elején pedig Dr. Gaál Gusztáv tornaljai körorvos töltötte be a fürdőorvosi tisztséget. (Plachy 1913, 10. p.) Az 1890-es évekből, ill. a századelőről fennmaradt néhány hirdetés a sajtóból Hevessy Bertalanné tulajdonos jóvoltából, melyekből további információkat meríthetünk a fürdő működéséről. Az 1895. április 4-i hirdetésben fürdői vendéglős kerestetett a folyó évi idényre ingyenes lakás biztosításával a telepen, melyből kiderül az is, hogy a fürdőszezon Lévárton május 15-től október 1-ig tartott.¹⁷ Egy másik hirdetés, amely 1899. január 19-i keltezésű, azért bír számunkra információértékkel, mivel a fürdő összes épületeinek haszonbérleti jogáról tájékoztat, melyet pályázat útján lehetett betölteni 6 éves időtartamra.¹⁸ Az 1906. május 27-én megjelenő cikk pedig már Lévárt-fürdő eladását hirdeti¹⁹ – innentől kezdve egészen az 1911. évi fürdőszezonig semmilyen életjelet nem adott magáról a telep.

Az újonnan átalakított fürdőt 1911. május 14-én nyitották meg a közönségnek, modernül és kényelmesen berendezett szobákkal, fürdővel, étteremmel kedveskedve a leendő vendégeknek.²⁰ A szobákat villanycsengőkkel, az egész nyaralótelepet pedig cseppfolyós gázvilágítással látták el,²¹ biztosították az állandó zenét, a vendégek kényelmére női és férfi masszört alkalmaztak, az üdülni vágyók szórakoztatására pedig kuglizót állítottak föl.²² A regionális sajtón keresztül egy név nélküli, átutazó, szemfüles vendég rögtön lecsapott a frissen megnyílt fürdőre, megosztva vegyes tapasztalatait az olvasókkal: „Rég idő óta ösmerem ezt a fürdőt, mely a legutóbbi 20 év alatt annyi átalakuláson ment keresztül, ahány gazdája volt, de ezek az átalakulások mindig a visszafejlődést eredményezték úgy annyira, hogy a múlt években még törzsközönsége, az ún. tótság is elmaradt. Végre a múlt évben híre kelt, hogy a fürdőt oly egyén vette át, aki úgy anyagilag mint szakértelemmel képes ujjíteremteni az elzüllött kiránduló és gyógyvízzel rendelkező szimpatikus kis zugot – s így nagyon természetes, hogy a régi jó napokra való visszaemlékezés hatása alatt elrándultam én is megtekinteni fiatalkori mulatozásom színhelyét s tapasztalataimról szívesen számolok be: a helyiség, kert rendezett, tiszta, az utak kavicsolva, kellemes sétányok pihenő löczákkal ellátva vannak s helyes beosztással az üdülő betegek pihenése teljesen biztosítva van anélkül, hogy azok, akik csak kellemes időtöltésül kívánják használni a fürdőt, oly kifogástalanul díszes helyiségben élvezhetik a zenét s szórakozhatnak kedvük szerint, ahonnan mások csendessége meg nem zavartatik. Az étkezésre nézve jellemző, hogy a konyha mindennapi viszonyokra van beállítva, egészen viczinális, amit igazol az én esetem is, hogy mint átutazónak tekintett vendégnek a kiszolgáló kijelentette, miszerint ebédre csak levesre és egy adag borjú peccsenyére számíthatok nőmmel együtt, miután a rendes vendé-

16 *Rozsnyói Híradó*, 1888. október 28.

17 *Gömör-Kishont*, 1895. április 4.

18 *Gömör-Kishont*, 1899. január 19.

19 *Gömör-Kishont*, 1906. május 27.

20 *Gömöri Ujság*, 1911. május 7.

21 *Gömöri Ujság*, 1914. április 26.

22 *Gömöri Ujság*, 1913. május 4.

gek lefoglalták a déli produktumot s így nekünk be kellett érní a bejelentett kapható-sággal, s nem kis irigységgel néztük az éppen jelenvolt rozsnjóí róm. kath. püspök Ó méltósága s a többi rendes vendég előtt párolgó túrócs csuszát, rákot és egyéb jók bősé-gét, amiből mi – boldogtalan átutazók – nem részesülhettünk. Tény azonban, hogy amit kaptunk, az jó is volt és olcsó is volt, s így e tekintetben panasznak helye nincsen, mert elegendő is volt. A helyiségek keresetlen egyszerűsége – s mégis kiválóan ízlés-sel épült volta – a legkellemesebb benyomást teszi, s azon a kis területen ki van hasz-nálva majdnem minden részlet arra, hogy a vendégnek ott tartózkodását kellemesség tegye. Nem így van azonban ez a fürdőhelyiségekben s itt igazán ott vagyunk, ahol a part szakad. Jegyért először Pontiusától Pilátushoz az étterembe kell felmászni s hosz-szasz ide-oda szemforgatás után szerencsésen megkapjuk a mesésen olcsó fürdője-gyet. A fürdőszoba, ez már furcsa egy helyiség, valamennyi szűk, tisztán meszelt, de semmi berendezése nincs, az a primitív lócza se ülésre, még kevésbé pihenésre nem alkalmas és ha kettő veszi igénybe a fürdőszobát, az egyiknek sarokba kell állni, míg a másik öltözik vagy vetkőzik. Ehez járul még a vízcsövek elhelyezésénél az egyik kabin-ból a másikba átvezető nyílás szabadon hagyása, melyen át egészen kényelmesen megfigyelhető a szomszéd szobában fürdőző minden mozdulata és ehez jön, hogy az ablakokon sehol függöny nincs s így az alacsony ablak előtt járó-kelők akaratlanul is tanúi a fürdőzés furcsaságainak, ami nekik talán kellemes multság, de nem minden fürdővendég óhajtja magát ily látványosságnak kitenni. Tény, hogy e fürdő jövedelmét nagyrésztben a földmíves nép adja s a mostani állapotok ezeknek az igényét ki is elégí-tik, de kívánatos volna legalább két fürdőszobát az intelligensebb közönség részére is – habár magasabb árak mellett – berendezni, nem volna ez kárára ennek a kis telep-nek s akkor még ez a kifogás is elesnék. A fent elmondott kifogások eltüntetése úgy a közönségnek, valamint a fürdőkezelőségnek eminens érdeke.²³ E beszámoló hűen tükrözi, hogy a Lévárt még a „nagy átalakítás” után sem tudott kilépni parasztfürdő jel-legéből.

Füüdőélet reflektorfény nélkül

A magánkézben lévő, méltatlanul mellőzött fürdő nem igazán került a hazai fürdőpro-paganda reflektorfényébe sem, az országos fürdői szakirodalom és a balneológiával foglalkozó szaklapok hasábjain Lévárt vagy egyáltalán, vagy tömören került jellemzés-re. „Regényes üdülőhely, pormentes ózondús levegővel. Gyönyörű védett helyen, szép kirándulóhelyekkel, hatásos erejű gyógyfürdővel”²⁴ – ennyi áll Lévárt fürdőtelepéről 1910-ben a legnépszerűbb hazai fürdőkalauz, az Erdős-féle brosúra hasábjain. Az országos balneológiai irodalom a reformkortól vezette Lévárt ásványos vizét a magyar-orzági fürdők és forrásvizek között, amint azt korábban már bemutattuk. Míg Kitaibel csupán a tapolcai és a jolsvai ásványvizekhez hasonlította a lévárti vizet (Kitaibel 1829, 313. p.), Lengyel művében már egyszerű, pár soros jellemzésben olvashatunk róla,

23 Gőmör-Kishont, 1911. július 9.

24 Magyar Fürdőkalauz 1910, 93. p.

megemlítvén a fürdőházat is: „A lévárti ásványvíz félóránnyira fakad Lévárt nevű tót falutól, egy szűk s meszes hegyektől környezett völgyben, nem messze a Turócz patakjától. Vize egy 30 lépés kerületű mederbe gyűl össze, s mellette van egy fürdőház is.” (Lengyel 1853, 212. p.) Hat évvel később, 1859-ben Wachtel már bővebben nyilatkozott a kis gömöri fürdőtelepről, melynek vizét a királyi hőforráshoz hasonlította: „Tószzerű forrás, világos, tiszta, áttetsző, tetején fehér bevonatot képez. A forrás a Csernyus-családhoz tartozik, ők építették a 6 szobából álló vendégházat, melynek árai 16 és 45 krajcár/nap körül mozognak, valamint a 13 káddal felszerelt 7 fürdőkabint. Egy fürdő ára 10 krajcárba kerül.” (Wachtel 1859, 218–219. p.) Alig néhány évvel később Kiss Antal orvostudor a kiegyezés kori monográfiában már „vidéki hírnévnek örvendő” fürdőként jellemezte Lévártot (Hunfalvy 1867, 66. p.), 12 fürdőszobát és 20 lakosztályt jegyzett. Ez idő tájt a szobaárak 40–80 krajcár körül mozogtak, amint azt a lévárti fürdőről megjelent legrégebbi reklámhirdetés is igazolja.²⁵ Az üdülőtelep Boleman István tanulmánya alapján egy cink- és fakáddal ellátott, 12 fürdőkabinnal felszerelt fürdőházból, egy 17–20 lakosztályos vendégházból, egy fogadóból, egy kocsmából és egy kocsiszínból állott. (Boleman 1887, 120. p.)

A fürdő legelőször a Tátra Vidék 1884/9. számában került részletes ismertetésre akkori fürdőorvosa, Dr. Török János Gömör megyei, tornallyai járási tiszt és tiszteletbeli főorvos által, aki a fürdő előnyeit és hátrányait egyaránt kendőzetlenül bemutatta: „Alól 7 vendégszoba van, a hátsó falon szelelő nyílásokkal. A többi házban 10-13 szoba adható ki. Egyikben el lehet különíteni a ragályos betegeket. A fürdő-helyiség és az alsó lakosztály, a pór nép számára szekerek megálló helyéül hagyott térrel és tágas korcsma szobájú vendéglővel együtt ki van téve a Turócz áradásainak. Ilyenkor a légkör kis időre posványos bűzt vesz fel s a vendégek néha ily esős időben el is hagyják a fürdőt. Különböző nagy jelentőségre nem vergődhetett még e szerény berendezésű gyógyfürdő. Inkább csak a köznép keresi föl, kis időre. Állandó fürdővendég a középrendűekből, főleg izraelitákból kerül ki, kik kevés igényűek. Több a nő, mint a férfi. A vendéglői ellátás sok kívánni valót hagy fenn: 1883-ban is paraszt vendéglős volt, neje a főzőnő.

A tervezés daczára az épületeken évek óta kevés javítás történt, legfőlegbb, hogy a falak sárgára lettek festve, bárha változtak a tulajdonosok. 12 fürdőszobában van 9 czinkád, 13 fakád és egy a tulajdonos számára. A tervezett gőzzel melegítés, gőzfürdő, fedett sétány, hideg befedett vízfürdő, az árnyékszékek szaporosítása, a felső szebb lakó-osztályokhoz, honnan szép kilátás nyílik a sziklás hegyoldalra s az otlelő erdőségre, rendes veranda, terrasse készíttetése – mindez csak terv maradt! Csak a fürdőház végén épült egy pavillon és egy kuglizó, hol a vendégek szórakoztatnak. A lár más mulatság mostanában ritka. A tisztaság meglehetősen, a szellőzésre is van felügyelet. A fürdő- s lakosztályok belől tisztára vannak meszelve, a deszkázat súroltatik, a fől-szolgálat is tűrhető, de az ételek és italok nem éppen választékosak. Fürdői rendszabály és rendes orvos nincs. Fürdőorvost azért nem tartott a fürdőre keveset költekező tulajdonos, mert úgy tapasztalta, hogy az egyik kartárs a sok gyógyszerrendelésre kezdé fektetni a fősúlyt a fürdőben is, mi által a fürdő-gyógyomód zavartatott s annak hatása nem volt többé tisztán észlelhető. Az út a fürdőhöz nem a legjobb, s azt a domb-

²⁵ Gömöri Lapok, 1870. május 22.

oldali részen gyakran lehordja az esővíz. Az alsó épület hátulsó fala alján betonozott fél csatorna van kőből, a víznek az árnyékszékhez vezetésére. A hegyoldalról jövő víz így más utat vevén, az épület nem oly nedves többé, mint volt azelőtt. A felső épületbeli árnyékszék tisztabbak, s inkább a jobb rendűek által használatnak. Felül van egy nagyobb terem is, hol olykor nyári táncvialom tartatik.

A forrás kútja még mindig fedetlen, két méter mély s 4 méter széles és ugyanily hosszú medenczében jó ízű vizet tartalmaz. Innen a tőba folyik, mely ismét a Turóc folyamba ember derék vastagon bocsátva vizét, itt is tiszta, üvegekben eltéve sokáig szagtalan s jó ízű marad. Melegítéskor megszökül a sok mésztartalomtól szénsavát elvesztve. A tavat gyakrabban ki kellene kotortatni s körülkerítve, befedve, öltöző-vetkőző fülkékkel ellátva, hideg közfürdőül lehetne használni. A fürdővíz egyszerűen melegítve van használatban. A köznép, ha csúzos vagy egyéb baja van, 3-4 napig ott marad s napjában 3-szor is a lehető legforróbban veszi a fürdőt. Egy óra múlva is alig vehető ki belőle, kivált köznapokon, midőn nincs annyi fürdőző, utána kihever a hűs gyepe az árnyas akáczfák alá. Sokan ily módon is meggyógyulnak. E részben a jó akaratú figyelemzetetésre kevesen is hallgatnak, daczára annak, hogy egy izraelita férfi egy ízben féloldali hűdést kapott a túlságos forró fürdőben. Állítólag a nagy szikla alatt, mely a fürdőhelyiségtől távolabb, a Turóczon túl fekszik a sétány végén, oly forrást is fedeztek volna fel, mely hashajtó hatású. De ez még közelebbről megvizsgálva nem volt. Ilyen a legtöbb vidéki kisebb jelentőségű, de azért a köznépre áldásos gyógyfürdő állapota.”²⁶ A tanulságos referátum alapján képzeletbeli körútra invitálván ismételten konstatálhatjuk Lévárt parasztfürdő jellegét, s akárcsak Ajnácskő esetében, tulajdonosa fukarságát is.

A millennium évében a telep már 11 szobával felszerelt három házból, egy vendéglőből és egy 33 káddal ellátott fürdőházból állt (Boleman 1896, 80. p.), amint azt az 1898. évi Fürdői Almanach, ill. az 1904-ben megjelent „A magyar fürdők naptára” c. országos fürdőismertető kalauz is megerősítette bő nyolc évvel később. (Vasvári 1904) Érdekes, hogy a Borovszky-féle kötet viszont 1902. évi adatokat figyelembe véve a fürdőben csak 9 vendégszobáról és 17 felszerelt kádról tudósított. (Borovszky 1904, 310. p.) Némi remény a fürdő megmentése és fellendítése érdekében csupán a háború előtti években adódott. Az átalakítást követően az 1910-es években már egy 31 káddal felszerelt fürdőház és 19 vendégszobával berendezett két lakóépület állt az üdülő és gyógyulni vágyó vendégek rendelkezésére, melyet vendéglő, pihenő és parkoló egészített ki. (Plachy 1913, 4. p.) A szolgáltatások árait illetően az 1913. évi fürdői kalauzból meríthetünk információkat: „Szoba egy személyre 1 korona 60 fillértől 2 korona 50 fillérig terjed, két vagy több személy esetén az összeg 3 korona 20 fillér és 5 korona között ingadozik. Ruhatisztítás személyenként egy napra 20 fillérbe kerül. Az étterem házikézelésben leend. A napi háromszori étkezés egy napra személyenként 4 korona 50 fillér összegre rúg, azonban a vendégnek lehetősége nyílik a szintén jutányos árú étlap szerinti étkezésre is. A fürdőárak a következőképp alakulnak: elsőosztályú kádfürdő 1 korona 40 fillér, másodosztályú 70 fillér. A fürdőházban a vízkezelésben, masszírozásban jártas, vizsgázott férfi- és női alkalmazottak állnak rendelkezésre. A heti

26 *Tátra Vidék*, 9.sz. 1884. május 1.

szervizdíj 1 korona, zenedíj fejében személyenként 2 koronát kell egy hétre fizetni.” (Plachy 1913, 9. p.) A jutányos árak arra engednek következtetni, hogy az élet Lévártfürdőn viszonylag olcsó volt, szolgáltatásait kisebb jövedelmű klientúra is megengedhette magának. A reklámhirdetések viszont igyekeztek elkülöníteni egymástól a szolgáltatásokat az úri közönség és az egyszerű „pórnép” között.²⁷

A posta, távírda, telefon és gyógyszerári szolgáltatásokat a teleptől 20 percnyi távolságra eső Harkács községben lehetett igénybe venni,²⁸ itt lakott egyébként maga az orvos is, vasútállomása pedig Tornalján volt.²⁹ 1884-ben a Dobsina és Miskolc között közlekedő személyvonat reggel 9 óra 11 perckor, este pedig 7 óra 25 perckor érkezett Tornaljára, az ugyanezen szakaszon közlekedő omnibusz pedig az alábbi időpontokban állt meg ugyanitt: délután 3 óra 3 perckor, visszafelé pedig 1 óra 34 perckor.³⁰ A fürdőbe a vendégeket a tőle 12 km-re lévő tornaljai állomásról automobil-járatok és a fürdőigazgatóságnál rendelésre külön kocsijáratok szállították a századelőn.³¹ 1911-től a fürdő tulajdonosa Rimaszombat és Lévárt között is biztosított automobil-járatot, amely azonban csupán 8-9 fő jelentkezése esetén indult.³²

Vendégségben Lévárton

A fürdő vendégforgalmát illetően – kurlisták híján – csupán gyér adatokkal rendelkezünk, többnyire fürdőszeti sajtó, ill. regionális statisztikák alapján felmérve a helyzetet. A vasas, langyos hévíz földes, savanyú forrását, mely a 18–19. század fordulóján meg-ejtett analízisek alapján leginkább mészsókban volt gazdag,³³ a mozgásszervek megbetegedésére, vérszegénységre és gyengeségi állapotok kezelésére, csúsz, köszvény és görvényes bántalmak kezelésére, idegesség, bőrbetegségek, gyulladások, a csont- és csonthártya bajai és bujakór ellen ajánlották.³⁴ Dr. Meskó Miklós vármegyei tisztifőorvos a század eleji szakvélemények alapján a lévárti Szent Antal-forrás vizét gáztartalomban és szilárd alkatrészekben szegény, azonban az anyagcsere fokozására kiváló hatással bíró hévíznek tekintette, így „neuraszténia, hypochondria, hisztéria, neuralgiák, környi hűdések és idülten fennálló medencebeli lobos izzadmányok ellen” (Plachy 1913, 8. p.) javasolta. Leginkább a közeli és távoli vidék földművelő népe kereste fel vasárnap vagy ünnepnapokon (Borovszky 1904, 310. p.), bár a helyi és környékbeli úri polgárság is gyakorta ellátogatott ide. Wachtel 1857. évi adatai szerint mintegy 46

27 Az egyszerű parasztok részére ágynemű nélkül 60 fillértől kezdődtek a szobaárak. *Gömöri Ujság*, 1913. május 4.

28 *Magyar Fürdőkalauz* 1910, 93. p. 1898-ban postahivatala még Tornalján volt. *Fürdői Almanach* 1898, 113. p.

29 1904-ben a távírjai szolgáltatásokat Tornalján lehetett igénybe venni. Borovszky 1904, 68. p.; Plachy 1913, 9. p.

30 *Rozsnyói Híradó*, 1884. október 19.

31 *Magánlevél Plachy Tamás írásával ismeretlen címzetthez*

32 *Gömöri Ujság*, 1911. június 4.

33 A „*Fürdőirodalmi Könyvtár*” értesítője 1895, 44. p.

34 *Sajó-Vidék*, 1912. június 6.

állandó és 1500 ideiglenes vendéget számlálhatott a fürdő. (Wachtel 1859, 219. p.) 1872-ben Lévártot 68 vendég kereste fel,³⁵ hét évvel később a fürdő már csak 35 állandó pácienssel bírt.³⁶ Ha beleolvasunk a titokzatos R.E.S. kezdetűvel jelzett budapesti fürdővendég naplójába, aki írásában nyíltan rávilágított a fürdőtelep hiányosságaira, nem lepődünk meg az idegenforgalom csökkenésén: „A fürdőhelyiség egyszerű, bemenet jobbról a lakszobák, balról a kádakra készített fürdőosztályok és a vizet forraló gépház foglalnak helyet, köztük emelkedett út visz a parkba, hol szembe egy szép épület – mely hajdan Csernyus Pálé volt – áll, s melyben egy nagy terem és jobbról balról lakszobák vannak a magasabb vendégek számára. (...) A forrás maga a patak mentén van felfogva és úgy ivóvíznek mint fürdésre hasznos, azt mondják róla, hogy nem egy-két mankón odajött beteg tudott ép lábbal és kézzel a víz használata után a patak felett emelkedő sziklára felmászni, honnét emlékül mankóját a mélységbe dobá. Ezen fürdő helyiség hiánya, hogy nincs jó vendéglője, kezelő és felügyelő orvosa. Hiányosak szórakozási és mulató eszközei, melyek a fürdővendégek részére csalétkül szolgálnak. E hely ha alkalmas kezekbe jönne, nemcsak a megyének, de más idegen helyről jövőeknek is gyógy- és szórakozáshelyéül szolgálna. Itt lehetne megtartani a különböző értekezleteket, ide lehetne összpontosítani a kirándulásokat, itt lehetne a nyári időny alatt zene, szavalat és más hangversenyeket tartani. Hetenként egy bizonyos napon összejövetelek, okvetlenül vonzanák a vendégeket, de ezek mellett kis kényelemről is kellene gondoskodni: a lakszobákat jobban bútorozni, a fürdőkből az ülőhelynek szánt falóczákat más comfort székek és pamlagokkal felváltani, fésű, kefe, tükört stb. beszerezni. Azt is meg kellene engedni, mint a rozsnói fürdőben az megengedve van, hogy férj és nő, szülő és gyermek ha egy kádban fürödnek, külön személydíjat ne fizessenek, mert az ily eljárás elidegeníti különösen a szegényebb osztályt. Az sem helyes, hogy a vendégek minden rang- és rendkülönbség nélkül egy állásforma helyiségben lerakott asztalok és székekre utalvák társalgási összejövetelre, s a felső díszterem el van zárva, – lapok, folyóiratok, stb. pedig nem járnak, társalgó terem nincsen, sem egy zeneműszer, melyben egyik vagy másik diletáns magát vagy másokat mulattathatná. (...) Én a helynév magyarázatok és a népszokások összegyűjtésével töltöttem el időmet, melyet az idejáró lelkészek, tanítók és körjegyzőktől kaptam, sőt üres időmet a fürdős és vendéglős gyermekei tanítására is fordítottam. (...) A fürdő tulajdonosa igen szívélyes jó ember, de amint tudom ezen fürdőről letenni akar, így ajánlanám azt megvenni egy consortiumnak, mely azt kellően felszerelné, hirdetményezné, a vendéget szívélyes fogadtatásban részesítené, és e helyet a megye díszpontjává emelné.”³⁷ A kor fürdőkultúrájának megfelelő szívélyes fogadtatásra azonban még várni kellett. Bár Dr. Török János írása szerint az 1882. évi fürdőszézonban 70 állandó és 2200 napi vendég rándult a fürdőbe, a következő fürdői évadban már csupán 50 állandó (20 férfi és 30 nő) páciens és 2000 rövid ideig tartózkodó nyaraló keresett gyógyírt Lévárton.³⁸

35 *Fürdői lapok*, 1873. július 13. I. évf. 8. sz.

36 *Magyar Gyógyterem* 1880.

37 *Rozsnói Híradó*, 1879. augusztus 17.

38 *Tátra Vidék*, 9. sz. 1884. május 1.

A századforduló sem hozott jelentős változást, a számadatok még nagyobb csökkenést mutattak. Az „Egészségügyi Értesítő” 1893. évi vendégforgalmát taglaló táblázat 15 állandó belföldi férfi és 28 állandó belföldi nő vendégforgalmáról tudósított,³⁹ addig ugyanezen évet illetően A „Füüdőirodalmi Könyvtár” értesítője 40 állandó vendéget jegyzett, ebből 2 külföldi páciens jelenlétével. Ugyanezen értesítő 1894. évi statisztikai adatai 11 vendégszobáról és 1018 fürdővendégről – ebből 18 állandó és 1000 ideiglenes látogatóról – számoltak be.⁴⁰ A 20. század beköszöntével ismét a megyei közegészségügyi statisztikákhoz nyúlunk, melyek értelmében mind az 1903., mind az 1904. évi idényben még a 100 főt sem érte el Lévárt állandó fürdővendégeinek száma,⁴¹ ami egyértelműen a fürdő kiaknázatlanságáról árulkodik. A helyi sajtó már 1901-ben is mind Lévárt, mind az összes többi gömőri fürdő esetében a gyér propagálásban látta a kevés vendégszámot, s az együttes, közös költségen való hirdetést javasolta a Gömör vármegyei üdülőknek az idegenforgalom szaporításának érdekében.⁴²

Fennmaradt egy könnyed stílusú, ugyanakkor kimerítő fürdői levél a Rozsnyói Híradó 1910. július 17-én megjelent számában, melyben a lap szerkesztő munkatársa, Váry László rozsnyói fürdővendégként számol be a gyógytelep folyó évi viszontagságairól: „Hát itt vagyunk, ebben az Úristentől ideplántált, de az emberektől észre sem vett gyönyörűsége kis paradicsomban. Valóban oly szép, oly fenséges itt minden, hogy igazán fájhat az ember lelkének, hogy ezt a természeti szépségekkel megáldott helyet az emberek nem hogy felkeresnék, de szinte megvetőleg beszélnek róla. Pedig aki bizonyos nyavalyában – köszvény, csúz, reuma – szenved, az teljes reménységgel jöjjön ide s bizony rendesen megkönnyebbülve, megjavulva, sőt egészen kigyógyulva távozik innen. Itt vannak az élő példák: az öreg Vanszák bácsi, a városi tanácsos tavaly két bottal jött ide: pár fürdés után sétálgatott s 12 fürdő vétele után egész télen át nem bántotta az eddig minden éven bekövetkezett csúzos fájdalom. Itt van Beitler Antal főkominyár, Flütsch Kálmán városi pénztáros édesanyja: 3 fürdő vétele után egészen lelohadt a lábuk, pedig úgy meg volt dagadva mindkettőnek, hogy alig fért bele a cipőbe. Tehát valami kiváló jó víznek kell ennek az itteninek lenni! Hogy mit tartalmaz, azt senki sem tudja, legkevésbé a tulajdonos, tapintása sima, mintha erősen lúgos volna, íze jó, kellemes ital s ha estétől reggelig áll is a szobában, csak oly üde, friss, mintha most merítették volna. A forrás meglehetősen nagy, körülbelül négy négyszög méter területű s a föld színe alatt másfél mélységű, színe tömegben a legszebb világos égszínkék, pohárban kristálytisza. Érdekes látványt nyújt, hogy a föld méhében levő gázok mily gyönyörű gyöngyöket képezve törnek fel folytonosan a forrás fenekéről. A forrás vize hideg, körülbelül 9-10 R fok, melegítve használják.

Hanem bizony, sajnos az értelmiség közül nem sokan ismerik e helynek fenséges szépségét s vizének kiváló minőségét, de annál jobban ismeri a köznép. Látnád csak azt a népvándorlást, ami itt van egy vasárnap vagy ünnepnapon. Hatvan, nyolcvan szekér, megrakva falusiakkal, kik valóságos búcsúszínezetet adnak a fürdő környékének,

39 *Egészségügyi Értesítő* 1894, 87. p.

40 A „Füüdőirodalmi Könyvtár” értesítője 1895, 61. p.

41 A *Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet...* 1905, 54–55. p.

42 *Gömör-Kishont*, 1901. június 27.

mikor előszedik a szeredást és kipakolják belőle a mindenféle harapni valót s agyba-főbe kínálják egymást a sok mennyei jóval: Komámasszony, uramöccsém, sógor! Nocsak ebből a jó pogácsából, kalácsból, csirkéből, itt egy kis jó hideg borjú sült stb. Majd előkerül a csutora is s vígan folyik a trakta, míg csak az egyfaluból valók mind megfürödnek s együtt indulnak haza. Hanem meg kell őket nézni, mikor kijönnek a vízből! Mind olyan mint a főtt rák, mert hisz annál hatásosabb – ők azt tartják – minél melegebb a víz. Egy-egy vasárnap kiadnak 250-300 fürdőt. Bizony szegény fürdőmesternek ilyenkor nem irigylendő a sorsa.

A milyen zajos és szorgos vasárnapon a fürdő tájéka, oly csendes és egyhangú az köznapokon, mert bizony az itt időző állandó vendégek mentől kevesebb mozgalmat idéznek elő, mert ők maguk is alig tudnak mozogni. Az alsó épületben levő hét szobában mindolyan lakók vannak, kiket kocsin tolnak, ölbe hordanak, vagy legfeljebb két bottal járnak. A közép- és felsőépület lakói már szorgalmasabbak: itt van hat rozsnói vendég, kik egész családias életet élnek, együtt étkeznek, egész nap együtt vannak s igazán kellemesen töltik el a napot. A jelenlegi állandó vendégek száma 16, de még 6-8 nak volna hely, persze nem épen úgy értve, hogy minden embernek külön-külön szobája legyen. A három lakásban 15 szoba, egy óriási társalgó s még kényelmes ebédlő helyiség van pompás verandával.

A fürdő jelenlegi tulajdonosa, özv. Molnár Barnáné, ki leányával és vejével, Szekeres Jánossal együtt látja el a vendégeket és pedig oly kiváló s olcsó konyhával, hogy párját aligha találjuk nagy darab földön. Kuriozitásból ideírom a pénteki kosztot: reggel tejeskávé, – de bizony Rozsnón tejfelben sem kapunk olyat, – nem csészével, hanem lábassostul feltéve, hogy egy pohár kevés, csináljon a vendég még egyet, hozzá finom házikalács tetszés szerint, ebéd: gulyásleves, borjúsült, zöldbabfőzelék sült szalonnával s kiflikoch lekvárral, vacsora: vagdalt szelet és túrósgaluska, kenyeret kiki annyit szel, amennyi jól esik. Uzsonnára, ha még óhajtja valaki, édes vagy aludt tej áll rendelkezésre. S ez így van mindennap s mindezen kosztolás ellenében naponkint egy ezüst forint, mond 2, azaz kettő koronát fizetsz!

...Csak egyet ne várjon és ne keressen, az úri kényelmet, mert bizony itt nincsenek inasok, sem szobaleányok, akik a csengetésre rohanjanak a parancs teljesítésére, hisz még csengő sincs. A rendes kiszolgálást reggel, délben, este az étkezésnél s ágyvetésnél megkapod, de ha közbe kell valami, menj utána magad. De ez nekünk, mostani vendégeknek, egy cseppet sem hiányzik, mi annyira meg vagyunk itt elégedve, hogy többet és jobbat már igazán kívánni sem lehet. Ha még azt is megírom, hogy egy szoba ára az alsó helyiségben 60, a felsőkben 80 krajcár, ha ágyneműt is kíván a vendég, azért külön 20 krajcárt fizet, körülbelül mindent elmondtam a lévárti fürdőről. A hozzájutás kissé kényelmetlen, mert a legközelebbi vasúti állomás Tornalja, honnét 6 koronáért megy ki egy fiakker, ha pedig itt a faluban fogad az ember parasztszekeret, azért 4 koronát kell fizetni. Úgy hírlík különben, hogy a ratkói vasút⁴³ Tornaljától kiindulva éppen a fürdő alatt vezetne el, ami végtelen előnyére volna úgy a fürdőnek, mint a fürdőző közönségnek.⁴⁴ Az élménybeszámoló egyértelműen gondolkodóba ejtő, Lévártot

43 A Rimaszombat–Ratkó-vasútvonal sosem épült meg, az építési munkálatokat az első világháború kitérőse meghiúsította.

44 *Rozsnói Híradó*, 1910. július 17.

azon fényben világítva meg, ahol a fürdőző klientúra nem igazán igényelte a fürdő patinássá, mai szóval élve „exkluzívva” tételét. A kérdés csupán az, hogy minden fürdővendég így gondolta-e, vagy csupán egy szerény szerkesztővel van dolgunk. Tény azonban, hogy gyökeres változást csupán a fürdő 1911. évi modernizálása és tulajdonosváltása eredményezett, folyó év július 20-ig mintegy 3825 átutazó vendég és 20-24 napi állandó fürdővendég tartózkodott a Sajó völgyi üdülőben,⁴⁵ az 1912. évben pedig már mintegy 6500 ideiglenes és 560 (!) állandó vendég választotta Lévártot kikapcsolódása és gyógyulása helyszínéül.⁴⁶ Mindkét adat a fürdő előnyös átalakulásáról ad tanúbizonyságot.

Kétségtelen, hogy a fürdő csupán 1910 után indult ígéretes fejlődésnek, és pedig Plachy kezei alatt, ezen időből maradt fenn Lévárt egyetlen fürdőkalauza is. Az általános információkat (helyrajzi viszonyok, a forrásvíz gyógyhatása, közlekedés, lakhatás, szolgáltatások) közlő, egyszerű, tömör stílusban piacra dobott ismertető 1913-ban látott napvilágot Plachy Tamás fürdőtulajdonos szerkesztésében „Lévárt gyógyfürdő. A magyar Gastein” ismert jelzővel hirdetve a fürdőhelyet. A gazdag, egész fürdőtelepet bemutató képanyaga mellett újtásként jelenik meg a lapokon a korábbi fürdőbetegek visszajelző és elismerő leveleinek közlése, mely mind ez ideig egyetlen gömöri fürdőkalauzban sem volt fellelhető. A brosúrában publikált előző évi fürdői évadra vonatkozó 13 dicsérő és hálaadó levél valamennyi szerzője gömöri illetékes, zömében polgári foglalkozású, csúszban és köszvényben szenvedő páciens. (Plachy 1913, 11–15. p.) A levélözön Balás Lajos⁴⁷ rozsnyói püspök ajánlásával indít: „A lévárti fürdő jótékony hatását saját tapasztalatom alapján igazolom s használatát a csúzos bántalmakban szenvedőknek ajánlom.” Majd Tornay János sajpüspöki kanonok, esperesplébános magasztaló soraival folytatódik: „Örömmel értesítem, hogy a lévárti fürdő csúzos bajomra nagy megkönnyebbülést hozott, a majdnem hasznavehetetlen lábaimat rendbe hozta és kezeimet teljesen munkaképesé tette, a múlt évi kúrával a legteljesebb eredményt értem el. Megragadom az alkalmat igen tisztelt Plachy Úrnak köszönetet mondani a kitűnő ellátásért s előkelő figyelemért, melyben személyemet részesítette. Viszontlátásra a nyári saisonban.” Úgy látszik, egyházi személyek között népszerű célponttá vált Lévárt fürdője, amint azt az alábbi levél szerzője, Baázs M. Rosamunda intézeti főnöknő is alátámasztja: „Nyilvánosan közzéteszem azon bámulatatos javulást, mit a rozsnyói irgalmas nővérek az 1912. és 1913. évben a lévárti gyógyfürdő kitűnő hatásának köszönhetnek.” A köszönő levelek sorában az ipar terén foglalkozást űző polgári személyekkel is találkozunk. A rozsnyói Horváth Sándor főmérnök az alábbi szavakat intézte a fürdő vezetősége felé: „Készséggel nyilatkoztatom ki, miszerint én a lévárti fürdőt 1911. év nyarán köszvény ellen használtam, azóta jól érzem magam, köszvényem többé vissza nem tért. Ennél fogva a lévárti fürdő használatát köszvény ellen mindenkinek melegen ajánlhatom.” Hasonló elismerésben részesítette Plachy urat Zólyom Jánosné „bányatulajdonosné”: „Rheumás fájdalmaim ellen a lévárti fürdőt már évek óta

45 *Rozsnyói Híradó*, 1911. július 30.

46 *Gömöri Ujság*, 1912. augusztus 25.

47 Sipeki Balás Lajos rozsnyói püspök 1911. július 6-i lévártfürdői látogatását is feljegyezték a lapok. *Gömör-Kishont*, 1911. július 9.

használok. Ezen bántalmakra a fürdő mindannyiszor gyógyítólag hatott”, valamint Szontagh Andor csetneki rézgyáros: „Valahányszor Lévártfürdőre gondolok, önkéntelenül is bizonyos érzete a hálának vesz erőt egész valómon. Már évek óta szenvedek reumatikus keresztcsontfájásban, használtam hírneves fürdőket, lényegesebb javulás nélkül, míg végre tavaly ismerőseim javaslatára Lévártfürdőbe mentem, amelyről geográfiai ismeretem csak annyit tudott, hogy ez a fürdő létezik. Tizenegy napot – tehát elég rövid időt töltöttem ott, s mégis mintha csak újjá születtem volna, a kínozó fájdalmak megszűntek s az egész telet és tavaszt mind máig oly könnyed, jó érzésben töltöttem el, mint már évek óta nem. A közeledő idényben megint oda jövök, szíveskedjék számomra szobát fenntartani.” A fenti levél arra is rámutat, hány nap után jelentkezett enyhülés, illetve gyógyulás egy-egy kúra után. Jogos a kérdés: vajon hány nap kellett a gyógyuláshoz? Gergely Antal saját bevallása szerint 28 napot időzött a fürdőben, míg köszvénybetegségéből teljesen feljavult. Alighanem a gőmörpanyiti Darmo Józsefnek is több időre, pontosabban két hétre volt szüksége, hogy reumás fájdalmaiból teljesen kigyógyulva újból mozgatni tudja végtagjait. „Tisztelettel jelentem, hogy én mint reumatikus nem tudtam járni, csakis két ember segítségével tudtak a fürdőbe vinni, ami pár nap múlva a makacs bajnak igen jó hatással volt, mert harmadnapra saját erőmmel, segédkezés nélkül a szabadban jártam” – ecsetelte lévárti gyógyulása történetét Lévay Mihály posta- és távirdaaltiszt. Az elégedett páciensek, mint olvashattuk, szívesen tértek vissza a következő fürdőévadban is, Bergstein Miksa köszvényes egyike volt ezen fürdővendégeknek: „Van szerencsém becses tudomására adni, hogy 8 napon át az ön tulajdonát képező úgynevezett lévárti fürdőben eltöltött idő, illetve fürdés a láb és karjaimban levő fájdalom annyira enyhült és javult, hogy teljesen jól érzem magamat, néhány napra hazautazom és hálából a jövő héten ismét 10-14 napra eljövök, hogy a kúrám, illetve a fürdést tovább folytassam.” A köszvényes és csúzos bántalmakra gyógyírként szolgáló lévárti forrásvíz a környék asszonyainak is hálával szolgált. Mind a nagyszuhai Babarik Györgyné, mind a nemesmártonfali Ceglédi Jánosné már rövid tartózkodás után eredményesen felépülve távoztak a gyógyfürdőből. A brosúra legutolsó fürdőlevele pedig bizonyítéka annak, hogy a két leggyakoribb panasszal élő betegek mellett egyéb bajok ellen is szívesen keresték fel e csendes fürdőt, ahogy tette azt Oleszka Pál is: „Ezennel igazolom, hogy válcsonntörési bajban soká szenvedtem, kezem teljesen hasznavehetetlen volt. Lévártfürdőn 14 napot időztem, mely idő alatt teljesen felgyógyultam, bárkinek is ezen áldásos fürdőt ajánlhatom.” Az említett fürdővendégek mellett a helyi sajtónak köszönhetően néhány 1912. évi fürdőidényben nyaralóról sikerült információkat szereznünk, a lapok ugyanis közzétették Lévárt néhány állandó fürdővendégének névsorát. Bár a nevek valamennyiünk számára ismeretlen úri közönséget, polgári személyeket takarnak: báró, kúriai bíró, bankigazgató, bányatanácsos, bányaiigazgató, minisztériumi közalkalmazott, körjegyző, építész; „vendégeink többek közt Bécs, Budapest, Nagyvárad, Nagyrőce, Putnok, Csetnek, Aranyosmarót, Orsova, Zólyombrezó városából érkeztek eme gőmőri fürdőhelyre gyógyulás és nyaralás reményében.”⁴⁸ Ez az élénkség és sokszínűség egyben igazolja a fürdő regionális határainak átlépését is. Lévárt vendégei között tisztelhetjük az 1912. évi idényben Lengyel György

48 *Gömőri Ujság*, 1912. június 23.; *Gömőri Ujság*, 1912. augusztus 25.

nyugalmazott járásbíró és Marikovszky Géza nyugalmazott Coburg hercegi főintézőt, akik pár hetes kúrára választották ezt az üdülőhelyet.⁴⁹ Sipeki Balás Lajos megyéspüspök mellett alighanem egyik legmagasabb vendégei között tartják számon Lukács Géza vármegyei alispán kéthetes lévártfürdői tartózkodását a világháború kellős közepén, 1915 augusztusában.⁵⁰ Vendéglátásáról a megyefő ekképp nyilatkozott: „Már 10 napot töltöttem itt, természetesen csakis kúrámmal foglalkozva és megnyugvással konstatálhatom határozott javulásomat. A fürdő teljesen rendben van, rendelkezik lakályos szobákkal, tiszta fürdővízzel, jó levegővel és bár a fürdőtulajdonos, Plachy Tamás úr a harctéren van, az ő szeretetreméltó kedves neje mindent elkövet a célból, hogy a vendégek magukat otthonosan jól érezzék s kitűnő házias koszttal elégti ki igényeinket és pedig valóban olcsó árért a mai drága viszonyok között. A csúzos, idegbajos és gyomorbeteg emberek érdekében vélek tehát cselekedni, a midőn ezen kellemes fürdőre hívom fel a közfigyelmet s az érdem elismeréséül szolgáljon az is, a midőn figyelmes derék házi asszonyunk lekötelező modorát rövid, de igaz szavakkal méltattam.”⁵¹ A fürdő, lévén nem csupán nyaraló, hanem komoly betegségben szenvedő páciensek gyógyhelye is volt, bizony szomorú eseményeknek is néma szemtanúja lehetett. 1912. augusztus 5-én lévárti fürdői gyógykezelése idején 64 éves korában hunyt el váratlanul Kern Adolf rimaszombati közeleti személyiség, egykori vaskereskedő, majd a Rimaszombati Takarékpénztár könyvelője. Az izraelita származású öregúr felesége társaságában „kellemes benyomással érkezett folyó év augusztus 4-én a fürdőbe, este vacsora után lefeküdt, majd agyvérzés következtében reggel 6 órára meghalt”.⁵² Ezen az eseten kívül egyéb halálhírről források híján nincs tudomásunk, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy nem történtek.

Szórakozás úri módra

A fürdő társas életének elengedhetetlen részét képezték a zenés-táncos estek, a jótékony célú mulatságok, a tombolával és tűzijátékkal egybekötött bálók, melyeknek rendezésébe a fürdőigazgatóságon kívül a környék előkelő úri társadalmá is bekapcsolódott.⁵³ 1886. szeptember 8-án a Gömör megyei és az erdélyi közművelődési egyesület javára rendezett táncmulatságon gyűlt össze a vidék intelligenciája. Ez a rendezvény, bár anyagilag kevésbé volt kielégítő, a fürdő történetében mérföldkőnek számított, ugyanis a helyi sajtó szerint Lévárton ez volt az első nagyobb mulatság: „A válogatott vendégsereg délután 3 órakor már gyülekezett, a táncz este 7 órakor kezdődött és tartott kivilágos-irradtig. A négyeseket 16 pár tánczolta, a rendezés jól folyt. A jövedelem alig hogy fedezte a kiadásokat, s így a nemes cél, továbbra is megmaradt célnak, a zenét egy cseppet sem lehet dicsérni, jól játszott, de kevés kedvvel, és úgyhiszem, Flóris épp

49 *Gömör-Kishont*, 1912. július 28.

50 *Gömör-Kishont*, 1915. augusztus 22.

51 *Gömör-Kishont*, 1915. augusztus 15.

52 *Gömör-Kishont*, 1912. augusztus 11.

53 *Murányvölgye*, 1912. augusztus 10.

úgy kifogásolhatja, mint a rendezők Flóris kedvét. Az út egyengetve van arra, hogy a kies lévárti füüdőben is lehetne jól mulatni, akik jelen voltak jól mulattak, mert a nők tánczosokban, a férfiak tánczosnőkben nem láttak hiányt. Kivirradt egészen, midőn az utolsó hegedűvonás megtörtént, a fákon ezüstös harmatcseppek csillogtak, a füüdő nagy kéménye erősen füstölt, a nap is előre bocsátotta bíboros sugarait, reggel volt egészen. Akik jól mulattak, máskor is keressék fel Lévártot, akik pedig nem mentek el: máskor menjenek el, hogy jól mulassanak.”⁵⁴

Az évek előrehaladtával a füüdő egyre több életjelet adott magáról a társasági élet terén. A lévárti füüdő helyiségeiben 1893. augusztus 6-án a tornaljai általános betegsegélyző egyesület alakuló pénztára javára délelőtt 10 órai kezdéssel jótékony célú „nép-ünnepélyt” rendeztek. A műsort délután 4 órától tánc, pőznamászás, díjkuglizás és bazár követte, majd este 9 órakor tűzijátékkal, este 10-től pedig táncversennyel zárult a program. A füüdő melletti versenytéren egész napos díjlövészet, számarfuttatás, zsákfutás és gyalogverseny várta az ide érkezőket. A nap folyamán a lacikonyháról és az ita-lokról Csillag Dániel füüdoi vendéglős gondoskodott. A belépti jegyek az ünnepélyre az alábbi kritériumok szerint alakultak: egész ünnepélyre érvényes személyjegy 1 korona 10 fillérbe (előváltva 1 korona), csak a versenytérrre érvényes személyjegy 20 fillérbe, a társas jegy 5 személyre 4 koronába került, füüdovendégek számára este 9 óráig ingyenes volt a belépés, ezentúl a táncjegy ára 1 koronát tett ki, a vendégjegy pedig 40 fillért számlált.⁵⁵ Alig egy hónappal később „nagy sikerű műkedvelői előadás”-ra került sor a füüdoében, éspedig a tulajdonosnő, Hevessy Bertalanné által írt vígjáték bemutatásával. Vakmerő biciklistamutatványokat követően „A rászedett vén leány” c. egyfelvonásos vígjátékot egy vállalkozó kis társaság interpretálta a közönségnek Hevessy Mariska, a tulaj leányának főszereplésével, akik közt Bornemisza Lászlóné alispánné személye is feltűnt.⁵⁶ Lévárt nyüzsgő társas élete még a helyi sajtónak is szemet szűrt, a Gőmör c. megyei hetilap az 1895. évi füüdoszezonban meg is jegyezte, hogy „meglehetős élénkség uralkodik ezen kies füüdoében, s mindig szélesebb körben nyer méltánylást a füüdo gyógyhatású vize.”⁵⁷

Hosszú hallgatás után, a füüdo 1911. évi „újjáélesztését” követően, Anna-bál megrendezésére is sor került a füüdotelepen az említett szezonban, éspedig özv. Szentiványi Józsefné védnöksége alatt, aki körül „az ottani gentry világ fiatal gárdája fáradt a bál sikere érdekében”.⁵⁸ Az 1870-es években elhíresült lévárti Anna-bálok hangulata a boldog békeévek utolsó éveiben ismét visszatért e kies nyaralóhelyre.⁵⁹ Arról is tudomásunk van, hogy az állandó zenét Burai Ferenc tiszánai cigányprímás és zenekara biztosította.⁶⁰ „A fiatalabb nemzedék bizonyosan sokszor hallotta emlegetni az öregektől a régi jó időket a Sajó- és Túróc-völgyén, amikor a környék birtokos csa-

54 *Gőmör-Kishont*, 1886. szeptember 19.

55 *Gőmör*, 1893. július 30.

56 *Gőmör*, 1893. szeptember 3.

57 *Gőmör*, 1895. június 23.

58 *Gőmör-Kishont*, 1911. július 9.

59 *Gőmör-Kishont*, 1911. július 16.

60 *Gőmőri Ujság*, 1914. június 21.

ládjai a falusi kastélyokból összegyűltek a lévárti fürdőben, melynek táncmulatságai messze földön híresek voltak. Később megszűnt a lévárti fürdő jelentősége az úri osztályra, inkább a köznép fürdőjévé vált, míg ez évben ismét fellendült az anyagi áldozatokkal az új tulajdonos által csinosan berendezett gyógyhely látogatottsága⁶¹ – írta a Gömöri Ujság, s ha maga a fürdő az országos hírnévnek örvendő gyógyfürdők közé nem sorakozhatott is be, ráadásul – amint azt egy átutazó vendég beszámolójában megállapíthatunk – a kor kívánalmainak megfelelő kényelmet is mellőzte, alighanem inkább a környék úri társadalmának mulatóhelyéül szolgált. Az 1911. évi idényben a maga korában oly nagy népszerűségnek örvendő „kabaré estély” megrendezésére is sor került a fürdőben ismeretlen műkedvelő társaság előadásában tánccal és tombolajátékkal egybekötve. A belépőjegyek ára 2 és 2 korona 50 fillér körül mozgott, a jótékony céllal megrendezett összejövetel tiszta jövedelme pedig a rimakokovai tűzkárosultak javára fordított.⁶² 1912 júliusában Plachy Tamás fürdőtulajdonos újból a kabaré változatos műfajához nyúlt, hogy az estély tiszta jövedelmét a fürdőben felállítandó Szent Antal-kápolna alapjának javára fordítsa. Az este fél 9 órakor 2 koronás belépti díj mellett megvalósított mulatságon, melyet táncvigadalom követett, Sztanik Gusztáv rozsnói székesegyházi karnagy és családtagjai léptek fel óriási sikerrel.⁶³ Az utolsó, nagyobb szabású, háború előtti táncos mulatságról 1913 augusztusából tudósított a sajtó, melyet ismét a környék előkelő úri társadalmára rendezett Szentiványi József és ifj. Hevessy László főszolgabíró védnöki szárnyai alatt,⁶⁴ olyan személyiségek megtisztelő jelenléte mellett, mint Dr. Wlassics Gyula nyugalmazott miniszter és közigazgatási bírósági elnök és családja.⁶⁵

Sokat elárul a fürdő század eleji jelentőségéről az a mozzanat, hogy 1912-ben a Gömörvármegyei Orvosi Szövetség Lévártot szemelte ki éves tavaszi közgyűlésének helyszínévé, mellyel a fürdő veszített addigi marginális jellegéből.⁶⁶ A békebeli idők utolsó közgyűlését folyó év május 28-án tartotta meg az egylet a lévárti fürdőben, eme „kies fekvésű, csinos kis fürdőhelyen”,⁶⁷ ami abból a szempontból is lényeges számkra, hogy a fürdőügy terén jelentkező országos jellegű problémák is terítékre kerültek. A kanyargós Turóc vize mellett levő fürdőtelepet Plachy Tamás tulajdonos – „aki a kitűnő gyógyhatásairól ismert, de elhanyagolt fürdőtelepből nagy áldozatokkal valószínűs kis paradicsomot teremtett”⁶⁸ – kalauzolása mellett tekintette meg az illusztris társaság. A telep berendezése és a források megtekintése után kezdetét vette a közgyűlés, melyen a szövetségi és az egyleti ügyek mellett dr. Löcherer Tamás ismertette a 18 résztvevővel a lévárti fürdőt, s összehasonlította azt a hazai és a külföldi fürdőkkel. Eközben különösen azokra a tényezőkre tért ki, melyek a hazai fürdők fellendülésének

61 *Gömöri Ujság*, 1911. július 9.

62 *Gömör-Kishont*, 1911. augusztus 27.

63 *Gömör-Kishont*, 1912. július 28.

64 *Murányvölgye*, 1913. augusztus 10.

65 *Rozsnói Híradó*, 1913. augusztus 24.

66 *Murányvölgye*, 1912. június 2.

67 *Gömör-Kishont*, 1912. június 2.

68 *Gömör-Kishont*, 1912. június 2.

akadályát képezték: „Kiváltképpen a lakás-uzsora, a pincér-uzsora, a most szokásban lévő gyógydíj – és vendéglői uzsora azok, amelyek megszüntetése első sorban kívánatos. Óriási az uzsora az ásványvíz eladása körül is”⁶⁹ – fejtette ki beszédében az elnök, rámutatva egyebek közt arra a tényre, hogy a megfelelő közlekedési viszonyok mellett Lévárt-fürdő gyors fellendülése lenne várható.

A világegés előtt megyszerte megjelent regionális sajtóban a fürdő reklámhirdetése „kényelmesen berendezett szobáiról, olcsó és ízletes házi kosztjairól”⁷⁰ zengedeztek. „A lévárti gyógyhely évről évre fokozottabb igényeket elégít ki. Tulajdonosa a régi és ismert előzékenységével, a fürdő kitűnő hatású gyógyerejével Lévártot mihamarább világhírűvé tesz”⁷¹ – írta a megyei hetilap a világegés kitörésének küszöbén. A hírnév később jött, a „magyar Gastein” jelzővel ellátott fürdőtelep vendégei mit sem sejtettek a kirobanni készülő háborúból. „A már évtizedek óta nevezetes Lévárt-fürdő, a melyet Plachy Tamás nagy áldozatok árán tett modern fürdővé, most minden követelménynek megfelelő köntösben és igazgatással kezdte meg idényét. Hatalmas gyógyerejű vize szinte páratlanul áll a hazában, a reumatikus bajok ellen nagy sikerrel használja a gyógyulást kereső közönség, mely újabb időben tömegesen veszi igénybe az ország minden részéből”⁷² – lelkesíti olvasóit az ominózus évben a Sajó-Vidék reklámja. Valóban igaz, az utolsó békeévekben ugrásszerű fejlődésnek lehettünk tanúi, hiszen a századfordulós statisztikák még a 100 fő alatti részvételi arányt tükrözték, mint ahogy az országos fürdőirodalomban is mindvégig periférikus helyre szorult a fürdő a vizsgált időszakban. Lévárt az első világháború alatt is a megszokott intervallumokban üzemelt, igazodván a háborús igényekhez, bár tulajdonosát besorozták. 1916-tól már saját tehenéssel rendelkezett a fürdő,⁷³ a hadigazdasághoz alkalmazkodva az árakat is módosították: a teljes panziót – fürdőhasználat nélkül – napi 12 koronában állapították meg.⁷⁴ Még az 1918. évi fürdőidénye is ígéretesnek indult: „A hatalmas gyógyerejű fürdő szép idénynek néz elébe, amennyiben már eddig is számosan jelentkeztek fürdőzésre.”⁷⁵

Lévárt regionális jellegét a két háború közötti években is megőrizte, ennél nagyobb agglomerációs körzetet sajnos nem sikerült tartósan kiépítenie, vagy egyszerűen vezetőisége nem táplált ilyen jellegű ambíciókat. A víz hőmérséklete, előnyös kémiai összetétele és a gyógyító klimatikus környezet újból egy veszni hagyó értékre mutatnak rá. A fürdő az 1970-es években szűnt meg funkcióját teljesíteni az államosításnak köszönhetően, ma – a várgedei fürdőtelephez hasonlóan – gyönyörű, svájci stílusban faragott épületeivel együtt az enyészetnek átadva parlagon hever.

69 *Gömör-Kishont*, 1912. június 2.

70 *Sajó-Vidék*, 1912. június 6.

71 *Murányvölgye*, IV. évf. 15. sz. 1914. április 12.

72 *Sajó-Vidék*, 1914. június 18.

73 *Gömöri Ujság*, 1916. május 14.

74 *Gömör-Kishont*, 1917. május 6.

75 *Gömör-Kishont*, 1918. május 19.

Irodalom

- A „Füüdőirodalmi Könyvtár” értesítője. II. évf. 3–4. sz. 1895, Budapest.
- A Gőmörmegeyi Orvos-Gyógyszerész Egylet XXXIV. és a Gőmörmegeyi Orvos-Szövetség VI-ik évkönyve az 1903. és 1904. évről. Rimaszombat, Nyomatott Rábely Miklósnál, 1905.
- Boleman István 1887. *Füüdőtán*. Budapest, Franklin-társulat könyvnyomdája.
- Boleman István 1896. *Magyar füüdők és ásványos vizek*. Budapest, Magyar Balneológiai Egyesület.
- Borovszky Samu 1904. *Gőmör-Kishont vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, APOLLO.
- Egészségügyi Értesítő*. 1894. április 15. II. évf. 8. sz.
- Füüdői Almanach*. 1898.
- Füüdői lapok*. 1873. július 13. I. évf. 8. sz.
- Gőmör-Kishont Vármegyei Naptár az 1906. évre*.
- Hunfalvy János 1867. *Gőmör és Kishont leírása*. Pest, Nyomatott Emich Gusztáv nyomdásznál.
- Jelentés Gőmör megye ásványos vizeiről az 1769. és 1793. évekből*. Állami Területi Levéltár, Besztercebánya. Fond: Gőmör megye. Leltári szám: 2113, doboz száma: 256.
- Kitaibel, Pauli 1829. *Hydrographica Hungariae*. Pest.
- Lengyel Dániel 1853. *Füüdői zsebkönyv*. Pest.
- Magánlevél Plachy Tamás írásával ismeretlen címzetthez*. Kelt 1912. február 9-én Lévárton. A levélpapír „Lévárt gyógyfüüdő” feliratú előre kinyomtatott fejléccel van ellátva. A levél magántulajdon.
- Magyar Füüdőkalauz*. 1910. IV. évf. Tata, Magyar Füüdő Kalauz Kiadóvállalat. Englander és társa nyomdai műintézete.
- Magyar Gyógyterem. III. évf. Melléklet a „Közegészségügyi Kalauz” 11. számához. In: *Közegészségügyi Kalauz*. 1880. június 1. II. évf. 11. sz.
- Marikovszky, Georg 1814. *Physische und analytische Beschreibung aller Mineralquellen des löbl. gőmörer und Klein-Honthor Komitats*. Lőcse.
- Plachy Tamás 1913. *Lévárt gyógyfüüdő. A magyar Gastein*. *Tátra Vidék*. 9. sz. 1884. május 1.
- Vasvári Aladár 1904. *A magyar füüdők naptára*. Első évfolyam. Budapest, Fritz Ármin könyvnyomdája.
- Wachtel, Dávid 1859. *Ungarns kurorte und Mineralquellen*. Oedenburg.

ÉVA KERÉNYI

SPA LIFE IN GÖMÖR IN THE 19TH CENTURY 6. LÉVÁRT, THE HUNGARIAN GASTEIN

This privately held, undeservedly neglected spa has never really been in the spotlight of the spa propaganda: the national literature on balneology and the spa journals only offer brief description of Lévárt or it does not mention it at all. The turn of the century had not brought significant improvement either, as less and less patients and only short-time vacationers had been looking for a cure in the spa. It started to show promising development only after 1910, but the recovery did not last long. Lévárt had preserved its regional character in the years between the two world wars too. The temperature of the water, its favourable chemical composition and the healing climate indicate again that extraordinary potentials had been wasted. The spa ceased to operate in the 1970s due to nationalization, and today it is left to decay in a desolated state with its beautiful, Swiss-style carved buildings, similarly to the spa of Várgede.

Magyar pártok választási óriásplakátjai

Kelemen András *Magyar pártok jelmondat- és szimbólumhasználata a rendszerváltás utáni szlovákiai választásokon* c. doktori értekezésének témája időszerű és főleg Nyitrán jól illeszkedik a „Közép-európai tanulmányok kara – hungarológia tanulmányi program” tevékenységébe. A dolgozatíró voltaképpen a szlovákiai parlamenti választásokon a szlovákiai magyar pártok által használt óriásplakátokat, a bevezető rész pedig a politikai kommunikáció bizonyos alapfogalmait mutatja be. Minthogy a dolgozat kérdőívre adott válaszokat használ, az ilyen adatok érvényességével külön is foglalkozik. Minthogy ezeket a plakátokat csak az utóbbi időben alkalmazták, a kutatás számára jól áttekinthető és teljes anyagot vehetett figyelembe a szerző.

A címben szereplő „jelmondat” és „szimbólum” szavak csak tájékoztató jellegűek, nem fogalomként vannak használva. Ez általános témakörön belül egyetlen jelenségről, a magyar pártok választási óriásplakátjairól szól a disszertáció. Ez önmagában is elég nagy és érdekes kutatatandó téma – csak a fogalmi elhatárolás üdvös lett volna. Egyébként a jelen esetben a „szimbólum” túl tág megnevezés, és inkább metafora, mint tudományosan definiált fogalom. Ám a politikai szemantika általában is laza fogalmakat szokott emlegetni.

Célszerű és tömör a 2. fejezet, amely a (cseh)szlovákiai magyarság történetéből a politikai terminológiát, népességstatisztikát vonja be a tárgyalásba. Természetesen a magyar politikai pártoknak tekinthető csoportok történetét is áttekinti. Minthogy ezek a politikában mindenütt a megszokott módon hol szövetkeznek, hol szétválnak, az ilyen átalakulások ismerete nélkül a választási plakátokat sem értenénk meg. A szerzőnek nyilván megvan a maga politikai szimpátiája, ám ez a dolgozathoz nem vehető észre – ami lehetővé teszi az objektív anyagbemutatást. Még a kérdőív is ilyen jellegű, semleges – a válaszokban azonban már megjelennek a politikai kötöttségek.

Az elméleti háttér bemutatása a 3. fejezetben kezdődik. Kelemen a „politikai kommunikációnak” bizonyos sajátos nyelvi megnyilvánulását vizsgálja. Itt a világszerte ismert tekintély, az amerikai politikai kommunikációkutató, Murray Edelman felfogását, pontosabban Szabó Márton erre építő nézeteit képviseli. E felfogás szerint a politikai ismeret (tudás) nem a valóságra vonatkozik, hanem identitáskeresés. A dolgozat témája szempontjából ez jól alkalmazható megállapítás. Ám Edelman „Symbolic Uses of Politics” felfogása (lásd 1964-es, 1972-es könyveit) még egy másik társadalomra vonatkozik, évtizedekkel ezelőttire, és éppen az olyan kommunikációs változás előtti korra, amikor még nem használtak választási óriásplakátokat. Szabó Márton könyvei (Politikai tudáselméletek – 1998; A diskurzív politikatudomány alapjai – 2003 –

Budapesten) már a mai társadalmat mutatják be, szükségszerűen magyar vonatkozásokkal, ám szinte ismeretterjesztő szélességgel, úgyhogy itt is az írónak válogatni kellett. Hasonlóan régi és sokoldalú a másik klasszikusnak tekintett amerikai szerző, Harold Lasswell munkássága, akinek áttekintése (Language of Politics – eredetileg 1949) a kvantitatív politikai szemantikának is több generációkkal korábbi korszakáról, és a tömegkommunikáció egészen más használatának korából való, amikor még „a politika nyelve” írott szöveget jelentett, legtöbbször a sajtót. Ehhez képest Kelemen adatai már az autót mentén elsuhanó színes óriásplakátok világa, amelyek éppen emiatt olyan vizuális és szövegbeli megoldást követnek, hogy a távolból és egy pillanattal is felismerhetők legyenek. Kelemen kivonatolása és alkalmazása jónak tűnik, ám érdemes lenne e kor- és kommunikációs különbséggel külön is foglalkozni.

Itt jegyzem meg azt, amit a dolgozat más részeihez is hozzáfűzhetnek: meglepően kevés a mai magyar politikai szemantikára vonatkozó említés. Csakugyan semmi érdemi megállapítás nem született e téren? Már nem is egyetlen egy „szabad” magyar parlamenti választás kampányaiban a médiákban rengeteget emlegették az óriásplakátokat. Ám ennek semmilyen elméleti reflexiója sem ismert?

Még ennél is jobban, közvetlenül hiányolom a szlovák plakátgyakorlat és politikai kommunikációelmélet idézését. Pedig a választási kampányokban a szlovák pártok ugyanezzel a meggyőzőési „csodafegyverrel” élnek. A dolgozat azonban egyetlen szlovák publikációt sem említ (talán a TRIAD nevű blog ilyen). Emiatt a szerző és az olvasó el-esik a bemutatott magyar plakátok valódi és komparatív megértésétől – a maguk helyén.

Nem azt várom el, hogy minden szlovák plakát tüzetes elemzését terjessze elő a szerző. Ám ilyen kontextusban jobban kiderül: milyenek is a magyar plakátok? Persze, Szerbiában és Romániában is érdemes lenne hasonló kontrasztív kutatásokat végezni – ám Szlovákia már méreteit és a politikai pártok számát tekintve is sokkal inkább jól feldolgozható kontrasztív adattár a magyar(országi) választási szemantikához.

Nem az én dolgom, hogy ilyen példákat keressek. Ám egy példával érzékeltetem, mire is gondolok!

A 24. kép (MKP 2012) síkföldi gabonavetés előtt ábrázolja Miklós Lászlót. Kelemen elemzése ki is emeli, hogy ez a mezőgazdasági környezet az élelmet adó dél-szlovákiai táj. Ennél áttételesebb a 10. kép: a Koalíció 1992-es plakátja, ahol egy lapos pagony sziluettje látszik. Hogy ez véletlen-e, az összehasonlításból tudhatjuk meg. Ezért kíváncsi lennék, hány szlovák párt plakátja mutatja be például a Tátrát vagy más magashegységet ilyen inspiráló helyszíneként? Nálunk a Petőfi-megfogalmazta szindróma máig érvényes: *Mit nekem te zordon Kárpátoknak / fenyvesekkel vadregényes tája! / Tán csodállak, ámde nem szeretlek, / s képzetem hegyvölgyedet nem járja. / Lenn az alföld tengersík vidékin / ott vagyok honn, ott az én világom...* Egyébként e sztereotip tájfel-fogás korszakokon át és világszerte egyforma. A szocialista Románia címerében fenyvesek között volt látható a vízerőmű. És Petőfi „aranykalással ékes rónaság” kultusza sem örök, hanem újabb fejlemény, mondjuk Kölcsey *Hymnus*ához képest: ahol még „Kárpát szent bérce” a haza megnevezése, ám már a Kúnság ért kalásza itt is jelzi az alföldet. Miklós László tehát nem csak a csallóközi/mátyusföldi táj, hanem Kölcsey és Petőfi nemzeti táj-ábrázolása és nem a Kriván „előterében” áll! (A hegy mint jel, ez esetben a Triglav, uralkodik Szlovénia új címerében.)

Egyetlen további sejtést is megkockáztatok, még inkább szlovák–magyar kontrasztív szempontból. 1968 előtt és után a (Cseh)szlovákiában járó magyarok meglepetve tapasztalták, hogy az utak mentén (és egyebütt) milyen gyakran politikai jelszavak táblái, az utakat átívelő felirat-fűzerei voltak láthatók, váratlan szövegekkel. (Nálunk ekkor már nem volt divat ez a szó szerint út-széli plakátpropaganda.) Szlovákiában az ilyen lózungok magyar változata is olykor látható volt: „Tovább a lenini úton”, sőt „Első gabonát a malomba!” Ez utóbbi persze nem a magyar, hanem a szlovák nyelv szabályai szerint készült kijelentés, és ilyen magyar mondat nincs. Kelemen mostani adatai között több olyan magyar szöveg is található, amely az ilyen szlovák nominális kifejezésnek magyar változata. Pl. a 12. kép „Együtt egymásért”. Ez magyarul „együtt és egymásért” lenne. A 13. képen „Békességet! Biztonságot!” olvasható. Itt a „békesség” szó szemantikája nem szerencsés, és nem is javítható egykönnyen. Tipikus szlovák mintájú szöveg (23. kép): „Hűség a közösséghez”, amelyet még a „Hűséggel a közösséghez” formában is idegennek érzek. A „község” szó Budapesten ebben a kijelentésben egyébként érthetetlen. Természetesen, ha egy ilyen szöveg elég sokszor előfordul, például választási beszédekben, vitákban is használják: már sztereotip kifejezéssé (klisévé) válik, amelynek szerkezetét vagy pontos szemantikáját már nem szokták megkérdőjelezni.

Örömmel látom, hogy újabban e problémát a politikai propagandisták is észrevetkék, és a szlovákiai magyar plakátszövegek – igazi magyar szövegek. Ez esetben viszont szlovákra fordításuk válik nehezzé. Lásd a 26–27. képeken a „budúcnost” fordítása hol „a megmaradásért”, hol „a jövőért”. Ezzel a jelenséggel a dolgozatíró is foglalkozott, viszont azért említtem mindezt, hogy általában is érdemes lenne foglalkozni az ilyen mai politikai kétnyelvűséggel. (Mint ahogy korábban a vallási kétnyelvűség hasonló jelszavai is külön vizsgálatot érdemelnének – Nyitrán is.)

Nem említem vagy kritizálom itt a dolgozatban használt elméleti vagy fél-elméleti terminusokat (stilizált politikai mítosz, ellenség/ellenfél, negatív identifikálás, a hatalom nyelve, befolyásolás/meggyőzés stb.). Minthogy ezeket Kelemen mintegy „készen kapta”, csak azt kellett megállapítanom, hogy megnyugtató módon használta e kliséket.

Feltűnő viszont, hogy a „szlogán/jelszó” fogalmakat Kelemen megkülönböztetés nélkül használja, mégpedig a nem magyar szövegekben is. Magam a „jelszó” („jelmondat”) megnevezést használnám mindenütt, utalva arra, hogy a mai magyar köznyelv ugyan a „szlogán” szót széltében használja, amelynek azonban negatív jelentése is van. Ezt a nyelvi vacillálást jó lett volna a dolgozat legelején külön is megemlíteni. Ugyanakkor egyértelműen a (tömeg)kommunikációban betöltött szerepét említik a „jelszónak” – ami témánk szempontjából szerencsés megoldás. A 30. lapon Kelemen helyesen idézi Lasswellt: „a jelszavak maximák, azaz olyan mondatok, amelyek erkölcsi, életvezetési, gondolkodási előírást és szabályt fejeznek ki, vagyis cselekvésre szólítanak fel, követésre buzdítanak.” Kár, hogy e gazdag definíció részelemeit Kelemen a továbbiakban nem használja. Utánanézttem – lesújtó eredménnyel –, hogy a magyar „parömiológia” milyen általános értelemben használja a „maxima” fogalmát. Még a különben jó és széles látókörű Világirodalmi Lexikon is a (némielg egyoldalú) deskripció szintjén marad, semmilyen elméleti távlatot sem érzékeltet. Pedig az óriásplakátok esetében éppen a maxima (és nem általában a proverbium!) politikai használata az általános jelenség és erre Lasswell egyértelműen hivatkozott is.

Megint újabb téma lehetne a szlovákiai magyar pártok „maxima-használata”. „Kelet és Nyugat között” (17. kép) – frázis. És noha ez egy igazolható kijelentés, ettől nem lesz „általános érvényű etikai parancs” – azaz maxima. (Mint mondjuk a „Drang nach Osten”). „A sorsunk rajtunk múlik” (22. kép) viszont maxima, és ezt az európai művelődéstörténet is bizonyítja: „Faber est suae quisque fortunae” (Sallustius).

A jelszavak Kelemen értekezésében tüzetesen leírt, ám mozdulatlanok tűnő politikai vélemények. Ez a politikusság nyilvánvaló, és az egyes megoldásokat Kelemen ilyen szempontból tárgyalja is. Ám ugyanekkor a „jelszó” retorikai fogalom is, ugyanolyan régi, mint a politika. A jelszó formája egy cseppet sem véletlen, és ha ezt nem vesszük észre, elemzésünk legalábbis egyoldalú marasd. Példánk egyszerű lesz. 1945 után Magyarországon megszületett a „Föld, kenyér, szabadság” jelszó. Ilyen című politikai daloskönyv is megjelent, Kovai Lőrinc kommunista író pedig regényének címéül választotta. A jelszó tartalma nyilvánvaló, szemantikája megjelenik a szlovákiai plakátokon is. Ám ha nem vesszük észre, milyen retorikai modelleket követ: nem látjuk a szöveg hatásának okát. Mindegyik változatban három szó szerepel. Ez világszerte ismert retorikai minta, akár Julius Caesartól is alkalmazva: Jöttem, láttam, győztem. Ám nála az alliteráló kezdet és a 2-2 szótagos, egyformán múlt idejű (pontosabban praesens perfectum) ige ismétlése teszi hatásossá a kijelentést. A magyar példában a szavak kezdetének ábécérendje valószínűleg tudatos. Bizonyára tudatos azonban a szavak növekvő szótagszáma: 1 – 2 – 3. E szöveg politikai szemantikája változatlan lenne akkor is, ha más sorrendben, mondjuk fordítva következnének a szavak, ám erőtlenné válnának: a „szabadság – kenyér – föld” megfogalmazás szinte semmilyen mozgósító erővel nem bírna.

Azért részleteztem ezt a példát, hogy felhívjam a figyelmet arra: a politikai jelszavak retorikája önálló témaként is kutatandó. És persze ez is magyar–szlovák egybevetéssel lenne eredményes.

Igen sokféle kommunikációs modell létezik, legtöbbjük egyetlen célra jó. Szerencsés megoldás volt Wilbur Schramm elgondolásainak felhasználása, Petőfi S. János szerteágazó és igazán alapos kommunikációelméletét pedig Vass László áttekintése (Szemiotikai szövegnyelvi alapismeretek – 2010) alapján használni. Rajtuk kívül sok más hasonló definíció használatos, még a politikai kommunikáció szűkebb jelenségeinek leírói között is. A dolgozatíró a 43–44. lapokon maga is jelzi, milyen nehéz egy „domináns” modell megalkotása. Hozzátehetem – különösen akkor, ha nem tudjuk: hogy egy általános politikai szemantikát kívánunk bemutatni, vagy egyetlen jelenséget vizsgálni.

A 6. fejezetben a szerző a plakát és a politikai plakát fogalmát járja körül. Noha utal történeti változásokra és a plakátok mögött álló háromféle „marketingre” (pártmarketing, hatalomgyakorlási marketing és választási marketing) – maga csak az utóbbit vette alapul (45. lap). A politikai plakáton szereplő „alak” itt olyan összetett üzenetet hordoz, amelyet nem könnyű egyszerűen kicsomagolni. Ezért szerencsés a plakát tömör üzenete, amelyet a néző rögtön észrevesz, és aztán huzamos erőfeszítéssel tud értelmezni. Még akkor is, ha egy-egy politikai szereplő régen ismert, és pártja is állandó – a választási időszakban szükség van aktuális megfogalmazásra, újrafogalmazásra, és ezt a plakátokon meg is láthatjuk. A mostani szlovákiai választási rendszer, az egyes pártok számára 5%-os parlamentbe jutási küszöbvel, viszont a töredékszavaza-

tok újra osztásával azt a megoldást favorizálja, hogy minél több sikeres képviselőjelölt legyen, akik nemcsak a maguk parlamenti bársonyszékéért küzdenek, hanem siker esetén „húzzák magukkal” pártjukat. A plakátok e feladat szolgálatában születnek meg. Sok szó esett a Szlovákiában (is) egyenlőtlen választási körzetekről, azt viszont ritkábban említik, hogy szinte bármilyen érvényes választási rendszer sokféle más anomáliát eredményez. Például egyes foglalkozások (pl. pedagógusok, orvosok, sőt rendőrök, katonák) eleve nem kapnak helyet saját képviselőikre, és hiába úgy 40% a nő szavazó – a legritkább esetben látszik biztosnak, hogy női képviselőjelölt egyénileg győzhessen. A kötet végén bemutatott plakátokon 31 esetben szerepel egy ember arca: ennyi férfié. Csak a 31. és 41. képeken látható egy-egy nő portréja. Ez nem a plakátok értékvilága (talán nem is az egész nemzeté?!): hanem a választási kampányé. Emiatt viszont elmarad a plakátokon a „női értékek” bemutatása, amely különben időnként alaposan változik: a sokgyermekes, befőtteleendő családayától a traktoristalányig, mára meg a fogyókúrázó szingli web-mesterig. És nem derül ki az sem: manapság ki a „sikeres” nő: a démoni színésznő vagy a kül menedzser? Ezt a hiányt a férfiak nem tudják kipótolni és nem is vicces, inkább groteszk lenne, ha egy családapa-képviselőjelölt plakátján 4 gyermeke és 14 unokája is látható lenne, ő maga meg zoknit stoppolna. (Ugyanakkor más és más országokban a nagycsaládos férfi politikusok legalább áttételesen igen is kijátsszák ezt a népszerűség-kártyát lásd akár Göbbels esetét, szembeállítva Arafat híres mondásával: „Az én feleségem az Al-Fatah.”) Ebbe az irányba csak ritka kezdeményezések mutatnak e dolgozat példatárában. A 28. képen két lánygyerek látható, „Tanuljon az anyanyelvén” felirattal. Az ifjúkori munkanélküliség ellen fellépő 29. képen viszont egy fiú látható, holott az ifjak körében a női munkanélküliség meg az övéknél is súlyosabb.

Vagyis még mielőtt még egyetlen vonást is rajzolna a plakát tervezője – a politika (és a megszokás) már nagyon is éles határokat vont köréje.

Közismert, milyen fontos kérdés Szlovákiában a kétnyelvűség mindennapi használata. Természetes, hogy mindegyik magyar politikai szervezet hivatalos iratain, plakátjain „hatásosan” megoldandó ez a probléma. A megoldások pedig igencsak különböznek, még az ilyen részletekben is: a magyar és a szlovák szövegek sorrendjére, ám akár a betűk nagyságára, színére vonatkozóan is. A dolgozat kellő módon (és nem népszerűsködő túlzásokkal) foglalkozik ezzel (48. lap).

Amikor tehát a plakátok szerkesztéséről (cselekvésre szólítás, véleményformálás, tájékoztatás) esik szó, már egy körülhatárolt keretben kell a sajátos mondanivalót megfogalmazni. Természetesen itt is fontosak a szövegek szavain kívüli mozzanatok: egy vallási szimbólum, a nemzeti színek, a pártok megszokott emblémái, logói a közvetlen szöveges üzeneten kívül (sőt: előtt, alatt, után és mellett) is hatnak. A sztálinista propaganda által népszerűsített „az olajágot a csőrében tartó Békegalamb” például eredetileg az özőnvíz utáni béke jele – azaz vallásos, sőt éppenséggel zsidó embléma (1 Mózes 8:11), amit a sztálinista propaganda aligha tudatosan vállalt. (Tudjuk, sok országban, nemcsak Indiában, az írástudatlanság nagy aránya miatt a pártok szöveg nélküli vizuális emblémákat, logókat használnak.) Még az is számít, hogy egy-egy plakát valamilyen szempontból sorozatba illik-e? (Lásd pl. a „van erőnk – van választás – van jövőnk” trilógiáját.) A „jó szlogán” fogalmát a „jó reklámmal” azonosítja a szerző (52. lap), ami megint csak arra mutat, milyen szorosan megkötött is az újszerűnek

szánt választási plakát. Viszont, sajnos sem itt, sem dolgozatában másutt sem tér ki a szerző arra, pontosan mi is a „reklámszerű” a választási plakátokon. Kelemen a kép és szöveg együttesét az „érvelés” eljárásához kapcsolja (55. lap). Arra is utal, hogy akár közvetve is segíthetik egymást. Itt (56. lap) az általam már említett 24. kép gabonamezőjét említi, amit ő a környezetvédelemmel hoz kapcsolatba, hiszen a plakát szövege: „Védjük meg értékeinket!”

A valódi reklám egy áru megszerzésére biztat: annak kedvező tulajdonságait emeli ki – ugyanilyen fontos azonban a bemutatás módja, amit a reklám formája képvisel: újdonság vagy éppen hagyományos valami, exkluzív vagy az egész nép által használható.

A plakátok típusainak nagyságát, a láthatóságot pontosan említi a dolgozat. Itt természetesen további alapos és adatolt történeti kutatásra lenne szükség, legalább az utóbbi évtizedekből. Ha megtekintjük a képek között az időben legkorábbiakat (1990-ből) még egy teljesen más plakát-felfogást láthatunk, mint amivel ma találkozunk. Ezek összehasonlítása azonban ismét egy másik dolgozat témája lehetne.

Az elméleti rész után, a 9. fejezetben a rendszerváltás óta használt plakátok közül 31 óriásplakát tüzetes bemutatása következik, a szerző szerint a „nyelvi szimbólumok használatára” vonatkozóan. Jelzi, hogy ez nem a teljes adatanyag és, a vizsgáltakhoz képest semmi újat nem képviselő további plakátokat mellőzte. Bemutatja a grafikai megoldást, valamint „Signans/Signata” névvel a látható szöveget és annak értelmezését. A plakátok csoportosítása nem önálló, hanem az időrendet és az egyes pártokhoz tartozást követi. Ahol ez szükséges, külön is közli a nyelvhasználat tényeit. Csábító lenne mind a leírást, mind az értelmezést kommentálni – ezt mégsem teszem, mivel hamar kiderülne, olyan helyismeretre lenne szükség, amivel csak a disszerens rendelkezik.

A 10. fejezet a szerző által készített kérdőívet és ez erre érkező válaszokat kommentálja. Ez érdekes kísérlet, hiszen a politikai pártok (és mások) rengeteg pénzt költenek arra és energiát fektetnek be abba, hogy plakátjaik „hassanak”. A kérdőív pedig éppen azt vizsgálta, végül is milyen jelentést fedeztek fel a befogadók? Minthogy a kérdőívek pártsemlegesek voltak, mindez mégsem eredményezte azt, hogy ebből megtudjuk, melyik válaszoló végül is kire szavaz. (Tragikomikus, hogy Magyarországon milyen kevesen vállalják, hogy válaszoljanak a közvélemény-kutatóknak pártpreferenciájukról, vagy éppen nyilatkozzanak a nekik nem tetsző pártok propagandájáról – még a garantált névtelenség védőfala mögött sem.)

A 272 válaszolót életkor, iskolai végzettség, lakóhely szerint csoportosította a szerző. A nemek aránya megfelel az országos átlagnak, és mintegy 60%-uk falun lakik. Végzettségük adatai viszont további bontást igényelnének, már csak az egynyelvű/kétynyelvű oktatás bonyolult összefüggései miatt is. A mostani minta elsősorban fiatalokból és jobban képzett emberekből áll. Az anyanyelv és nemzetiség több mint 90%-ban magyar volt. Itt éppen a többiek szerepeltetése megnyugtató. Tanulságos és a politikai tervezésben figyelembe veendő tény, hogy a megkérdezettek köréből kb. 15%-ot minden ilyen plakát érdekel. Kétharmaduk „néha” olvassa el ezeket. Ez az adat azonban nem sok következtetést enged, hiszen nem tudjuk, mit jelent a „néha” szó. Noha 1% hangoztatta, hogy ő távol tartja magát a politikától, ám azért más válaszokból végül is az derül ki, hogy az embereknek csak 20%-ára nem hatnak a plakátok. Noha a 272 válaszoló a választópolgárok törpe kisebbsége, elképzelhető, hogy nagyobb mintavétel esetében hasonló lenne a válaszok megoszlása.

Kelemen jó érzékkel arra is felfigyelt (111–112. lapok), hogy „régí” plakátokra is emlékeznek az emberek, sőt néha úgy, mintha a közelmúltban lettek volna láthatók. Főleg a logó-jellegű részek lehetnek ilyenek. Magyarországon a megcsonkított országhatáros „Nem nem soha!” vagy a „kalapácsos ember” ilyen plakátemlékek azok számára is, akik maguk csak közvetett módon tudnak az egykori ilyen plakátokról. Aligha tévedek, ha úgy vélem, minden idők legismertebb magyar politikai plakátja az 1919-es kommün propagandájából származik: a plakáton egy puskát tartó, menetfelszereléses vöröskatona mutatójával felénk mutat: „Te! sötétben bujkáló rémhírterjesztő ellenforradalmár, reszkess!” szöveggel. (Ennek retorikai elemzése is tetszetős lenne). Ennek a vizuális megoldásnak szovjet mintáját is ismerjük: „Te jelentkeztél már önkéntesnek?” És hogy a nemzetközi történetet folytassuk: ennél is korábban, 1917-ben készült J. M. Flagg katonatorborzó plakátja az Egyesült Államokban, amelyen Uncle Sam mutat ránk ujjával: WE WANT YOU! Azt viszont igazán kevesen tudják, hogy ennek pár évvel korábban már hasonlóan toborzó angol plakátemléke is volt. Nemcsak a betűtípusok tanulságosak, még az apró képrészletek is összevethetők egymással: Uncle Sam cilindere közepén ott az ötágú aranycsillag, ugyanúgy, mint az orosz és a magyar vöröskatonák sapkáján az ötágú vörös csillag... Az ilyen plakátokra generációk emlékeznek vissza. Indokolt, hogy Kelemen újszerűnek és provokatívnak tartja a hatásos plakátot.

A szerző megkérdezte a politikai motiváltságot, a jelszavak „tudatos” értelmezésének százalékait, és 8 ilyen jelszó esetében észrevételeit részletezi is. A Lasswell-adta minták nyomán a válaszokban előkerülő jellemző szavakat is gyakorisági sorrendbe állítja (125. lap). Kelemen ezeket „szimbólumnak” tartja, ez szerintem téves szóhasználat, sőt a manapság oly széles körben (még e dolgozat tárgyának megjelölésében is) használt: „kulcsszó” sem megfelelő. Ez utóbbi topikus és nem axiológikus előfordulásra utal. Ha azt kérdezzük a plakátnézőktől, mely „hívószavakat” ajánlana egy politikai párt számára, válaszul fontos fogalmakat találunk: Anyanyelv (195 adat, a válaszolók 71,7%-a), Kultúra (152 adat, a válaszolók 55,9%-a) – le egészen a Kisebbség (40 adat, 14,7%) és az Autonómia (32 adat, 11,8%) szavakig. Az adatok pontosak és stimmelnek. Ám eszerint Szlovákiában senki sem igényli a Jólétet, a biztos Munkaviszonyt, és mindenki ateista, hiszen egyetlen vallási referencia sincs, hacsak a 7,4%-os „Más” rovatba nem bújít el? Nyilvánvalóan nem ez a valóság! De még az sem egyszerűen körülhatárolható, ami ott van a listán. Pl. az Anyanyelv csak egy tág jelölése annak, ami ma bizonyára majd mindegyik szlovákiai magyar számára fontos: a nyelvhasználat biztonsága, a szlovák nyelv jól elsajátításának lehetősége, egy (akár több) világnyelv sikeres oktatása – vagy akár a nyelvjárások megbecsülése, támogatása. A listán ott van a Felelősség kifejezés is (35,3%). Ám akadt a világtörténetben egyetlen politikai párt vagy politikus, aki a „felelőtlenség” ügynökeként népszerűsítene magát?

Ha Jonathan Swift „Szerény javaslat” (A Modest Proposal... 1729) című pamfletjében arról ír, hogy az írországi túlnépesedést a gyermekek leölésével, húsuk beszósásával és bolti árulásával lehetne megoldani, ami az éhínséget is kiküszöbölné – sőt pontos számításokat közöl arról, anyagilag milyen kifizetődő lenne mindez... Ez csak szatirikus ironia és éppen a szörnyű társadalmi viszonyok provokatív támadása. Sajnos csak időnként feltűnő mai magyar kedvencem, a Kétfarkú Kutya Párt programjai sem veendő komolyan (pl. Hidat a Dunára, hosszában!) – az viszont igenis komolyan veendő, ami ellen mindketten szólnak: a Felelősség hiányáról.

Továbbá azt sem hiszem, hogy a szlovákiai magyarok körében senki sem vágya közbiztonságra, az infláció kordában tartására, a sikeres orvosi ellátásra; a Kisebbség rovatban a cigányok integrálásának problémáira. (Amikor Kelemen ehhez közelítő adatokat említ, a 127. lapon, minthogy szempontjai mások, inkább eltünteti a problémát, mint foglalkozik azzal.) Viszont ezek a fogalmak nem kerültek elő a kérdőívre elküldött válaszokban. Biztosnak kell lennem abban, hogy a szlovákiai magyar pártok és politikusaik tisztában vannak mindezzel, és nem csupán (!) a Hagyomány, a Megmaradás, Magyarság stb. fogalmainak bűvkörében tervezik óriásplakátjaikat, és választóik sem csak e fogalmak bűvkörében véleményezik a munkájukat. Szerencsés dolog, hogy Kelemen ragaszkodik a kérdőívre adott primer válaszokhoz. Ám mindez olyan, mint a színházban a vasfüggöny, meg a függöny, sőt akár a díszlet is. Fontos, elemezni is kell – ám mindezek mögött van ott és kezdődik a színdarab, és amely mögött meg ott van a visszatükrözött társadalmi valóság. Kelemen (de akár más is) a közölt adatok komoly elemzésével kereshetne feleletet arra, voltaképpen mit is vár a politikától az ember (e dolgozatban) Szlovákiában? (Azzal a problémával nem is foglalkozom, hogy az egyes „napsugaras” plakátok mögött van-e vetélkedés, akár iszapbirkózás. Kelemen olyan becsületesen ténytisztelő és optimista, hogy valószínűleg azt hiszi: nincs.)

A valóság és annak szimbolikus leképzése azonban az egész világtörténelemben becsapás/csalás (is) volt! L. Juhász Ilona teljességre törekvő tanulmányokban mutatta be az országúti balesetekben elhunytak helyszíni, a hozzátartozók emelte emlékműveit. Ahová nemcsak virágokat, vagy a jármű kormányát tették oda, hanem cigarettát, szolid italos dóznikat is. Ám egyetlen utalás sincs az agresszivitásra, tökrészegségre, vagy a kábítószer-fogyasztásra – noha a fiatalok „felelőtlen”, értelmetlen halálának Szlovákiában is ez az egyik fő oka.

Kelemen külön kérdezte a nyelvhasználatot is (127. lap), és itt feltűnik az anyagi, szociális, egészségügyi szempont. Ám „a szlovákiai magyarok biztonsága” gumifogalom. Fegyveres Oszkár és Jozef Roháč országában voltaképpen csak egyfajta közbiztonság van és nincs külön szlovák, vagy magyar biztonság. Ez nem is témája a disszertációnak, ám a kérdőívre adott válaszok a mindennapi bűnözést tapasztalók környezetből jönnek elő, nem pedig Szabó Márton kitűnő politikai diskurzuselméletéből.

Esetünkben a nyelvhasználat arra vonatkozik, hány nyelvűek lehetnek/legyenek a választási plakátok? Ezt nem a disszertáció vitájával tudjuk eldönteni. Ám az a „mi” feladatunk, hogy a plakátok magyar nyelve jó, szép, hatékony legyen. Az a benyomásom, hogy a magyarországi (!) politikai pártok ehhez sok jó mintát kaphatnának mind Kelemen tényeiből, mind elemzéseiből.

Minthogy a politikai plakátok „mindenkihez szólnak”, sokszor említették meg nyelvük felhasználásának sajátosságait. Legtöbbször a két nyelv interferenciáit vették figyelembe. Érintették a globalizálódás hatását (például az „angol” szavak indokolatlan uralmát). Már említettem, hogy ezen kívül még igen sokféle további kutatási téma és lehetőség kínálkozik az óriásplakátok anyagában.

Például esett szó a központosásról. Ez, ha „gépírást, „nyomtatott szöveget” vagy „kézírás” utánoz, az illető közegre jellemző formát ölt. Ám a plakátokon gyakoriak a dekoratív vagy erőteljes betűkészletek, és ezeken gyakran hiányoznak a központosás írásjelei. Minthogy kerestem ilyen példákat, hamar a fenti megállapításra jutottam. Majd ... később, több példa megfigyelésekor arra jöhettek rá: nem ilyen egyszerű a

dolog. Ha egy plakáton egy kifejezés, egy állító vagy kérdő mondat, kiegészítendő kérdés látható – a központozás nem automatikusan egyforma. És azt észre lehet venni, hogy igen gyakran, mindez tudatos reklámgrafika eredménye: hagyományosság és rend – vagy dinamikusság képét öltik a meglevő vagy hiányzó írásjelek.. Úgyhogy még az ilyen apróságot is gondosan kell vizsgálni.

Értékelésem azonban mindezek után csak az lehet, hogy Kelemen disszertációja két szempontból is egyértelmű elismerést érdemel. A teoretikus bevezető rész az ide kapcsolható lehetséges nemzetközi politikai tartalomelemző iskolák közül – tudomásom szerint – a legjobbakat (Lasswell, Edelman, Schramm) mutatja be, népszerűsíti. Persze, itt van kivonatos is és ők (pl. a hihetetlenül művelt jogász, Lasswell – akinek szövegelemző módszerét különben én használtam legelőször Magyarországon, a május elsejei hivatalos jelszavak elemzésre) nem ismerik a mi társadalmunkat, politikánkat – ami jobb is, ám nekik is meglehet a maguk otthoni szörnyű politikája – azért a különbségeken tovább is kellett volna gondolkodni. Most nem is arra gondolok, hogy a totális propaganda szörnyű előrelátása Orwell 1984 című művében hogyan előlgezi napjainkat, inkább arra, ahogy Costa Gavras filmje (1970) Artur Londonról miként van ott MINDEN mai cseh és szlovák politikai plakát értelmezésének hátterében.

A kérdőíves vizsgálat összegezéseként (132. lap) Kelemen megállapítja, hogy a plakátok nem sokat hatnak, mivel a válaszadók háromnegyede nem emiatt dönti el, kire szavaz. Ez igaz, és a válaszokat komolyan kell venni. Ám van „párhuzamos” véleményformálás is. Valaki eleve tudja, melyik pártra szavaz, melyikre nem. És ehhez a döntéshez nincs köze a plakátnak, ám a plakátok az ilyen „néma választót” is reprezentálják. Szlovákiában, ahol a magyar politikai pártok voltak külön-külön, voltak koalícióban és most két markáns táborra oszthatók – plakátok nélkül is megvannak a preferenciák, ám a két tábor között ott van az ingadozók vagy határozatlanok csoportja, az először szavazók csoportja, és a politikai kampányok teljes nyíltsággal éppen az ő megnyerésükre törekednek – ezt plakátjaik is kifejezik.

Minthogy máris kint vannak az utak mentén a jövő évi választásra előkészítő plakátok, ezek közül Kelemen be is mutat egy csoportot, amely öt regionális változatban adja ugyanazt a jelmondatot: EGY ÉLHETŐBB /Dél-Szlovákiáért – Mátjusföldért – Csallóközért – Garammentéért – Gömörért/. EGYÜTT SIKERÜL. Ezt nyilvánvalóan politikai médiaszakember tervezte, hangsúlyozva a táji különbségeket, de ezt koordinálja. Feltűnő viszont, hogy az öt lokális jelszó fölött nincs ott egy „archiszéma”: EGY ÉLHETŐ SZLOVÁKIÁÉRT. EGYÜTT SIKERÜL.

A dolgozat egészében elfogadható. Azt elméleti rész, a képkommentálás és a kérdőívre adott válaszok bemutatása megfelelő. Amint már írtam, hiányolom mind az elmélet, mind a képelemzés további általánosítását. Azt, hogy művelődéstörténeti és komparatív magyarázatra is szükség van – már említettem. Ezért is kár, hogy magáról a plakátról mint intézményről egyetlen pár lapos cikket idéz, és ez is 80 éves! Pedig a plakátok kiváltképpen történeti jellegűek: stílusukban, felfogásukban is. A bemutatott példák közül is jól látszik a különbség a korai „konzervatív-konzolidált” hirdetménytől a csakugyan jelszóra és vizuális klisére építő mai plakátok között. És legalább tudatosítani kellett volna azt, hogy a magyar politikai plakátok a szlovák politikai plakátok tengerében léteznek: hasonlítani is kell rájuk, hogy identifikálhatók legyenek – különbözni is kell tőlük. A plakáttervező grafikusok nagyon is jól ismerik a konkurenciát, az egy-

szer már sikeresnek bizonyult megoldásokat. Át is veszik, amit tudnak. A kezdeti igazolványkép–tablókép stílus eltűnt, most a diadalmas hős behajol a képbe, gesztusával mintegy bevonja a nézőt a maga csoportjába. Szerencsére még csak mosolyognak és nem fogpasztareklám-szerűen vicсорítanak vagy kacarásznak. Még a jelszó sem vízszintes, hanem lobogóként dinamikus, felfelé hullámzik. Külön probléma az aláírt név nélküli portrék, csoportképek esete. Itt az ábrázolt politikusok „ismertségre” számított a tervező – alighanem sokszor tévesen. Férfiaknál az öltöny – vagy csak a makulátlan fehér ünnepi ing – sötét színű, szolid nyakkendő még mindig szinte kizárólagos. A szerző is utal arra, hogy a marketing hogyan befolyásolja a kommunikációt. Érdekes lenne legalább pár szót szólni arról, miben hasonlítanak, miben nem hasonlítanak a marketing óriásplakátjai a politikai óriásplakátokhoz?

A dolgozat említi, milyen fontos az ilyen plakátok elhelyezésének helyszíne. Erről is elkelt volna további tájékoztatás, arra is utalva, összesen hányféle óriásplakátja van egy-egy pártnak. Tudjuk-e, hány példány készült belőlük? Minthogy mindez pénzbe kerül, biztosan megvannak az erre vonatkozó számlák a pártkasszában.

A plakátok kétnyelvűségét politikailag tárgyalta a szerző. Kíváncsi lennék azon véleményére is, hogy milyen minőségűek a szlovák szövegek? A 111. lapon említett „lebo Béla” így érthetetlen. Jellemző, hogy én, a budapesti nem érthettem, hogy a „majd a Vica!” mintára készült klisében Bugár Bélára utalnak. Egyébként ez is közismert retorikai forma, tág értelemben *annomináció*, és igen gyakori a választási propagandában. (Lásd a közismert Eisenhower-szlogant: I like Ike!)

Értékelésként azt mondhatom: az érdekes és aktuális témát jól mutatta be a szerző. Amit hiányolok, a tágabb társadalmi keretek érzékeltetése, valamint az eredmények érdemi összefoglalása. Remélem, a szerző folytatja ilyen irányú munkásságát. Azt is remélem, hogy ez a dolgozat nyomtatásban meg is jelenik majd. Ehhez jó alap a mostani szöveg, ám gondos átolvasással és legalább utalva azokra a távlatokra, amiről beszéltem. És szóljon a szerző arról is, hol helyezkednek el ezek az óriásplakátok a szlovákiai plakátok világában!

A 2011. évi népszámlálás lakossági mikroadatai

A 2011. évi szlovákiai népszámlálás egyik jellegzetessége, hogy a (cseh)szlovák népszámlálások történetében a hivatalosan közzétett adatok mellett első alkalommal váltak hozzáférhetővé lakossági mikroadatok is. A rendszerváltást megelőző évtizedekben viszonylag korlátozott terjedelemben kerültek nyilvánosságra népszámlálási adatok. Ezek döntő többsége országos, kerületi, esetleg járási szintű adatokat tartalmazott. Az 1991-es adatok többsége még nyomtatott változatban vált hozzáférhetővé, de egy kisebb része már elektronikus változatban is elérhető volt. A 2001. évi népszámlálási adatok nagy része pedig már elektronikus változatban is hozzáférhető. Azaz a 2001. évre vonatkozólag jelentős számú településszintű változó adatsorai is nyilvánossá váltak. A 2011. évi községsoros adatállományok, azaz községsoros adatbázisok 2927, a lakossági mikroadatokat tartalmazó adatbázis 5 399.333 rekordot, személy adatait tartalmazza. A községsoros adatállomány 2927 rekordja kissé magasabb a szlovákiai helységek számánál, mivel Pozsony és Kassa városok adatait nem összesítve, hanem városrészei szerinti bontásban tartalmazza. (Pozsony 17, Kassa 22 városrészre tagolódik). A 2011. évi lakossági mikroadatbázis rekordjainak a száma 2297 fővel magasabb Szlovákia lakónépességének számánál (5 397 036 fő), mivel a jelenlévő népesség száma 2011-ben kissé magasabb a lakónépességénél.

A 2011. évi népszámlálás nyomán közzétett lakossági mikroadatok valamennyi lekérdezett személy adatait tartalmazzák. A mikroadatokat tartalmazó adatbázis azonban nem tartalmazza a népszámlálás összes kérdésére adott válaszok adatait, csak azon változók (kérdések) kerültek be az adatbázisba, amelyek iránt a legnagyobb érdeklődés mutatkozott a szakmai és a laikus közönség részéről. A lakossági mikroadatbázissal kapcsolatos információk egy linken elérhetők.¹

A mikroadatokhoz való hozzáférés elsősorban az egyetemek és főiskolák, illetve a tudományos intézetek, szervezetek számára biztosított bizonyos feltételek mellett. A mikroadatok anonimizáltak. Azaz különböző statisztikai eljárások révén a Szlovák Statisztikai Hivatalban minimalizálták az egyes statisztikai egységek (személyek) beazonosításának lehetőségét. Ez együtt jár bizonyos mértékű, igen alacsony szintű információvesztéssel is. Az anonimizálási eljárás következtében bekövetkezett adatmódosulások településszinten nem okoztak torzulást az egyes változók összetételében.

1 http://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/themes/demography/census/indicators/!ut/p/b1/jZDLDoIwEEU_qQMtUJYFpdSQylvsxrAwBhUw0fj9FtSixdINek7vzCCFGqSG9tmd2kc3Du116pV7qJOUBoHFgHulBULKoqpphjPf0cBeA_CjGMx-5om3T2W-BIGyIOcbYgH5-gZg8qMitZIPeLjKt5F-Dm1aJK4NYH38kLOYeAkATbgDgsVV7mcYA8P_zW8IMOVzd8HXwEL-DqkZMW0wA6YTLx1JmaewF37QW8h47I-ouF_Qra90NdCJM3kbnff4UA!!/di4/d5/L2dJQSEvUUt3QS80SmtFL1o2X1ZMUDhCQJfBMDhITTEwSUZMUFZQRVQxUklw/

A mikroadatbázis 28 változó adatait tartalmazza, mérete 400 GB.

A változók megnevezéseit a Függelék tartalmazza. Az egyes változók kategóriáinak megnevezése, tartalma, az adatbázis mellékletét képezi.

A mikroadatok jelentős hozadéka, hogy az interetnikai, nemzetiségi, regionális folyamatok, változások vizsgálatához is felhasználható, mivel a lakosság nemzetiségi, anyanyelvi és felekezeti hovatartozására vonatkozó adatokat is tartalmaz.

Felmerül a kérdés, hogy milyen új lehetőségeket biztosít a lakossági mikroadatbázis használata a különböző területeken dolgozó kutatóknak, doktoranduszoknak. Említettük, hogy a korábbi népszámlálások nyomán táblázatok, illetve kis számú változót tartalmazó községsoros adatállományok váltak hozzáférhetővé. A publikált adatokon kívül lehetőség volt bizonyos keretek között adattáblákat, adatállományokat is rendelni térítés ellenében. Ily módon legalább részben túl lehetett lépni az igencsak szűkre szabott, hivatalos adatkínálaton.

A publikált adatok alapján többnyire csak kis számú, általában 2-3 változó kapcsolatot volt lehetséges vizsgálni. Ezek a változók is általában országos, illetve járási szintű, legritkábban településszintű adatokhoz való hozzáférést biztosítottak.

Ezzel szemben a népszámlálás kérdéseiből képzett változóknak igen nagyszámú kombinációja lehetséges. A lakossági mikroadatok egyik fő hozadéka, hogy több változó együttes vizsgálatát teszik lehetővé. A korábbi népszámlálások alkalmával a megkérdezettek iskolai végzettség, felekezeti, esetleg nemzetiségi hovatartozás szerinti adatait publikálták települési vagy járási szinten.

Arra már alig akadt lehetőség, hogy ezek belső összefüggéseit struktúráját, mintázatát is megismerjük. Például településszinten a különböző nemzetiségű lakosság felekezet szerinti, végzettségi vagy foglalkozási csoportok szerinti összetételét nem volt lehetséges vizsgálni. Hasonló módon nem volt lehetséges a településeken belüli belső szerkezeti összefüggések feltárása sem. Az idén közzétett mikroadatok lehetővé teszik akár egy adott településen belül is feltárni az egyes felekezetek, nemzetiségek vagy egyéb társadalmi csoportok végzettségi mutatóit, például korösszetételük függvényében. Hasonló módon lehetséges akár településszinten is elemezni a migrációs folyamatokat: vizsgálható, hogy egy konkrét településen élők honnan, mikor költöztek az adott településre. De összehasonlíthatjuk az egyes térségekbe, településekre, járásokba irányuló vándorlás összetételét más mutatóik szerint is: honnan (járások), mikor (5 éves korcsoportok), nemzetiség, felekezet, foglalkozás stb. szerint is. Az adatbázis közvetve lehetővé teszi az elvándorlók összetételének vizsgálatát is, azt is, hogy egy adott járásból milyen irányú mozgásokra került sor.

A mikroadatbázist a Szlovák Statisztikai Hivatal CSV formátumban tette hozzáférhetővé. A CSV formátumú adatállományok a társadalomtudományi kutatásoknál alkalmazott SPSS programcsomag segítségével konvertálhatók, illetve feldolgozhatók. Az SPSS programcsomag részben helyettesíthető egy hasonló tulajdonságokkal rendelkező ingyenes PSCP programmal is.

Az adatok feldolgozásával kapcsolatos észrevételek:

Az adatbázis a kérdőív kérdéseire adott válaszokat tartalmazza többnyire numerikus változók formájában. Az egyes vizsgálatokhoz igen gyakran ezekből szükséges segédváltozókat képezni, melyek pld. településszintű jellemzőket tartalmaznak. Így az

egy-egy vizsgálatoknál különböző társadalomszerkezeti mutatók, kategóriák szerinti elemzésekre lehet szükség.

Igény mutatkozhat településnagyság, falu-város, a helységek etnikai, felekezeti, vagy gazdasági megoszlása szerinti jegyeket is tekintetbe venni, mivel az ilyen jellegű vizsgálatok a közzétett adatok alapján közvetlenül nem lehetségesek. A segédváltozók a korábban közzétett községsoros adatállományok adatai alapján alakíthatók ki. Az adatbázis méretéből adódik, hogy az egyes parancsok végrehajtása a megszokottnál sokkal hosszabb ideig tart. Az egyes segédváltozókat képző parancssorok lefuttatása a program korábbi vagy újabb változatától függően akár több (tíz)percet is igénybe vehet. Segédváltozók kialakítása szükséges lehet azokban az esetekben is, amikor az egyes változók nagyszámú kategóriáját kevesebb összevont kategóriával szeretnénk helyettesíteni. Pl.: ha a nemzetiség, felekezet, gazdasági ágazatok több mint 20 kategóriát tartalmazó változóit szeretnénk néhány kategóriába sűríteni.

A lakossági mikroadatbázis adataival történő vizsgálatoknak a korábban közzétett népszámlálási adatokhoz hasonlóan van egy jelentős korlátja: egyes változók esetében igen magas a nem válaszolók, ismeretlenek száma. (A nemzetiség esetében 7,0%, a felekezeti hovatartozás 10,6%, az állampolgárság 7,3%, az anyanyelv 7,5%, a leggyakrabban beszélt nyelv a nyilvános érintkezésben 9,5%, a leggyakrabban használt nyelv otthon 13,5%,). Más változók esetében az ismeretlenek aránya ezektől sokkal alacsonyabb (kormegoszlás 0,02%, családi állapot 1,9%, iskolai végzettség 0,7%). Az ismeretlenek magas aránya az egyes változók esetében azzal a következménnyel jár, hogy a regisztrált (közzétett) adatok jelentős mértékben eltérhetnek a vizsgált változók valós megoszlásától. Az eltérés nagysága bizonyos hibahatárok mellett statisztikai eljárásokkal becsülhető, de az így nyert adatok nem helyettesítik a regisztrált adatokat.

Mindettől függetlenül a lakossági mikroadatbázis alapján végzett elemzések a korábbi időszakban elképzelhetetlennek tűnő kutatási lehetőségeket biztosít a társadalomkutatók számára.

Függelék

A lakossági mikroadatok adatainak jegyzéke

AQ1349	Nem
AQ1350	Családi állapot
AR4310	Születési hely – község
AR4311	Születési hely – járás
AR4312	Születési hely – állam
AR4314	Állampolgárság
AR4300	Előző lakóhelye – község
AR4302	Előző lakóhelye – járás
AR4303	Előző lakóhelye – állam
AR4298	A jelenlegi lakóhelyre történő költözés időpontja
AR4304	A jelenlegi lakóhelyre történő költözés oka
AR4320	Jelenlegi gazdasági aktivitás
AR4321	Foglalkozás
AR4322	Társadalmi csoportok
AR4323	Gazdasági ágazat
AR4373	Legmagasabb iskolai végzettség
AR4313	Éve született gyermekek száma (2011. 5. 21-ei állapot)
AR4420	A (jelenlegi házasságának) házasságkötési éve
AR4315	Nemzetiség
AR4316	Anyanyelv
AR4318	Felekezeti hovatartozás
VEK_SKUPINA	Ötéves korcsoport
OBEC_TP	Község – állandó lakóhely
KRAJ_NAR	Születési hely – kerület
OKRES_TP	Állandó lakóhelyének járása
KRAJ_TP	Állandó lakóhelyének kerülete
TP_SR	Állandó lakóhelye Szlovákiában /külföldön
EA_OSoba	Gazdaságilag aktív/nem aktív

KÖRÖS ZOLTÁN

„Muszkaföldön”

Felvidékiek visszaemlékezései a szovjet hadifogságra*

Az utóbbi néhány évben megközelítőleg kétszáz olyan dél-szlovákiai visszaemlékezővel folytattam beszélgetéseket, akik közvetlenül vagy közvetve részt vettek a második világháborúban. A fő témánk a háború volt, de arról a rendszerről is beszélgettünk, amely 1938 novemberében kezdődött, amikor a magyar csapatok az első bécsi döntés alapján 12 ezer négyzetkilométert foglaltak vissza Csehszlovákia területéből. A visszaemlékezőknek a haderőben való felhasználásuk szerint kétféle csoportját különböztettem meg. Az idősebb korosztályt a sorkatonák alkotják (az 1923-as évfajart és az idősebbek), akik rendszeresen be voltak sorozva a magyar honvédségbe. A fiatalabb csoportot az 1924 és 1930 között született adatközlők alkotják, akik ahhoz ugyan nem voltak elég idősek, hogy az utolsó, 1944-es sorozásban a honvédségbe sorozzák őket, de 1944–1945 télétől kezdve a magyar, illetve a német haderők keretében katonai vagy munkafeladatokra használták fel őket. Ennek a fiatalabb csoportnak legnagyobb részét a Németországba elhurcolt levették alkotják. Vagyis idén a legfiatalabb adatközlőim is betöltik a 85-ik életévüket. A megszólítottak többféle szociális rétegből származnak, a munkásoktól kezdve egészen az egyetemi végzettségükig. A történeteik, meglátásaik és érzéseik palettája sokszínű, ennek ellenére a sorsaikban sok hasonlóságot lehet találni.

Visszaemlékezőim legnagyobb része hadifogságba került. A hadifoglyokat is két nagyobb csoportba oszthatjuk: a nyugatosokra, tehát azokra, akik amerikai, brit vagy francia fogságba kerültek. A becslések szerint 300–350 ezer fogoly került Magyarország területéről (az 1938 és 1941 között visszacsatolt területekkel együtt) nyugati fogságba.¹ A jelen publikáció alapanyagát viszont a foglyok második csoportja adja, tehát azok a felvidékiek, akik hosszabb-rövidebb időre szovjet hadifogságba kerültek. Hogy pontosabbak legyünk, az itt megszólaltatott visszaemlékezők Dél-Szlovákia nyugati részéből származnak (a Vágsellyei, Galántai, Szenci, Dunaszerdahelyi, Komáromi és Érsekújvári járásból), de a jövőben tervben van további kutatás is. A következőkben csaknem kizárólag hadifoglyokról lesz szó, de ide soroltam Geskóné Simon Ilona történetét is, akit Nagybalogról a falubelijeivel *málenkij robotra* hurcoltak, és Kósa Rudolfét is, akit civilként hurcoltak el

* Részlet a szerző hamarosan megjelenő, azonos című kötetéből.

1 Tarcai Béla: *Magyarok nyugati hadifogolytáborokban*. Budapest, 1992, 13. p.

szülőfalujából, Nyékvárkonyról, a hadifogolylétszám kiegészítésére.² A harmincnegyzet visszaemlékezéssel elkészített interjú kiválasztott részei alapján bemutatom a szovjet hadifogság jellegét. Az itt használt visszaemlékezések nagyobb része olyan személyektől származik, akiket elhurcoltak a Szovjetunióba, de nem hiányoznak azok elbeszélései sem, akik nem jutottak „Muszkaföldre”. A majd negyven adatközlő távolról sem alkot statisztikailag reprezentatív mennyiséget, de megrajzolják a szovjet hadifogság néhány olyan közös vonását, amelyet a terjedelmes történelmi és memoáirodalom is alátámaszt.

Az általam az utóbbi években összegyűjtött oral history anyag hitelességével kapcsolatban fontos elmondani, hogy a kétszáz visszaemlékezőből, akik beleegyeztek a beszélgetésbe, nem mindenki nyújtott használható oral history anyagot – az adatközlők e csoportjában a legnagyobb problémák közé sorolhatók az alacsony mértékű kommunikációkészség, a rövid vagy kevésbé érdekes történet, de elsősorban a rossz emlékezőképesség, ami okán a történet megkérdőjelezhetővé vált. A dolgozat alapjául szolgáló történeteket a visszaemlékezők második csoportja adta, tehát azok, akiknek a szellemi kondíciójuk és az emlékezőtehetségük a magas kor ellenére is jó volt. Ezekkel az adatközlőkkel több kiegészítő interjút is készítettem.

Persze még a legjobb kondícióban levő adatközlőknél is előfordultak kisebb problémák az emlékezettel (bizonytalanság a kronológiában, elfelejtett személy- és helynevek stb.). Ez érthető – az elbeszélt történetek óta hét évtized telt el. Az elmondottak hitelessége az oral history egyik legnagyobb problémája, a történeteket állandóan kritikának kell alávetni. Bár a visszaemlékezések zöménél csak az adatközlők szavahihetőségére támaszkodhatunk, történeteik nagy részét össze lehet hasonlítani a többi visszaemlékező elbeszéléseivel, és a történelmi és visszaemlékező irodalom segítségével történelmi kontextusba tenni.

A fogság

A különböző források szerint a második világháború idején vagy közvetlenül utána 3,5–3,8 millió személy került szovjet fogságba. Köztük sok civil, de a döntő részük a náci Németország és szövetségeseinek katonái voltak. A szovjet hadifogolytáborok rendszere 1939 és 1956 között működött. Ebben az időszakban a Belügyi Népbiztosság (NKVD), majd később a Belügyminisztérium (MVD) kötelékében mintegy 500 hadifogolytábor, több mint 2000 táborrészleg és közel 400 munkászászólalj működött. Az irányításuk a belügyi központi kormányszerven belül teljesen elkülönült a GULAG (Javítómunka-táborok Főigazgatósága) felügyelete alá tartozó büntető- és javító-nevelő táboroktól; egy önálló szervet, az UPVI/GUPVI, a Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságot/Főparancsnokságot hoztak létre e célból.³ A legfontosabb különbség

2 Bognár Zalán a „málenkij robot” alatt a civilek tömeges elhurcolását érti kényszermunkára a Szovjetunióba. Az elhurcolásoknál három indok játszott közre: 1. a hadifogolylétszám-kiegészítés; 2. etnikai tisztogatás 3. a német nemzetiségüként való internálás. A málenkij robotra elhurcolt személyek a Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)parancsnokság ([G]UPVI – lásd tovább) hatósága alá tartoztak. Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és hadifogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, 2012, 47–90. p.

3 Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941-1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, 2009, 12–13. p.

e két lágerrendszer között a lágerlakók odakerülése között volt. A GUPVI-lágerek lakóit (akár hadifoglyokat, akár civil elhurcoltakat) tömegesen hurcolták el, lényegtelennek tartva azok személyes kilétét, a GULAG-lágerek lakóit viszont egyenként, személyre szóló, többnyire koholt vádakra alapozott ítéletek alapján hurcolták el a szovjetunióbeli büntetőlágerekbe.⁴

A Szovjetunió elleni háború első időszakában, 1941–1942-ben csak nagyon kevés magyar volt szovjet hadifogságban. Számuk csak a 2. magyar királyi hadsereg 1943. januári katasztrófája után szökött magasra. Ekkor a hadifoglyok áradata magukat a szovjet szerveket is meglepte – a több mint 210 ezer hadifogolyból 31 ezer volt a magyar. A szovjetunióbeli hadifogolytáborok működésének éve alatt 1943-ban volt a hadifoglyok legnagyobb halálozási aránya. Az az évi decemberi jelentés már csak valamivel több mint háromezer magyar fogolyról számol be – ez azt jelenti, hogy a fogságba esetteknek csak mintegy tizede élte túl az első évet. A foglyok számának újabb nagy növekedése 1944 őszén kezdődött, amikor a harcok az akkori Magyarország területére tolódtak. Ekkor kezdődött a civil lakosság elhurcolása is, amely a magyarokon kívül a magyarországi svábokat érintette legjobban. A civilek elhurcolása mindenképp a hátszágai biztonságos feltételek megteremtését szolgálta. A civilek elhurcolása függött a szovjet hadi sikerektől is. Amikor a német és a magyar erők szívósabb ellenállást fejtettek ki, s a Vörös Hadsereg előretörése lelassult, a szovjet hadvezetés gyakran érezte úgy, hogy a sikertelenséget a hadifoglyok mennyiségének növelésével kell kompenzálnia. Az utolsó háborús év januárjában már több mint 125 ezer magyarországi származású személy volt szovjet kézen, és ez a szám a háború végéig tovább növekedett.⁵ Szovjet fogságba összesen 555–565 ezer magyar állampolgár került. Ebből 385–390 ezer személy került a Szovjetunió területére, akiknek kétharmada lehetett magyar fegyveres alakulat tagja.⁶ Azok, akiket nem vittek ki a Szovjetunióba, még 1945 folyamán szabadultak.⁷

Az első találkozás a Vörös Hadsereggel nem automatikusan a fogságot jelentette. Olyan esetek is megtörténtek, hogy az első kontaktus után a szovjet katonák a jövendőbeli foglyokat eleresztették, tudván, hogy azok a hátszágban, az úton hazafelé úgyszólván el lesznek fogva. Ez sokszor dezinformációval járt, mint ahogy Hoffer István három és fél éves hadifogsága kezdetén is: „Az az orosz már mindjárt hazudott nekünk.

4 Bognár 2012, 88. p.

5 Varga 2009, 141–145. p.

6 Ezeken belül a munkaszolgálatosok is, akiket a szovjetek szintén hadifogolyként kezeltek. Az 1943. január 5-én készült UPVI-jelentés 324 szovjet fogságban lévő magyar katonáról és 66 munkaszolgálatosról tudósít – eddig ez az egyetlen összesítő kimutatás, ahol a munkaszolgálatos kifejezés is megjelenik, a későbbi évköri statisztikai iratokban nem különül ez a kategória. (Varga 2009, 141. p.) A magyar külügyminisztérium hadifoglyosztályának 1947. április 10-én kiadott tájékoztatója szerint az USA-ban a háború áldozatainak segélyezésére alakult zsidó szervezet (American Jewish Joint Distribution Committee) még ekkor is 20-25 000 Szovjetunióban kint lévő munkaszolgálatossal számolt. Varga Éva Mária (ed.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941-1953)*. Moszkva–Budapest, 2006, 425. p.

7 Varga 2009, 163–168. p.

Azt mondta, »papa, mama, *posli doma*, Budapest, *posli*, papa, mama, jó« – ennyit tudott magyarul.”

A leendő foglyok sokszor nem is sejtették, hogy már véglegesen a Vörös Hadsereg kezén vannak. Gyakori hazugság volt például az is, hogy a foglyok az elbocsátó papír megkapása után lesznek hazaengedve. Szulló Lajos a bábolnai katonai mentelepen szolgált mint katona. A front közeledtével az egész alakulata útra kelt, hogy kitérjenek a szovjet hadsereg elől: „Egy pusztára mentünk, egy majorra, és ott letelepedtünk. Egy vagy két nap voltunk ott, aztán jöttek az oroszok és összeszedték az egész kócerájt. Azt mondták, hogy kapunk papírt, és jövünk haza. De hát hiába, papírt nem adtak, és elvittek Székesfehérvárra, a táborba.”

A visszaemlékezők gyakran említették azt is, hogyha harc nélkül adták meg magukat és a helyzet viszonylag biztonságos volt, a vöröskatonákat az első találkozás alkalmával a fogságba esettek értékei érdekelték. Kollárovics László 1945. április elején esett fogságba Győr-Moson-Sopron megyében: „Valami négyszázan vagy ötszázan jöttek az oroszok. Egy hosszú botra tűztem egy fehér lepedőt, és kiabáltam, hogy *nesztrilaj, germánszki szoldát nyet!* Megállt a tank, odajöttek a géppisztolyos katonák a gödörhöz, amit ástam, hogy védjük magunkat a golyóktól, és azt mondták, *ruki hore*, fel a kezekkel, és hogy gyerünk onnan ki. Aztán átvizsgáltak: *csaszi jeszt?* Órákat kerestek, az kellett nekik.”

Hasonló tapasztalata volt Hideghéti Flóriánnak is, aki nem messze Győrtől esett hadifogságba: „Odajött hozzám az orosz katona géppisztollyal, úgy mondanám, hogy nagyon mosdatlan volt, olyan, mint a fronton az ember. *Ora jeszt? Ora jeszt?* Nem tudtam, hogy mit akar, akkor felemelte a kezemet és elvette az órát. Nagycsütörtök volt, fél tizenegy. És aztán kezdődött a kálvária.”

Bolemant Károly 1945. február 13-án esett fogságba – Buda elestének napján. Bár alkalmá is lett volna rá, hogy a fővárosból való utolsó kitörési kísérletben részt vegyen, úgy döntött, hogy nem kockáztat: „Reggel bejöttek az oroszok, és akkor már jöttek a magyar katonák is, akik átálltak hozzájuk. Azt mondja az egyik: magyar katonák, vitézek, ne csináljatok semmit, gyertek ide, kaptok papírokat és mehettek haza! A németektől összeszedték a géppisztolyokat, mindent, minket meg összeszedtek és kivittek a Margit körútra a fegyházba, ahová becsuktak.”

Jankovics László és bajtársai már civil öltözetben voltak, amikor a háború végén, nem messze a csehországi Milíntől kerültek szovjet kézre: „Reggel fölkelek, zörgést hallottam, hát mi ez? Már az oroszok kerítették el azt a részt. Gyerekek, öregek, asszonyok, mindenkit tereltek el, úgyszólván voltunk ott már nyolcvanezren. Aztán a gyerekeket, gyerekes asszonyokat, öregeket kiválogatták és elengedték.”

Olyan visszaemlékezőkkel is találkoztam, akik többfajta hadifogságot is átéltek. Ilyen esetek például a szövetséges zónaelosztással kapcsolatban is bekövetkezettek. Miklós Gézá mint leventét hurcolták Németországba 1944/45 telén, a háború végén amerikai fogságba került: „Amikor az oroszok és az amerikaiak elosztották egymás között a zónát, mi az oroszokéba estünk. Amíg az amerikaiaknál voltunk, mehettünk, ahova akartunk, de az oroszok azonnal lágerbe csuktak, és ott már kapuőrség volt. Ott már hajtottak bennünket munkára, a faluba dolgozni.” Miklós Géza esetének különlegessége az, hogy négy állam hadifoglya is volt. Három hét szovjet hadifogság után brit katonák vették őt át fogolytársaival, így egy ideig a brit hadsereg kezén is volt, és még mielőtt 1945.

november végén sikerült hazakerülnie, az úton hazafelé a leventetársaival együtt két hétig egy csehszlovák vezetőségű lágerben tartották Prágától nem messze.

Szabó László és bátyja is a fiatalabb korosztályú leventékhez tartoztak, akiket Németországba hurcoltak. A Német Birodalomnak tett önkéntelen szolgálata alatt egyebek közt olyat is átélt, hogy egy német tiszt megverte őt. A szovjet katonákkal való találkozására jobb emlékei voltak: „Mikor Znojmból jöttünk Kúty felé, az országútról be lehetett látni egy udvarba – az oroszok a kocsiról hordták be az épületbe a kenyeret, és engem mint gyereket elkaptak. Mit akarnak ezek énvelem? És ez a legrosszabb: ott, ahol testvér is van. Bőgtem, hogy a testvérem ott van kint, de nem értette meg, tartott az orosz engem. Aztán végtére nem tudom, mi jutott az eszébe, adott nekem egy egész kenyeret, azzal, hogy *pošli*, menjek. Mentem a többiek után, de nekem abból nem is jutott, mert kicsavarták a kezemből. Most a kettő közül maga melyiket szereti: aki megverte az embert, vagy aki kenyeret adott? Most ez áll fönt előttem, ezt mérlegelem, függetlenül attól, hogy elismerem, hogy a német a kulturáltabb, spécisebb nemzet, és az orosz meg olyan, amilyen, de a szíve az jobb.”

A hazafelé vezető út a háború végén vagy közvetlenül az után volt a legveszélyesebb. A nyugati fogság sokszor jobb alternatíva volt, mint a szabad, de bizonytalan kóborlás, amiről Varga Gusztáv is meggyőződhetett. A háború végét bátyjánál töltötte Linzben – a város déli része a Duna jobb partján amerikai kézre került, a túlparton már szovjet csapatok voltak –, és hazafelé akart indulni, ami annyit jelentett, hogy a szovjet zónán keresztül kellett mennie: „Amikor átmentem a határon, a ruszkiak elkaptak: *kuda igyos?* Mondtam, hogy Bratislava. *Sto Bratislava?* Mondom Pressburg. *Pressburg? Tiso? Da! Szlovák? Da! Jebe ho maty, fasiszta, davaj!* Így ordítottak rám, vittek, rúgtak, minden volt.” Varga Gusztávnak rövid időn belül sikerült visszaszöknie az amerikai zónába. A rossz tapasztalat ellenére másodszor is megpróbált hazamenni. Ebben az esetben még jobban ráfizetett óvatlanságára: a szovjet hadifogságból csak három év múlva jutott haza.

Ahogy Vincze István esete is mutatja, a nyugati szövetségesek elbocsátó iratai sem voltak a szovjet zónán át való gondtalan mozgás biztosítékai: „Széles híd volt előttünk és két katona az oldalán. Húha! Hát mindegy, hisz papírunk van. Megyünk, elővesszük a papírt, és az orosz olvasgassa. *Sto?* Nem tudta, hogy mi van rajta, oroszul nem volt írva. *Nicsevo, nye karós, nye karós*, és eltépte. Azt mondta, hogy ott van a láger, ott van *mnozsko ljugyí* és hogy oda menjünk. No, az már aztán igazi fogság volt.”

Több visszaemlékező említette, hogy a szökött hadifoglyok helyett az örök a civil lakosságból pótolták a létszámot. A fogságba eséskor majdnem az összes visszaemlékezőm a magyar, illetve a német haderő tagja volt, vagy röviddel a dezertálása után volt – kettő kivételével. Az egyikük Kósa Rudolf, a legidősebb adatközlőm, akivel szerencsém volt beszélgetni. Amikor a szovjetek kezére került, már több mint egy hónapja civil ruhában volt. Őt a szülőfalujából, Nyékvárkonyról hurcolták el: „Razzia volt, Szerdahelyről kijöttek az oroszok, mentek házról házra. Az itteni táborokból szöktek meg foglyok és azok helyett tettek be, hogy kiegészítsék a létszámot. Volt, aki tudta, és elbűjt. De mi nem tudtunk semmit, és a sógoromon és rajtam kívül még négy embert elvittek Szerdahelyre a bíróságra. Ott voltak börtönök, ott voltunk négy-öt nap, Pozsonyban három napig, aztán ki fenébe Besszarábiába.”

Civil személy elhurcolásának második esete Gesko Andrásné Simon Ilona volt: 1945 januárjában a szovjet katonák elfoglalták szülőfaluját, Nagybalogot, és a helyi

lakosság egy részét málenkij robotra hurcolták:⁸ „Egy délután bejöttek az oroszok. Volt, aki elbújt, volt, aki integetett nekik, örültek, hogy jönnek. Másnap délután a kisbíróval kidoboltatták, hogy minden tizenhat évet betöltő személy negyvenöt éves korig jelenjen meg a Majoros-féle házban, és vigyen magával három napra való élelmet, meg meleg ruhát, mert valami romeltakarításra visznek bennünket. És hogy aki nem jelenik meg, a hozzátartozóját agyonlövik. Három napot kibír mindenki, majd lesz valahogy, gondolták az emberek és elkezdtek szállingózni a Majoros-féle házba.” A három nappól végül több mint három év lett. A 136 elhurcolt nagybalogi polgárból tizenkilencen sose tértek vissza Szovjetunióból.

A szovjetek olyan személyek iránt érdeklődtek, akiket munkára lehettek fogni: erős, egészséges emberek kellettek. A találkozások az ellenséggel kiszámíthatatlanok voltak, s a tényleges katonák esetében sem végződtek mindig hadifogsággal. Horváth József a háború végén 23 éves, jól táplált katona volt: ideális volt a szovjetunióbeli hadifogolymunkára. A front átvonulásakor határőr volt Eberhardon, viszonylag közel szülőfalujához, Eperjeshez: „Jött két vagány orosz gyerek, GPU-sok. Mentünk feljűk, ők meg jöttek felénk, úgy mint ellenség. Összekevertünk, megölelgettük egymást – jól kezdődött a dolog. Azt mondja nekünk az egyik, hogy hozzunk neki pálinkát. Ott volt a szövetkezet, tudtuk, hogy nincs ott már pálinka, de kaptam magam és bementem, mert egy ismerősöm dolgozott ott. Mondtam neki, hogy jöjjön ki, magyarázza meg az oroszoknak. Kijött és elég rendesen fogadták őtet, magyarázta, hogy nincs már régen pálinka. Aztán beszélgettünk, egyszer csak az egyik azt mondta nekem, hogy *pasoj doma*. Azt mondja a haverom, aki értett oroszul, hallod mit mond? Hogyne hallanám, hogy menjünk haza. Aztán mondtam a havernak, te, magyarázd meg neki, hogy papír nélkül innen hármat lépünk, már el is vagyunk fogva, mert úgy jöttek Pozsonynak az oroszok. Hát szerencsénk volt, adott dokumentumot.” Horváth József a barátjával az Eperjes felé vezető úton megálltak egy háznál, hogy vizet kérjenek – az udvarában már hadifoglyokat összpontosítottak. Szerencsájukra fel tudták mutatni az iratot, amit csak pár órával azelőtt kaptak és tovább mehettek.

Néhány idősebb visszaemlékezőmnek, aki szovjet kézre került, egyszerűen mondván, szerencséje volt a szerencsétlenségben. A legnagyobb esély a szökésre (vagy a fogságból való elkerülés más módjára) a fogságba esés utáni zűrzavaros időszakban volt, amikor a friss a hadifoglyokat az első, rögtönzött gyűjtőhelyekre terelték. Redeczky Mihály sem volt messze szülőfalujától, Bajcstól, amikor a háború végén egypár órára szovjet kézre került: „Összeszedtek minket, de sikerült elszökni, mert már előzőleg szereztem civil ruhát is. Az állásban voltunk, és a szomszéd gyereknek mondtam, SS volt, hogy hozzon valami ruhát nekem is, aztán valahol szerzett ott a népeknél. Az oroszok Jattóba kísérték, és ottan behajtották a népet a körbe. Már akkor lehetünk olyan kétháromszázan, többnyire németek, hajtották a foglyokat jobbról, balról. Már akkor láttuk, hogy itt már nincs mese – a gyerek mondta, hogy vegyük fel a ruhát. Volt kabát, nadrág, elálczázott bennünket. Jöttek oda kíváncsiskodó népek, az orosz mindig olvas-

8 A nagybalogiak elhurcolásáról lásd: Koós István: *Nagybalogi tragédiák*. Nagybalog, Rákóczi Szövetség–Balogyölgyi Helyi Szervezet, 2006.

ta a foglyokat, de zűrzavar lett ott a majoron, és valahogy sikerült onnan elkerülni. Az Isten hozott ki onnan.”

Gombos Rudolf 1943-tól volt a fronton, tapasztalt katona volt. 1944 nyarától egészen a háború végéig a szerencsének egész sorozatát élte át, és sikerült kikerülnie a végső harcokat. Amikor húsvétvasárnap gyalog indult haza és a szülőfaluja már csak pár kilométerre volt, egy hadifogolyoszloppal találkozott. Az azt kísérő szovjet őrköztön besorozták a foglyok közé. Úgy tűnt, hogy Gombos Rudolf szerencsésének vége lett, de a fogolyoszlop végére került, és ott kárpátaljai hadifoglyok voltak, akik magyarul is tudtak. Egyiküket megkérte, hogy szóljon az egyik őrnek, hogy eressze őt szabadon: „Az orosz mindjárt kérdezte, hogy mennyire lakok. Mondtam neki, hogy itt, Nádszegen, az nincs messze, mert már lehetett látni. Az orosz mindjárt bele is egyezett, hogy elenged. Ő volt leghátul, a hátvéd, előttünk olyan nyolc méterre mind a két oldalról oroszok, hogy senki el ne szökhesse. Beértünk Albárra, ottan a templom előtt beálltam egy házhoz. Volt ott egy kanyar, és a fogolyoszlop elment arra. Aztán már nyugodtan mehettem neki Vasárútnak és aztán haza.”

Molnár Jánosnak is hihetetlen szerencséje volt – háromszor került szovjet kézre. Az első két alkalommal a háború végén Németország területén, az első fogságából megszökött, másodszer egy gyűjtőlágerből eresztették el. Végül, amikor az úton hazafelé Sopronban kiszállt a vonatból, a szovjet katonák a kiszállók egy részét feltartóztatták és Pápára vitték. Ott felsorakoztatták a foglyokat, ami már előkészülete volt a Szovjetunióba való kihurcolásnak: „Első sorban álltam, és bejött oda egy magyar főhadnagy egy őrmesterrel, azok már vöröskatonák voltak, úgymond. És ahogy bejött, mint ha a szemünkkel találkoztunk volna. Egyenesen nekem tartott, megállt előttem, letisztelegtem neki, ő visszatisztelgett, és kikérdezett, hogy ki vagyok, és honnan. És hogy vannak-e Magyarországon rokonaim. Mondtam neki, hogy Pesten is, Győrben is, és itt közel is, a szomszéd faluban. Kicsoda? Mondom, a Molnár Sándorék. Hogy kicsoda? Ez biztos? Később derült csak ki, hogy ott volt elszállásolva! Abban a pillanatban már láttam, hogy a *bárisnyának*, aki ott őrködött, valami nem tetszik, és elindult felénk. Azt mondta a hadnagy, hogy kint áll a cséza, rajta van a kocsis, oda át fog ülni az őrmester úr, és hogy nekem hátul lesz a helyem. És akkor a hadnagy keményen rám szólt valamit, és az őrmesternek mutogatott. Megint nem tudtam, hogy hányadán vagyok, de a jelenet csak a *bárisnyának* szólt. Azt mondta neki, hogy engem köröznék, és hogy szigorú büntetést fogok kapni. Ezzel az ürüggyel vitt el. Hogy miért választott ki engem a hadnagy, nem tudom. Hogy isteni sugallat volt-e benne, vagy hogy megérdemeltem-e, vagy nem, nem tudom, de ezt nem lehet elfelejteni.”

Az út és a tranzitláger

A hadifoglyok nagy része már a fogságba esés pillanatában fáradt volt, éhes és idegileg kimerült. Pedig legtöbbször csak ekkor kezdődött a fogság egyik legnehezebb fázisa: az utazás a végcélba. A foglyokat fokozatosan nagyobb és nagyobb gyűjtőtáborokba összpontosították, nemegyszer csak rögtönzöttekbe, ahol a további sorsukról döntöttek. Többen magyarországi gyűjtőtáborokon is átmentek – az eddigi kutatások szerint a trianoni Magyarország területén 47 településen 56 hadifogoly-gyűjtőtábort állítottak fel. E táborokkal együtt, a feljűk vagy a vasúti bevagonírozó helyek felé vezető

utak mentén hadifogoly-gyűjtőhelyeket állítottak fel, amelyek a gyűjtőtáboroknál sokkal rövidebb ideig, maximum néhány hétig álltak fenn. E táborok célja a hadifoglyok össze- gyűjtése, számbavétele, őrzése és osztályozása volt mindaddig, amíg felsőbb parancs nem érkezett a hadifogoly-kontingensek továbbindítására egy másik gyűjtő, átmeneti, vagy elosztótáborba.⁹ A szám szerint nyilvántartásba vett foglyokat itt előkészítették a továbbszállításra, legtöbbször a focsani, máramarosszigeti, a szambori és a szolyvai átmeneti hadifogolytáborokba.¹⁰

Rácz Jenő, akit mint fiatal leventét hurcoltak a mai Ausztria keleti részébe, Bécsújhely mellett esett hadifogságba. Az összeszedett hadifoglyokat Székesfehérvár felé gyalogoltatták: „Bécsújhely Székesfehérvártól legkevesebb kétszáz kilométer, és voltak helyek, ahol gyűjtötték össze a foglyokat. Mire Székesfehérvárra érkeztünk, negyvenezren voltunk. Emlékszek rá, már elől mentek fel a Bakony hegységre, én körül- belül a közepénél tartottam, és mikor visszanéztem, még a menet végét nem láttam.” Hogy Rácz Jenő nem került a Szovjetunióba, azt több körülménynek is köszönhet- te, valószínűleg már a fiatal kora is elég lett volna – a fogságba esésekor tizenhat éves volt. Ezenkívül a székesfehérvári táborban a borbélyi szakmáját végezte – szovjet kato- nákat és tiszteteket nyírt és borotvált, ami jobb életkörülményeket biztosított neki. A viszonylag rövid fogsága végén még olyan elbocsátó iratot is kapott, amin az állt, hogy partizán volt a szovjetek oldalán.

A Szovjetunióba hurcolt visszaemlékezőim közül Farnbauer Béla volt a legfiatalabb. Amikor Győr mellett fogságba került, tizenhét éves volt. Mielőtt a végső, Sztálingrád mel- letti fogolytáborba került volna, több gyűjtőtáboron ment keresztül: „Leadtuk a fegyvere- ket, aztán már tereltek bennünket. A győri laktanyában tizennyolcezer hadifoglyot zsúfol- tak össze. Győrből elgyalogoltattak Pozsonyba, ott vagoníroztak be bennünket, de még egy hetet Ligetfalunál a töltés mellett töltöttünk, ahol a Dunának egy ága van. Amikor a hadifoglyok úgy érezték, hogy nem elég éberek a töltésen álló oroszok, akkor kettő átro- hant a töltésen, hogy bejuttassák a bozótba, és megszökik. Lekaszabolták őket, egyiknek a kezét a másiknak lábát. A lágerben kiállították őket, hogy így jár, aki szökni akar.”

Kollárovcics László Győr-Moson-Sopron megyében került fogságba 1945. március végén. A hadifoglyokat rögtönzött táborokba hajtották össze azzal az ígérettel, hogy nemsokára hazaengedik őket, de minden következő táborban több és több hadifogly volt. Kollárovcics László a röviden leírt visszaemlékezéseiben így emlékezett erre: „Már jó késő volt, mikorra megérkeztünk Tét mellé egy kis pusztára. Ott megláttuk a nagy néptömeget, megijedtünk. Voltak vagy hétezren. Mindjárt tudtuk, hogy innen nem lesz szabadulás. Enni csak másnap kaptunk – tízen egy téglakenyeret egy napra. Egész éjjel takaró nélkül aludtunk a szántóföldön. Márciusban reggelenként elég nagy dér volt. Egy hétig így ment. Nagy éhség uralkodott a néptömeg között. Közben eső is esett, sár volt. Aludni kellett volna, de takaró nem volt. Így kínlódtunk. Az örök nagyon szigorúak vol- tak. Aki a tömegeből kilépett, agyonlőtték. Később két-háromezres csoportokban elhaj- tottak Fehérvárra. Négy napig mentünk odáig gyalog és kaptunk egy nem egész téglá- kenyeret. Már olyan éhes voltam, hogy egyszerre is megettem volna. Útközben néhol a

9 Bognár 2012, 464–465. p.

10 Varga 2006, 580. p.

jószívű asszonyok és emberek hoztak ki kenyeret és közénk dobálták. Kapkodtunk utána, mint tigris az áldozata után. Beérkeztünk Fehérvárra, és láttuk, hogy már ott is többen vannak. Körülbelül voltunk ott ötvenezren.¹¹ Onnan indítottak szerelvényeket ki Oroszországba hadifoglyokkal.”

Nem az összes gyűjtőtábor volt rögtönzött, ahogyan Farkas Gyula is elmondta: „Összedetek minket az oroszok, és az helyett, hogy hazaengedtek volna, bevittek minket Auschwitzba, a lágerbe. Ottan kellett rendet csinálni, mert olyan rendtelenség volt. Ahol a zsidóknak volt az égetőjük, a krematórium, ott is rendet csináltunk, takarítottunk.”

A hadifogoly-szállítmányok első célállomása valamelyik romániai átmeneti, illetve elosztóláger volt. A szerelvények többsége Focșaniba ment, de rajta kívül még a máramarosszigeti, a Râmnicu Sărat-i, a tecuci, a brassói, a Brassó melletti keresztényfalvai, valamint a temesvári lágerbe szállították a hadifoglyokat.¹² Több visszaemlékezőm szerint Focșaniban rakták át a hadifoglyokat a keskeny nyomtávú vasútról a széles nyomtávúra, és a foglyok között további szelekcioakat is végeztek. Több visszaemlékező úgy emlékezett a focșani táborra, mint egy primitív körülmények közötti helyre, ahonnan a foglyok minél hamarabb el akartak kerülni. László Béla itt többször is a gyengébb foglyok kategóriájába lett sorolva, akiket nem találtak alkalmasnak a Szovjetunióba kiszállításra. Amíg úgy felerősödött, hogy transzportba kerüljön, ami Ural hegység felé vitte a foglyokat, összesen hat hónapot töltött Focșaniban: „Ott csak olyan bombázott istálló volt, az ablakaik kiverve. Sötét volt, se villany, semmi nem volt, nem láttunk. Ott csak annyi hely volt, hogy az ember leült a másik lába közé. A betonon feküdtünk, és én azon úgy átfáztam, hogy már a vizeletet nem tudtam visszatartani, véreset vizeltem. Ha éjjel végére kellett menni, magam alá kellett piszkítani.”

Tóth Istvánnak, akit 1945 májusában fogtak el a Morva folyónál, szintén rossz emlékei voltak Focșaniról: „Óriási nagy terület volt bezárva ott, rengeteg emberrel. Azt mondták, hogy tíz-tizenkétezer is voltak ottan. Állandóan hagymalevest ettük, az volt a koszt. Latrinák voltak ott, árok volt húzva, rajta volt két darab deszka, arra rá lehetett ülni, és az ember elvégezhetette a dolgát. De volt, aki annyira gyönge volt, hogy bele is pottyant, és az ott is maradt. De a lágeren belül is láttuk, hogy itt dőlt el az ember, amott, úgyhogy mikor mondták, hogy fog szerelvény menni, akkor már mindenki tola-kodott oda, hogy minél előbb kikerüljön onnan. Azt gondoltuk, hogy annál csak jobb hely lesz, de hát keserves volt máshol is. Vérhasjárvány volt ott, elég sokszor látta az ember, hogy a kerítés mellett hordták ezek az úgynevezett dögészek el a halottakat. Hogy hova vitték őket, hova ásták el, azt nem tudjuk. És még azért is elég kellemetlen helyzet volt, mert ruszinok voltak ott, azokkal meg a magyar hadseregben kegyetlenül bántak. Aztán Foksányban visszaadták nekünk.”

Jankovics Lászlót Focșaniban sorozták be először munkakategóriába – még akkor nem is tudta, miről van szó: „Ott egy cseppet helyrehoztak bennünket, adtak több zupát, és meg is borotváltak. *Szkoro domoj* megint, megyünk haza, hát jól van. Volt egy vizsga, az embernek megfogták a segge partját, ez ide megy és egy ceruzával húztak egy csíkot.

11 A két székesfehérvári fogolytáborban (a Szent-György kórházi és légvédelmi tüzérlaktanyabeli) mintegy 70-80 ezer főt őriztek. Bognár 2012, 167–168. p.

12 Bognár 2012, 451. p.

A másíknak két csíkot húztak. Kérdem a havertől, te, hallod, neked mennyit húztak? Kettőt. Mondom neki, hát nekem meg egyet, van gyufa nálad? Van. Meggyújtottam a gyufát, elfújtam, aztán odahúztam a másik csíkot, hogy egybe maradjunk.”

Kollárovcics László egy másik romániai táborban, Râmnicu Săratban élt át hasonló helyzetet: „Felállítottak táblákat: egyes, kettes, hármas. Az orvosnő belecsípett a seggem partjába, egyes, a másik az ókás¹³ volt, hármas, és így tovább. Volt olyan fogoly is, hogy a golyói itt lógtak lent, olyan sérve volt, arra is azt mondta, óká, és ment a hármasba. És akiken találtak ilyen testi hibákat, azokat hazaküldték.”

A visszaemlékezőim egy része – főleg a fiatalabb korosztályúak, akik nem voltak alkalmasak a nehéz testi munkára – nem került tovább a gyűjtőlágerektől. Kállay György még a háború vége előtt került szovjet kézre, német területen. A Iași-i lágerből 1945 szeptemberében érkezett haza szülőfalujába, Csütörtökbe: „Úgy volt, hogy visznek ki minket is, de aztán jött Sztálinnak valami parancsa,¹⁴ hogy már többet nem visznek és így eresztettek el Romániából. Iași-ban egy nagy kolostor volt, ott már bent aludtunk, de nem ágyakon, hanem szalmán. Az egy nagy tábor volt, nagyon sok fogoly volt ott. Csak olyan két drótkerítés volt és ott jöttek-mentek a civilek. Volt olyan fogoly, aki nagyon cigarettázott – kidobott pokrócot, és a civil cigarettát dobott be helyette. Ott már egy cseppet lazább volt az őrzés, az oroszok nem voltak annyira szigorúak. De az is a helyzettől függött, mert voltak olyan öregebb ösök, azok elnézőbbek voltak. De fiatalabbak a puskával: ki vagyok én!”

Kovács Antal a rövid amerikai fogság után szovjet kézre került. Végállomása Máramarosszigeten volt – az ottani tábor a későbbiekben a Szovjetunióból visszatérő foglyok tranzittáboraként szolgált. Már ekkor találkozott azzal, hogy nem mindegy, hogy a foglyot Magyarország vagy a restaurált Csehszlovákia állampolgárának veszik-e: „Behajtottak bennünket a máramarosszigeti tüzérlaktanyába. Az egy átmenőtábor volt, oda vitték be a foglyokat, és onnan nyilvántartás szerint mentek vagonba, rakták őket a széles vágányra és mentek ki Oroszba. Nekem akadt egy tizedes haverom, aki írnok volt az oroszoknál. Azt mondta, vigyázzatok, mert ha magyarok vagytok, titeket is kivisznek. Hogy Csehszlovákiának nem volt harcoló hadserege a háború alatt, és azokat nem viszik ki Oroszországba. Aztán kérdi tőlem, hogy mi a kerületemnek a neve, ahonnan vagyok. Mondtam neki, hogy Bratislava. Öten-hatan bacsfaiak így egybetartottunk, úgyhogy nem vittek ki bennünket.”

13 A hadifoglyokat egészségi állapotuk és munkaképesség alapján 4 csoportba osztották. Az 1., 2., 3. csoport végezhetett fizikai munkát. A 4. csoport a tábor területén könnyebb belső munkát végezhetett. A következő fizikai fokozat az OK volt, és ezt követte a kórházba kerültek csoportja. Az OK – ozdorovityelnaja komanda – egészségjavító osztág volt, a munkaképtelen, de nem kórházban fekvő hadifoglyokat sorolták ebbe a kategóriába. Az elnevezés rövidítését a magyar hadifoglyok ókasként használták maguk között. A különböző fokozatok megállapítását a hadifoglyok körében az ún. munkaképesség-megállapító orvosi bizottság végezte. Varga 2006, Dokumentumok, 531., 587. p.

14 Itt valószínűleg az 1945. augusztus 13-án az Állami Honvédelmi Bizottság által kiadott határozatról van szó, ami összesen 708 ezer fogoly (köztük 150 ezer magyar) szabadon bocsátásáról szólt. Varga, 2009, 170. p.

A szovjetunióbeli végcélba vonattal, marhavagonokban szállították a hadifoglyokat. Az út minősége több tényezőtől függött, de a visszaemlékezők tudatában inkább a rossz emlékek maradtak meg. Azok a hely, az étel, innivaló hiányával függöttek össze és nemegyszer a fogvatartók kíméletlenségével. Geskóné Simon Ilona és falubeli fogolytársai három hétig utaztak keleti irányba – az utolsó háborús év januárja volt, és az internáltak megpróbálták fűteni a marhavagonban: „A kályhacső el volt fordítva és amikor elindult a szerelvény, a füst mind bejött a vagonba. A végén már olyan füst volt, hogy már mi, a gyengébb szervezetűek azt hittük, hogy megfűlünk, úgyhogy kezdtük kiverni a bedrótozott ablakocskát. Az orosz katona ott utazott a vagonunk tetején, és ahogy vertük az ablakot, meg kiabáltunk, azt hitte, hogy szökni akarunk. Betartotta a puskacsövet az ablakon, hogy agyonlövöldöz bennünket. Nemsokára megállt a szerelvény, kinyitotta a vagonajtót, és csak akkor látta, hogy milyen füst van.”

Hučko Károly még 1944 őszén, Erdélyben esett fogságba. A szovátai és brassó gyűjtőtáborok után kezdődött a nehéz utazása Keletre: „Akinek jutott, jó, akinek nem jutott, úgy is jó. Az első nap nem kaptunk semmit, másnap kaptunk száraz kenyeret, harmadik nap kaptunk rá vizet, negyedik nap jutott valami főtt étel, olyan káposztaféle. És ez így ment végig, egész három hétig.”

A három hét, amit Hučko Károly a marhavagonokban töltött, nem volt kivételes dolog. A szerelvények viszonylagos lassúsága összefüggésben volt az erősen megrongálódott vasúti hálózattal azokon a helyeken, ahol kétszer is átvonult a front. A háború alatt, amikor a frontra vonuló vonatoknak volt előnyük, a hadifogoly-szerelvények csak másodfontosságúak voltak. A hosszú utat a marhavagonokban nem mindenki bírta ki, és a halottak nevét nem jegyzeték fel. Kozmér István is, akinek az alakulatát a Tisza mellett fogták el 1944 novemberében, nagyon nehéz heteket élt át: „A hadsereg ment utánpótlásra a frontra, és a hadifogoly-szerelvény csak éjjel mehetett, vagy ha szabad volt az út. Huszonnégy napig mentünk. Ádám-Éva napjára vagonírozunk ki, fele nép meg volt halva. A halottakat dobálták ki meztelenül, mint egy hasáb fát, mert ha valamelyik meghalt, sarokba dobtuk, levettük róla a ruhát, és raktuk magunkra. Már mikor odajutottunk Gorkij állomásra, egyméteres hó volt – a vasúton azt az olajos hót, azt nyaltuk, mint malacok. Nem volt normális.”

László Béla már civil ruhába volt öltözve, amikor többhetes barangolás után hazafelé fogságba esett. Amikor Focșaniban a többi hadifogollyal bevagonírozták őt, szörnyű útnak nézett elejébe. Néha a nehéz körülmények olyan megoldásokat kívántak, amik ma már elképzelhetetlenek: „Harminckilenc nap voltam vagonban, mire kiszedtek bennünket. Hát hova visznek bennünket? Úgy volt, hogy adtak sós halat, de vizet nem. A lehelet, ami odafagyott a vagonok oldalára, azt kapartuk le a tenyerünkbe, azt szopogattuk. A szomjúság az rosszabb, mint az éhség. Sokan meghaltak a vagonban, aztán azokat lerángatták, és azokra már nem adtak enni. Aztán a vagonparancsnok kitalálta, hogy nem kell a halottakat leadni. A másik kérde tőle, és mit fogsz velük csinálni, az oroszoknak nincs annyi esze, hogy már az halott? Azt mondta, lefektessük őket a vagon egyik felébe éllel, és amikor jön oda olvasni bennünket, valaki lefekszik oda és mozgatná a halottakat is – megmondjuk nekik, hogy betegek. Ide hallgassanak, mondom nekik, én befekszek oda, aztán igazságosan elosztjuk a kosztot. Mikor már nyitották ki a vagon, befeküdtem. Amikor jött az orosz számolni, mozogtam, és a halottak is mozogtak. Azokra is adtak enni, szedtük a kosztot, mink jól laktunk.

Amikor kiszedtek minket a vagonból, tizenöt halott volt. Ilyen marhaságon mentem keresztül.”

A hadifoglyok létszáma az út elején meg kellett, hogy egyezzen az út végi létszámmal. Függetlenül a körülményektől. „Ha volt állomás, megolvastak, emlékezett vissza Kollárovcics László. Két vagon megtelt halottakkal, mire kiértünk Krasznouralszkba. És akkor azt mondták a katonák, hogy a létszám a fontos, ennyi foglyot ki kell szállítani nekik oda Uralba. Élve vagy halva.”

A hadifogolytranszportok a civil lakosságra is veszélyt jelentettek. Adatközlőim is többször említették a vonatból való szökést, amire a legnagyobb esély az enni- és innivaló vételezésénél volt. Hideghéti Flórián egy kissé eltérő esetet említ, ekkor egy civil fázott rá: „Útközben, Romániában meggéppisztolyozták a vagonunkat, úgyhogy több vagonban volt sebesült. A mienkben is volt egy, az fent a lábánál sebesült meg. Kivitték ötöt és két óra múlva hoztak oda pizsamában egy idősebb civilt. Ordított, sírt, hogy őt az ágyából keltették fel.”

Mórocz Mihály Györsövényházán esett fogságba 1945 márciusában. Amikor a székesfehérvári táborból Románián keresztül vitték vonattal, egy abszurd esemény szemtanúja lett: „Megálltunk Romániában, és egy halottat találtak valamelyik vagonban. A résre kinyitott vagonajtón láttuk, hogy kitették őtet. Román katonák örözték az állomást, az egyikőtől elvették a puskát és betették őtet a vagonba. Aztán ott volt velünk a fogságban, a csoportunkban, és folyton mondta, hogy ő román. De nem érdekelte az orosz, éppen úgy bántak vele, mint mivelünk.”

A visszaemlékezők legnagyobb része vonattal jutott a szovjet hadifogolytáborokba, de más alternatívák is voltak. „Öt nap, öt éjjel mentünk a Fekete-tengeren, emlékezett vissza Németh József. Három orosz őr állt a hajó orrában, és ha észrevették, hogy a vízen úszik egy akna – hatalmas aknáknak voltak –, annak három lövés volt az élete. Egyet eléje lőtt, egyet mögé, aztán eltalálta. Nagyon jól céloztak, sokat lelőttek, sok alkalom volt ilyenre. Sohase kerültünk volna ki, ha nincsenek jó lövészeik.”

Fogvatartók, foglyok, civilek

A megérkezés a szovjetunióbeli táborokba több meglepetést okozott – nemcsak a foglyoknak, hanem a fogvatartóknak is, ahogyan Geskóné Simon Ilona is említette: „A kapuban egy orosz tiszt állt, olyan idősebb bácsika, és ahogy ránk nézett, azt mondta, hogy nem tikteket vártunk. Hát, természetes, hogy nem, mert ők németeket vártak, háborús bűnösöket. A tizenhét, tizennyolc éves gyerekek hol lettek volna háborús bűnösök?”

Az adatközlőm a helyi lakosságra – ha egyáltalán volt alkalmuk találkozni velük – túlnyomórészt jóban, legfeljebb neutrális szellemben emlékeztek vissza, de a fogság elején nem csak jó tapasztalatokra tettek szert. Egy olyan országban, ahol óriási háborús veszteségek voltak, nem meglepő, hogy a helyiek nem fogadták tárt kézzel az ellenséges államok hadifoglyait. Hoffer István, aki részt vett a Balaton menti súlyos harcokban, a fogságban újra találkozott volt ellenségeivel: „Mikor legelőször ki kellett menni munkára, dalolnunk kellett, pedig olyan éhesek voltunk, hogy majd meg dögültünk. Amint mentünk a kórház előtt, oroszokat láttunk, akiket hazahoztak. Volt akinek lába nem volt, tolókkocsiban, volt, aki mankóval járt, és volt, akinek keze nem volt. Kijöttek a nótaszóra és közibünk ütöttek mankókkal, *job tvoju maty*, ez meg az. Az örök, akik hajtottak, féltettek ben-

nünket, védtek, mert az oroszok vertek bennünket, egyik a kezét mutogatta, másik a lábát. Kérdeztük tőle, hogy akkor miért jött oda? Hogy neki muszáj volt. Hát nekünk nem volt muszáj? Egyszer csak eltörülték a nőtát, nem lett a nőtából semmi.”

Hasonló jelenetre emlékszik Geskóné Simon Ilona is, bár az ő esetében nyilvánvaló volt mindenki számára, hogy a háború alatt nem frontharcos volt. „A harag irracionális dolog, és sokszor az ártatlanokon csattan: A láger elejébe sorakoztunk, a műszakra. Ott sok féllábú, meg nyomorék gyerek volt, és kiabáltak ránk, csúnya szavakkal illeltek bennünket, nem is merem mondani – kurva német, meg ilyeneket. Ők azt hitték, hogy mink csakugyan németek vagyunk. Orosz asszonyokkal is dolgoztunk, azt mondta az egyik, Maruszjának hívták, hogy a háború alatt a német katonák lábön fogva engedték be a kútba a gyerekeket. És hogy ők többször is gazdát cseréltek, háromszor is visszamentek oda a németek.”

A foglyok a táborokban különböző életkörülmények között éltek. Az életminőség több tényezőtől függött, mint például az enni- és innivaló, öltözet, az éghajlati viszonyok és a tisztálkodási lehetőségek, de az elsőrendű tényező maga az ember volt – a fogvatartó. Tőle függött, hogy a többi faktor milyen hatással lesz a foglyok életére, és olykor a körülmények kisebb változásai is életveszélyt jelenthettek. A jogtalansággal teli sztálini rendszerben a foglyok néha csak a táborvezetőség és azoknak alárendelt örök lelkiismeretében bízhettek. Minden fogolytábornak más-más vezetősége volt, az egyik helyen nem vették figyelembe az emberi életet, és volt, ahol a táborparancsnok minden lehetőt megtett a foglyok érdekében. László Béla a majd négyéves hadifogsága alatt nyolcféle táboron ment keresztül, elmondása szerint az egyik hely jobb volt, a másik rosszabb. Az egyik Cseljabinszk melletti táborban a vezetőség olyan mértékben lopta a foglyok élelemkészleteit, hogy a helyzet megoldást kívánt: „Kijött oda egy komisszió, nem mentünk ki munkába, felsorakoztattak, tolmácsok jöttek, hogy most mondjuk meg, hogy mi a jó itt, vagy mi a rossz, hogyan bánnak velünk. Ment a nagy panasz, leváltották a lágervezetőséget és hoztak új tiszteket. Két-három hétig jobb volt a koszt, aztán meg rosszabb volt, mint azelőtt. Megint kijöttek ellenőrzésre, és akkor összebeszélünk, hogy odaállunk a komisszió elé. Meg is mondtuk nekik, hogy hagyják a mostani vezetőséget, mert ha újak jönnek, éhesebbek lesznek, mint ezek. Ott is hagyták őket, aztán nagy tekintélyünk volt a lágervezetőség előtt, hogy megmentettük őket.”

Hučko Károly is Cseljabinszk környéki táborokban élte át a hadifogságát. Bár az első éve nem volt jónak mondható, 1946 nyarától egy jobb vezetőségű táborba került: „Olyan kis táborunk volt, csak négy barakk, középett volt a konyha, és mindjárt a konyha után az orvos és a kórház. Ott az kimondottan olyan volt, mint egy rekreáció. A táborparancsnokunk Szemjon Markovics Aranov volt, az kimondottan jó ember volt. A szomszéd faluban még akkor volt mozi, filmeket vetítettek, és kijelentette, hogy aki akar, mehet filmet nézni.”

Nemcsak a táborvezetőség, hanem az örök között is voltak jobb és rosszabb emberek. Több visszaemlékezóm azt állította, hogy az idősebb katonák – még ha ez nem is volt szabály – nem voltak olyan kegyetlenek, mint a fiatalabb társaik. Pathó Ernő 1945. március végétől volt fogságban, amikor Nagymegyertől fogságba esett. Végül a tiroszpoli és donbaszi fogolytáborokba került: „Az az igazság, hogy a legfiatalabbak, azok voltak a rosszak. Az idősebbek azok már nem, azok már rendesen viselkednek. De ezek a fiatalok, a Sztálin-ifjak, ezek aztán ravaszok voltak, ezekkel már nem nagyon lehetett packázni.”

Cselle Gusztávot röviddel a tizenhetedik születésnapja után hurcolták Németországba mint leventét. Rövid időre szovjet kézre került – a fogvatartóival vegyes tapasztalatai voltak: „Négyen voltak ott, egy be volt rúgva közöttük, géppisztoly volt nála, és le akart löni bennünket, de a másik kettő nem engedte. Elvették a géppisztolyát, és lefogták, hogy nem szabad. Látták, hogy majdnem mind gyerekek voltunk. Aztán behajtottak bennünket egy iskolaudvarba. Magas kerítés volt ott, de láttuk, hogy ugrálnak ki rajta az embereink. Ott csak egy orosz őr volt, egy nagy papírba csavarta a dohányt, és szívta. Mi hárman odamentünk hozzá, és azt mondta, hogy ugorjunk ki. Magyarázta, hogy ő Győrben volt katona és hogy onnan jött. Mondta, hogy menjünk a városba és keressünk állomást, nos így is volt.”

Mórocz Mihály sok szenvedést élt át Szovjetunióban, de a fogvatartóira nem volt rossz szava. Sőt, egyik személyre kimondottan hálával emlékezett vissza: „A lágert a fiatalok örözték, hogy ne menjen ki fogoly, este volt a létszámolvasás. A benti őrkre, akik megolvastak bennünket, semmit se mondhatok, nem bántottak senkit, ilyenről nem tudok. Egyszer jött egy ötven-hatvan év körüli asszony, a vállán volt egy százéves puska. Tolmácsoltatták, hogy ő lesz az őrünk, ő visz el bennünket munkába. Akkor éppen nagy kelések voltak rajtam a vitaminhiánytól, és ez az asszony mondta, hogy ő majd meggyógyít engem. Mindig mondta, hogy *Mísa molodoj*. Vagy fia, vagy unokája lehetett a fronton – olyan volt, mintha anyám lett volna. Míg el nem múltak a kelések, minden áldott nap hozott tejet, és ilyen lángosfélét kelt tésztából. Meg is gyógyított, el is múltak a kelések.”

Kocsis Dezső a háború végén hazafelé indult és rövid ideig szovjet kézre került. Néhány napig kénytelen volt egy hidat építeni Baja közelében: „Azok az oroszok vadak voltak. Egy orosz a tutajról beleesett a vízbe, és mi tartottuk volna neki a fát, hogy kapaszkodjon belé és másszon vissza. És akkor a marha muszka ráütött, és azt mondta, *ruszki jeszt*, hogy oroszból van. Hát nem tudom, haragudott-e rá, vagy mi – de aztán már vitte a víz őtet és elmerült.”

A nehéz körülmények sokszor kihozták az emberből a rossz tulajdonságokat. Erről legjobban talán Geskóné Simon Ilona tudna beszélni: „Az orosz őrök jók voltak, nem bántottak bennünket egyáltalán. Még csak egy rossz szóval se illettek bennünket. A nép is jó volt hozzánk, akikkel érintkeztünk. Sokkal rosszabbak voltak a mieink, akik tolmácsok, meg szakácsnék lettek. Mindenki a maga malmára hajtja a vizet: ellopták még azt a csepp élelmünket is, amit adtak nekünk. A tolmácsok meg úgy voltak, hogy elvitték a konyháról az ennivalónkat, be a barakkba és eladták.” Bár jóban beszélt a fogvatartóiról, nem felejtette hozzátenni, hogy szabálysértés miatt a foglyokat szigorúan büntették: „Ha lopott valaki, vagy ha valaki megszökött a lágerből, azt megbüntették. Egyszer hoztak oda egy férfit. Mindnyájunkat, az egész lágert kiállították az udvarra, és ütötték őtet, vágták puskatussal, mindennel, amennyi csak ráfért. De ezt nem az őrök csinálták, hanem azoknak a felettesei, a katonatisztek.”

A zord körülmények elleni küzdelemben a foglyoknak sokszor rögtönözni kellett és ez gyakran nem ment lopások nélkül. Varga Gusztáv egy esetet említett, amikor a fogolytársa egy gumicsövet lopott el, amiből cipőtalpat akart készíteni. Amikor rájöttek a lopásra, elkezdték motozni a foglyokat. A kétségbeesett tolvaj megkérte Varga urat, hogy rejtse el a csövet: „Odajött hozzám, Gusztikám, két gyerekem van otthon, mit csinálnak velem, ha engem elfognak? Te tolmács vagy, téged nem fognak kontrollálni! És

akkor elvállaltam, elszúrtam a csövet. Aztán kiálltam: A mieink illet nem csinálnak, nem! *Sto tí? Ukázs!* Hozzám jöttek, és megtalálták. Levágtak a földre, összerugdostak, csupa vér voltam. *Zabime! Nie, zoberieme domov, bude popravený!* Most képzelje, az is sírt, én is, sírtak körülöttem mind. Rőgtön be is csuktak.” Varga Gusztávot végül az mentette meg, hogy jó viszonyban volt egy nacsalnyikkal, aki elintézte az áthelyezését egy másik táborba, így a halálos fenyegetésből csak ijedség maradt.

A visszaemlékezők több olyan esetet is említettek, amikor a foglyok súlyosabb büntetést kaptak, mint az egyszerű testi fenytést. Szépe Gáspár szerencsésen visszatért a Don-kanyarból és egészen a háború végéig sikerült elkerülnie a fogságba esést, ám ekkor Ausztria délkeleti részén, Feldbachnál szovjet kézre került. A Szovjetunióban három évet raboskodott. A lezsnyeví táborban az alacsonyabb tábori vezetőség közé tartozott: „1947-ben azt mondta az egyik orosz parancsnok, hogy vigyázzunk, mert egy skatulya gyufáért két évet is kaphatunk, olyan szigorúak a törvények náluk. És ez most már mindenkire, a hadifoglyokra is vonatkozik. Volt egy olyan eset, amikor textilgyárban dolgoztunk, és egy Baranya megyei fogolyt feljelentettek valamilyen textillopásért, mert szoktak így csinálni, hogy textilanyagot vittek ki. Nem tudom benne-e volt a lopásban, de bekerült a bíróságra és hat évet kapott.”

Ahogy már említettük, a hadifogolytáborok rendszere el volt különítve a büntető-lágerektől, de több visszaemlékező beszélt bebörtönzött szovjet civilekről. Hučko Károly három kategóriájú fogolyról beszélt: „Háromféle tábor volt. Mi voltunk a hadifoglyok, *vojennoplenni*, voltak a munkára mobilizáltak, *v trud mobilizovani*, és a *zaklucsonijok*, a büntetettek. A *v trud mobilizovani* olyan nemzetiségekből voltak, akik harcoltak az oroszok ellen, úgyhogy nem voltak megbízhatók a hadseregben. A katonaságnak nem feleltek meg, de kihasználták őket munkára. Ugyan úgy táborokban éltek, mint mi, ott kapták az ételt, de azok olyan félszabadok voltak, nem nagyon voltak őrzve, szabadon jártak a munkahelyre. Ezekkel voltunk együtt, bekerített munkahelyen, egymás között jártunk. A *zaklucsonijok* voltak a legtöbben, azokat mindig erős kísérettel vitték, előttük mentek katonák, utánuk, és oldalt, lóháton. Azok külön bekerített helyen dolgoztak. Látni láttuk őket, mikor mentek a munkahelyre, de hogy honnan jöttek, azt nem tudjuk. Ha nem sikerült őket megelőzni, akkor sokszor órát is kellett állni, amíg elvonultak, mert oda közékük nem lehetett besorakozni.”¹⁵

Hideghéti Flórián is említett büntetett szovjet állampolgárokat, akiknek nehezebb sorsuk volt, mint a hadifoglyoknak: „Azok az emberek voltak internálva, akikről valahogyan kiderült, hogy a háború alatt németekkel beszéltek vagy kereskedtek, és emiatt tíz, tizenkét éven alul senkit nem ítélték el. Megismerkedtem egy lánnyal, velem egyidős volt, azzal szoktam beszélni, pedig a civilekkel nem lett volna szabad. Orvosira járt, és mikor a háború alatt valami német katonának adott el krumplit, és a német szórakozni akart vele – fiatal, szép nő volt –, később tizennégy évre ítélték.” Míg Hideghéti Flóriánnak lassan befejeződött a több mint hároméves hadifogsága, a volt táborá foly-

15 *vojennoplennij* [военноопленный] – hadifogoly; a másik kettő megnevezést az adatközlőim közül csak Hučko Károly említette – a „*v trud mobilizovani*” [в труд мобилизованы] magyar megfelelője „munkára mobilizált”, a *zaklucsonij* [заклучённый] pedig fegyenc, rab.

tatta funkcióját: „Egy éjjel egész éjszaka hallom, hogy hatalmas morgás van tőlünk nem messze. Mi ez? Nézem, hát rengeteg katonai autó járkál össze-vissza. Felkelünk reggel és egy hatalmas másfél méteres drótkerítést húztak ki. Olyan másik napjára tele volt katonasággal: szegény katonák, olyan betegen, lassan mentek. Oda akartunk menni hozzájuk, de az őruk fellövött a géppisztollyal, aztán már nem mertünk. Kérdeztem a hadnagytól, hogy mi történt? Nem tudta ő se, de elment oda megkérdezni. Kiderült, hogy azok Németországban voltak hadifoglyok és mikor hazaengedték őket, egyenesen hozták őket a büntetőtáborba.”¹⁶

Munka

Az összes háborút viselő fél közül a Szovjetunió veszteségei voltak a legnagyobbak – a jelenlegi konszenzus szerint 27-28 millióra tehető a háborúban meghalt szovjet állampolgárok száma. Az anyagi kárai az összes károk 41%-át képezték. A Szovjetunió európai részei a négy év háború után romokban heverték, a katasztrofális gazdasági helyzet és a munkaerőhiány azt a megoldást eredményezte a szovjet állam részéről, hogy az ellenséges államok hadifoglyait és internáltjait használta az újraépítésben.¹⁷ A hadifoglyokkal végeztetett munka célja elsősorban a lerombolt vidékek gazdaságának talpra állítása volt, ezt bizonyítja az is, hogy a hadifoglyok részvételi aránya az építőiparban volt a legnagyobb.¹⁸ Az építőipar után (az 1946. évi kimutatás szerint) az energiaipar, hadiipar, építőanyag-gyártás, faipar, kohó- és gépipar, és a maradék egyéb ipari és mezőgazdasági ágazat következett.¹⁹

A visszaemlékezőim legnagyobb része a munkák egész sorát próbálta ki, néha könnyebbeket, de legtöbbször nehezebbeket. Farnbauer Béla abban a városban volt fogságban, amely a háborús apokalipszis jelképévé vált – Sztálingrádban. Még több mint két évvel a csata után, ami a háború fordulópontja volt és magát a várost romhalmazzá változtatta, mindig helyreállítási munkálatok folytak, amiben mindenkinek részt kellett vennie: „Rögtön, ahogy megérkeztünk Sztálingrádba, csodálkoztunk, hogy a gyárkéményeken, a kőműveseken mi lebeg. Mikor leértek, láttuk, hogy szoknyájuk van. Nők falazták a gyárkéményeket.”

Hoffer István is említette azt a mondatot, amivel több visszaemlékezőm is találkozott: „Azt mondta az orosz, hogy amit leromboltatok, felépítetek.” Ő is részt vett a helyreállítási munkálatokban, amikor az egyik Kijev környéki lágerben volt fogoly: „Ki volt az

16 A Szovjetunióban az 1927. évi háborús bűnökről szóló rendelet 22-ik paragrafusa szerint a fogságba esés egyenlő volt a hazaárulással. 1941. augusztus 16-án jelent meg az a hírhedt 270-es számú parancs, melyet maga Sztálin adott ki, amely szerint a bekerítésbe került katonáknak életre-halálra kellett küzdeniük az ellenséggel. Aki viszont inkább a hadifogságot választotta, azt „minden eszközzel meg kellett semmisíteni” és a családtagjaitól elvenni az állami juttatásokat és támogatásokat. A fogságba esett parancsnokok és komisszárok családtagjait még le is tartóztatták. Kopp, Guido: Zajatci, Bratislava 2009, 33–34. p.

17 Varga 2009, 17. p.

18 Uo. 248. p.

19 Uo. 241. p.

épületnek égve a belső része, öt emeletre is, még talán többre is. Ahogyan kiégett, úgy berogyott, azt ki kellett mind takarítani, aztán mikor ki volt takarítva, csináltuk újra. Gerendáztuk be – ki voltak hagyva a lyukak a falban, oda tettük be a gerendákat és dobtunk rá deszkákat. Aztán már ment a másik emelet, így mentünk mindig feljebb.”

Hučko Károly fő munkafeladata az építkezésen folyt. Télen is dolgozni kellett: „Többnyire háborús rokkantak részére építettünk olyan szociális otthonféléket, mert gondoskodni kellett az invalid katonákról. Ezek már normális épületek voltak, betonlappal. Télen az első és a második kategóriájú foglyok mínusz harminc fokig mehetek dolgozni, mink, a harmadik kategória, az huszonnégy fokig jártunk ki. De télre már álltak a falak, bent dolgoztunk, pucolták a falakat, meg ilyesmit. Nem lazsáltunk, mindig valamit kellett csinálni. Én legtöbbször fűtöttem – volt ott egy folyosó, kétoldalt voltak a lakószobák, a kemencék bévülre voltak épülve, a szobákba és kívülről kellett őket fűteni. Az volt a dolgunk, hogy a fűtés mindig menjen, hogy télen is lehessen dolgozni.”

Jankovics László a három évig tartó fogsága legnagyobb részét építkezéseken töltötte. Egy idő után a foglyok ebből a munkából is előnyt tudtak szerezni: „Kitalálták, hogy most már faépületeket fogunk csinálni. Jöttek a kész háromméteres lapok, azokat összerakták, összehegesztették, aztán ezeket a faépületeket kellett festeni. Amerikából küldtek kétszáz literes hordókban acetonos festéket. De közben ott már voltak lakók is. Jött az asszony, és kérdezte, hogy nincs-e festék? Gondoltam, hogy kell neki egy liter. Hogy nem egy liter kellene neki, hanem több. Hát mondom, miért? Hát hogy a bazárba elviszi, hogy húsz rubel literenként, és tízet ad belőle, azt mondja. Aztán ide is ment festék, oda is ment, krumplit is kaptunk érte. Így tudtunk aztán jobban élni.”

A hadifogságban az egyik legnehezebb munka a bányászat volt. Nem csak a munka fizikai igényessége nehezítette a bányászok életét. Pathó Ernő hosszú hónapokig Donbasz bányáiban dolgozott: „Elég mély bánya volt, volt talán ezer méterre is lent a föld alatt. Nézelődöttünk, és mondták, hogy itt kell bányászni. Hát, kérem szépen, hetven centis szénréteg volt az. Tudja mennyi az a hetven centi? Nagyon kevés, ott csak fekvé lehetett dolgozni. És az olyan nagyon fekete, kemény szén volt, mint az üveg – ha kesztyű nélkül megfogta az ember, már vágta is el a kezét. Ezt az oroszok csak velünk bányásztatták, meg egy brigádjukkal, amiben büntetett oroszok voltak. Volt, hogy olyan helyre mentünk le, ahol öt percen belül száraz nem volt belőlünk, úgy folyt a víz. Volt, mikor majdnem egy hónapig így voltunk, mikorra átmentünk azon a vizes részen. És nem hagyták abba a fejtést, hanem csak csinálni kellett, csinálni kellett a vizes ruhában. De még ez semmi: följöttünk és nem volt ruhánk átöltözködni, amikor húsz fok hideg volt, vagy még kevesebb. A ruha csontra fagyott rajtunk – nem egész a testünkig, csak a ruhának a teteje, úgyhogy olyan páncélréteg volt rajtunk. Ha valaki elesett, csak a katona tudta feltámasztani, mert annak száraz volt a ruhája, le tudott hajolni.”

A bányamunka nemcsak a legnehezebb, hanem a legveszélyesebb is volt. Štefan Vitek is, aki nem messze Szentestől esett fogságba 1944 őszén, Donbasz szénbányáiban dolgozott és bányaszerencsétlenségek szemtanúja volt: [fordítás szlovákából:] „Rosszul dobtad azt a szenet, könnyen megsérültél, lenyúztad magad. Mert a szén az nem fa volt, az olyan volt, mint a szikla, úgyhogy az ember könnyen megsebesült, rögtön eltörte az ujját vagy összezúzta a kezeit. Olyan esetek is történtek, hogy a robbantók nem csináltak jó vizsgálatot, megfúrták a lyukakat, megtöltték robbanóanyaggal, és nem figyelmeztették az embereket a bánya másik részében, vagy nem tudták, milyen vastag a fal, ami a másik

járatot választotta el. Robbantottak, és a fal átrobbant a másik járatba, ahol még emberek voltak. Kirobbantotta azt a szenet és megölte azokat az embereket. Megölte. Úgyhogy ilyen esetek is történtek. De nekünk az a szerencsénk volt, hogy olyan parancsnokaink voltak, akik gondoskodtak rólunk: »ezeknek a embereknek enni kell adni!«

A bánya térsége kiszámíthatatlan volt. Kollárovcics László az Ural hegység bányáiban dolgozott, és egy baleset után egy bányamérnökötől kaptak biztonsági utasításokat: „Meg volt repedve az az érc, és le akart szakadni. Olyan négyméteres vaspálcák voltak, és a mérnök magyarázta, hogyan kell megpiszkálni, hogy essen le, mielőtt elkezdenénk a termelést. Pont rászakadt egy negyvenmázsás darab. Mint a palacsinta, úgy szétnyomta, csak héverrel tudták levenni róla. Sok baleset volt, sok. Volt orosz halott, és volt magyar is, nem is egy.”

Hoffer István egy másfajta nehéz munkát említett – a leúsztatott fa kihordását a Dnyeperből: „Jártunk ki a Dnyeperre is, voltam ottan nyáron is, meg télen is. Télen nagyon hideg volt, vitte a havat, sodorta, aztán kint raktunk tüzet, a parton. Volt egy zsidó *nacsalnyikunk*, mert zsidók voltak nagyobbrészt. Nem lehetett mást hallani egész nap, csak *davaj, davaj, davaj!* A Dnyeperből szedtük ki a tutajt, az úsztatott fát. Úgy kellett kitörni a jégből, aztán húztuk a jég hátán ki a partra.” Miután Hoffer István egy alkalommal a gyengébb hadifoglyok kategóriájába lett átsorolva, egészen másnemű munkát kapott. Úgy érezte magát, mint egy kisgyerek, akinek valóra vált az álma: A cukorkagyár mellett volt a csokoládégyár, de oda a foglyoknak nem lehetett bemenni. „Mink a vagonból raktuk ki a cukrot. Egyszer a *nacsalnyik* megfogott engem és bevitt a csokoládégyárba. Amikor bementem abba a terembe, ahol a lányok pakolták a csokoládét, mutatta, hogy magyar *pleni*, magyar fogoly. A leányoknak mind énrajtam volt a szemük. Mikor kijöttem, az ajtó mellett volt egy papírkosár – mindig az volt az első, mint a kutya, vagy a macska szaglász össze-vissza, benyúltam és egy furkó selejt csokoládé volt ott. Lehet, hogy még a papírt is ettem, úgy örültem neki.”

Lancz Miklós az úton Németországból esett fogságba, pár nappal a háború befejezése után. A szovjetunióbeli fogsága elején többféle munkát végzett: fegyvergyárban dolgozott, gumigyárban és később egy viszonylag jó pozícióba került, amikor egy tiszti láger kiségtőrszemélyzetében volt. Egyebek között textilgyárban is dolgozott: „Érdekes volt a textilgyár, az a vatta, a gyapot, Ázsiában terem csak meg. Kétszáz kilós bálák voltak. Először csak olyan vastag szált csináltak, aztán mindig vékonyabbat, úgyhogy mikor már szövés alá került, több gépen is átment. Az öntvény gépeken rajta volt, hogy Made in England, még az 1800-as évekből származtak.”

A mezőgazdasági munka a jobb beosztások közé tartozott, elsősorban azért, mert élelmet is lehetett szerezni. Tóth István a Németországból hazafelé vezető úton esett fogságba, körülbelül abban az időben, mint Lancz Miklós. Amikor a Szovjetunióba került, többször is kolhozban dolgozott: „1947 nyarán kivittek bennünket a kolhozba. Kaszálás volt, szénabetakarítás, én egy kis kocsival jártam, innivalót, ennivalót vittem nekik, meg nyersanyagot szállítottam a konyhára. Volt ott krumpli meg répa – megtermett, mert amikor jó idő volt, ottan meleg volt és eső. Aztán 1948 őszén megint kivittek bennünket a kolhozba, ottan már mások voltak a föltételek, többet kaptunk, többet lehetett ottan enni. Azt gondoltuk, hogy milyen jó, hogy elhoztak a lágerből.”

Persze a mezőgazdaság esetében is sok függött a lágervezetőségen, amit Hučko Károly esete is igazol: Ott a szovhozban nem volt jó sorunk, mert egy ideges parancs-

nokunk volt, őrnagy. Nagyon könyörtelen ember volt, nem törődött a néppel, csak a munkával. Esett az eső, zuhogott, és nekünk kint kellett kapálni – maguk a katonák, akik öröztek, már azok is sajnáltak bennünket. Egy ór bement engedélyt kérni, hogy bejöhessünk, mert az értelmetlen munka volt. Aztán végül az őrnagy megengedte, bejöhettünk. Tisztára átázva bementünk a barakkba, lefeküdtünk a priccse, és melegedtünk. Olyan pára lett abban a szobában, hogy nem láttuk egymást. Egy hét múlva marokkal lehetett rólunk szedni a tetűt, mert ott még fürdő sem volt. És ott is csak azt ettük, amit főztek, máshoz nem tudtunk hozzájutni, esetleg a sárgarépát rágtuk. Kóstoltuk a nyers krumplit is, de az ízetlen volt. Aztán a nagyobb vezetőség valahogyan megtudta, hogy ott nincs jó helyzet, küldtek oda egy revíziót, aztán leváltották az őrnagyot és be is csukták.” Hučko Károlyt a foglalkozásának köszönhetően – borbély volt – megkedvelte a lágerőrség parancsnoka és egy román fogolyhoz osztotta be, akivel a szovhozott őrizték: „A román gyerek nem is járt be a lágerbe, ahol voltunk. Hordtam neki a kaját a konyháról, és közben mindig főzött valamit egy öreg öntözőkannában. Volt ott egy folyó, onnan hordta a vizet és főzte a káposztát, krumplit meg a zöldséget. Te, mondom neki, mi ez? Hisz ez marha jó, én ilyesmit nem ettem nem is tudom mióta! Ott jó dolgom volt.”

A munkák egy másik faja a tőzegkitermelés volt – a visszaemlékezők nézetei erre a munkára eltérőek voltak. Nem csak a munka neve volt a lényeges, hanem a munkaidő hosszúsága, az élelmezés és a normák is, amiket a foglyoknak teljesíteni kellett. Szulló Lajos például úgy emlékezett a tőzegtermelésre, mint viszonylag jó munkára. Ellenkezőleg, Bukovszky József nagyon nehéznek találta: „Térdig érő vízben kellett járni és a tőzeget vágni, kihordani abból a vízből. Az egy pár hónap alatt nagyon lehúzta az embert.” Tóth István is kipróbálta a tőzegtermelést: „A második nyáron *torflágerben* voltunk, a tőzeget bányásztuk. Egy szakasz volt, aki vágta – én is ebben voltam – a másik szakasz kapkodta el, és kis kockákba rakta száradni. Nem lett volna nehéz munka, mert kis darabokat vágtunk, de gyöngék voltunk, úgyhogy minden nehéz volt.”

Akinek volt valami tehetsége, vagy egyszerűen szerencsés volt, az alacsonyabb lágervezetőségbe is bekerülhetett. A volt csehszlovák állampolgárok – főleg azok, akik szlovákul vagy csehül beszéltek – sokszor tolmácsként voltak alkalmazva, közvetítőként a foglyok és a felsőbb lágervezetőség között. Néha a tisztségbe kerülés többet igényelt, mint a szláv nyelvek ismerete. Kozmér István a fogsága első telét nehéz munkával töltötte: a befagyott Volgából húzták ki a leúsztatott rönkfákat. A hőmérséklet néha mínusz 40 °C-ra süllyedt. Ennek ellenére nem veszítette el a reményt, és kihasználta az adódó alkalmat – egy orosz nyelvtanfolyamra jelentkezett: „Télen minden munka után mentem orosz tanfolyamra, mert szlovákul tudtam perfekten, nekem könnyű volt elsajátítani. Nyárra, mire kellett kimenni, már úgy tudtam olvasni, hogy a tisztnek én olvastam fel minden reggel az újságot, amit kapott. Megmondta, hogy mit kell csinálni, aztán én adtam ki a munkát, ő meg elment lógni össze-vissza. Attól kezdve már nem kellett dolgoznom, csak vezető szerepet töltöttem be, nagyon jó sorom volt.”

Szépe Gáspár is a tábora öt alacsonyabb rangú vezetőségi tagja közé került, bár az ő esetében nemcsak a szlovák nyelv ismerete játszott közre, hanem a vezetőség pragmatikus viselkedése: „Az ottani katonai vezetőségnek lehetősége volt kinevezni alacsonyabb vezetőséget, és inkább a gyengébb fizikumúakat válogatták ki. Én is olyan voltam – volt egy csallóközi fiatalember, akivel együtt kerültünk fogságba, az azt mond-

ta, hogy 1945 őszen egy hatost nem adott volna az életemért, mert olyan rossz állapotban voltam akkor. De így aztán a hadifogolytársakat kellett figyelni, az őrségnek voltunk a segítségére. Engem az őrség vagy a gyár akármikor elengedett, szabadon mozoghattam. De azért, ha kellett, segítettem a többieknek, a vállunkon hordtuk az autóra a méteres hosszú fákat.”

A norma a termelés legfontosabb mérőszáma volt. A normatervezők a termelést egyszerű munkafolyamatokra bontották és a meghatározták az elvégzésükhöz szükséges idő hosszát. A normák meghatározásánál nemcsak a munkafolyamatok, hanem a munkások között is különbséget tettek. Képzettség és fizikai kondíció alapján osztályozták a munkásokat.²⁰ A normák elvégzése vagy azok túlteljesítése szerint értékelték a foglyokat és aszerint kapták az ételadagokat. A foglyok már rögtön a fogságba esésük után vagy a tranzitlágerekben kategóriákba voltak sorolva, de a kategorizálás az egész fogság ideje alatt rendszeresen folytatódott. „Le kellett vetkőzni meztelenre – mondta László Béla. – Az ember odaállt a mázsára, és lemérték. Voltak kartotéklapok csinálva, például aki százhatvan centi magas volt, annak hatvankilósnak kellett lenni, az volt a rendes súlya. A kartoték szerint látták, hogy fogyott-e, vagy emelkedett-e a súlya. Az embert beosztották kategóriákba, az elsőbe, a másodikba, és a harmadikba. Ugyi az embernek megfogták a segge partját, hogy mennyi hús van rajta, és akinek kinyílt egy ilyen bőr rajta, mint a parittyá, az már ókás volt, orvossal megállapított gyenge, annak nem kellett kimenni dolgozni, csak bent volt a lágerben. De a hatvan deka kenyéret megkapta ott is.”

Bukovszky József leventeként jutott ki Németországba és a háború befejezte után került hadifogságba. Az első fogságban töltött télen fakitermelésen vett részt, ami nem volt könnyű munka. A foglyok a teljesítményük szerint voltak értékelve: „Három ember volt egy brigádban, kettő fűrészelt, egy fejszével dolgozott. Kidöntöttük a fát, a fejszével le lett gallyazva, aztán fűrészszel méretre vágtuk. Négy köbmétert kellett kivágnunk, az volt a napi norma három embernek. Ahogy mentünk befelé az erdőbe, úgy nőtt a teljesítmény. A magyar ember az mindig szeretett dolgozni, és kint is azért csak hajtotta magát. Meg persze, azért kaptunk húsz deka kenyérral többet, ha megcsináltuk a normát. Vagy ha nem csináltuk meg, akkor nem kaptuk meg – az is húzott bennünket, mert az enivaló nagyon kevés volt, és nagyon gyönge, úgyhogy minden lehetőséget megragadtunk, amivel tartani tudtuk magunkat.”

Nem mindig érte meg nagyon intenzíven dolgozni, mert a fogvatartók annál több munkát adtak a foglyoknak. Több esetben addig emelték a normákat, amíg a foglyok bírták a munkát. Bolemant Károly vasútépítésen dolgozott, feladata földhordás volt egy vasúti töltés kialakításához: „Volt egy földhordónk, a szlovákok úgy mondták, hogy *noszílka*. Kettő vitte a földet, egy meg rakta rá. Hármunknak kimértek egy köbmétert, és azt mondták, hogyha azt az egy köbmétert kihordjuk, akkor pihenhetünk. Hát persze, sietett a szegény magyar fogoly, mert adtak egy kanállal több cukrot érte, vagy dohányt, ezt-azt. Mikor kihordtuk az egy köbmétert, pihentünk. Aztán jöttek az orosz nagyfőnökök, hogy hát mi van a néppel, hogy miért alszik itt ezer meg ezer fogoly. Hogy

20 Stark Tamás: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban*. Budapest, 2006, 164. p.

hát megcsinálták a munkát. Utána egy helyett kimérték három köbmétert, de már azt nem bírtuk. Már hol bírta volna az ember, már így is alig bírtuk.”

Jankovics László és társai éppen egy építkezésen dolgoztak, amikor az egyik *nacsalnyik* ellenőrizni jött az elvégzett munkát. Jankovics László a tolmács feladatait is végezte, így olyan pozícióban volt, hogy alkudozni is tudott. Persze a munkanormák elvégzése esetében is megmutatta magát a „minden a vezetőségtől függ” tényező: „Végigmentünk a munkákon, és mondta, hogy *charaso, charaso*, jól van. Kérdezte, hogy mennyi százalékot adjon. Kérdeztem, hogy hát hogyan megy ez? Azt mondja, hogyha száz százalék, akkor hatvanöt deka kenyér jár, ha száztíz, akkor hetvenöt deka, ha százhuszon fölül, kilencvenöt deka. Mondtam neki, *nacsalnyik*, akkor egyezzünk meg abban, hogy százhuszonöt százalékot adsz, mert ha az emberek fognak enni, akkor jobban fognak tudni dolgozni. Úgyhogy százhuszonöt százalékkal dolgoztunk az első naptól fogva. Beleegyezett, és meg is volt elégedve a munkával.”

A munkaidőről és szabadidőről is eltértek a visszaemlékezések. Geskóné Simon Ilona például azt említette, hogy egyáltalán nem voltak szabadnapjaik. Kollárovics László a bányában nehéz viszonyok között dolgozott, és elejével nyolcórás munkaideje volt: „Először nyolc óra volt a munkaidő, aztán 1947-ben, mivelhogy nehéz testi munkát végzünk, rossz levegőben, meg az ötvenkét fokos melegben, hat órára lecsökkentették. Minden tíz napban volt egy szabadnap. De se karácsony, semmi nem volt, csak dolgozni és tíznaponként egy nap szabad.”

A szabadidőt a foglyok többféleképpen töltötték – tisztálkodtak, ennivalót próbáltak beszerezni (akiknek erre lehetőségük volt), közösen a hazára emlékeztek (elsősorban a hazai ételre) és persze, pihentek a kimerítő munka után. Ha a táborbeli viszonyok elértek egy jobb szintet, a foglyok kultúrtevékenységgel is kezdtek foglalkozni. Több hadifogoly ügyes művésznek mutatkozott – a hadifoglyok költészetéről a nagy terjedelmű memoáriróladalomból olvashatunk.²¹ Mórocz Mihály fából faragott madarakat készített, Tóth Istvánnak máig megvan a csajkjája, amit saját kezűleg gravírozott. Éppen Tóth István említette, hogy a fogságban egy amatőr színházi előadáson is részt vett: „Volt ott egy pesti gyerek, azt mondta, hogy ő színész volt. Be is tanított bennünket egy színdarabra. Az volt a címe, hogy Túl a nagy Kriványon. Nyáron adtuk elő, és az oroszok is fölmentek a barakkok tetejére, kintről nézték, tapsoltak nekünk. Ott a nyár rövid volt, áprilisban-májusban kezdődött a jó idő, és szeptemberben-októberben már megint tél volt. És az is érdekes volt, hogy ott télen majdnem nincs világos, olyan hosszúak az éjszakák, hogy délután még majdnem sötét van. Nyáron meg nincs sötét, majdnem nem is megy le a nap.

Életkörülmények

A hadifoglyok élelmezése kapcsán a napi norma azon a minimális szinten volt megállapítva, amely még lehetővé tette a munkában való felhasználásukat.²² Az élelem a hadifogo-

21 L. Küllös Imola–Vasvári Zoltán: *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és sztálini lágerek folklorjából*. Európai Folklor Intézet, 2006.

22 Varga 2009, 277. p.

lyélet elsőrendű pontja volt – ez annál érvényesebb volt, minél kevesebb élelem állt a foglyok rendelkezésére. Visszaemlékezőimet az egész szovjetunióbeli hadifogságuk alatt üldözte az éhség, legalábbis az üres gyomor érzete. Hoffer István se tartozott a kivételek közé: „Négy évig kínoztak, négy év alatt egyszer sem laktam jól. Nem is tudtam volna jólakni, mert nem volt semmi zsiradék – ha egy *kiblivel* ettem volna, még akkor se. Az ebéd után mindig éhesebb voltam mint előtte. Nem csak én, mindenki úgy volt. Úgy lefogytunk, hogy csak tántorogtunk.” A foglyok néha azt is észrevették, hogy nemcsak ők szenvednek az éhségtől – a háború alatt és utána az éhség a helyi lakosság között se volt különleges jelenség: „Volt olyan *nacsalnyik* is, folytatta Hoffer István, aki délben akármelyikünkötől elvette az elmosatlan fazekát, és odatartotta a szakácsnak, az adott neki és megette. Megenné maga most a foglyok után az ennivalót? Csollánylevest, korpalevest, ilyesmit. És nem volt elég. Még ahhoz kaptunk egy evőkanálra való cukrot, hogy a kalória meglegyen, mert ők mérték, hogy mennyi kalóriától mennyi ideig bírja ki a szervezet.”

Az alapélelem a mindennapi kenyér volt, ami viszont csak messziről hasonlított a mi közép-európai kenyereinkhöz: „Adtak hatvanhét deka kenyeret, mondta Pathó Ernő, de nem olyan volt, mint nálunk – ahogyan a kombájntól bevitték törekkkel együtt a gabonát, megdarálták, de nem szitálták át. A kenyérnek valót megkeverték vízzel, mint a maltert, voltak ilyen pléhformák, azokba bele és úgy sült meg. De annak a közepe nem volt sült, az csak kissé mintha meg lett volna főve.”

Az ennivalóval kapcsolatban nemcsak a mennyiséggel, hanem az ízzel is gond volt. Geskóné Simon Ilonának nem voltak jó emlékei az első táborbeli ennivalóra: „Zöld paradicsomleves volt. A paradicsom magja mind fent volt a víz tetején és benne az a bűdös hal – hát az ehetetlen volt, nem ette meg senki. Ivóvíz, se mosakodnivaló nem volt, semmi a világon, csak amit olvasztottunk, mert valamelyik barakkban volt valami melegítőszer, azt a vizet ittuk. Tea volt reggelre, cukor nélkül. Aztán félkilós kenyerkét adtak, de az olyan volt, hogy mikor összenyomtad, jött belőle a víz. Olyan fekete volt, állt ki belőle a zabnak a haja, meg minden, nagyon rossz volt. Azon a koszton nem lehetett élni – téisztát, vagy valami rendeset, semmit az ég világon három évig nem ettünk. Krumplit is csak akkor, amikor kint voltunk a kolhozban krumplit szedni. Azt is az éjjelivödörben főztük – kimostuk, elvittük, csináltunk olyan állást, aztán abban megfőztük.”

Farnbauer Béla viszonylag korán érkezett haza a Szovjetunióból, de emlékezetében megmaradt az egyhangú élelem: „Kaptunk ilyen lötytyöt – valami gabonaféle volt megőrölve és leforrázva. Az első napokban ízlett, és elment, de aztán egy hét múlva már kezdtünk tőle undorodni. Az volt a hibája, hogy mindig ugyanaz, néha volt benne halcsont, amiről lefőtt a halhús. Halon kívül mást nem nagyon tettek bele. A kaján mentünk mi tönkre. Az oroszok jobban bírták azt az egyoldalúságot, meg hát ők azért pár rubelt is kaptak, vásároltak is a *magazinban*, ott voltak az állomásoknál ilyen hosszú sorok, ahol zöldséget árultak. Mi meg összeszedtük a zöldséglevelet, és azt harapdáltuk, hát az segített valamit.

Mórocz Mihály is halakat említett, és amerikai élelemsegélyt is, ami viszont nem tartott sokáig: „Ilyen picike, három-négy centis halakat adtak. Feje, farka, minden rajta volt neki, be voltak sózva, és abból adtak. Tiszta só volt az egész. Aztán meg valamilyen kását is főztek és addig, míg Amerikától kaptak támogatást, addig a levesekben voltak szárított húskockák. Mikor aztán már Amerika nem adott nekik, ez is megszűnt, már csak a tiszta lé volt.”

Az élelmezés egyik-másik alapja a már említett burgonya volt. Pathó Ernő szerint a szakácsok nem nagyon törték a fejüket az elkészítési módján: „Behoztak egy teherautó krumplit, össze volt fagyva, akkor a billentős autóról le, és csákánnyal vágták. Gondolhatja, hogyan volt az megmosva – ahogyan-úgy megmosták, aztán ebből főztek krumplilevest, aztán a fenekén állt az iszap. Kis sőt dobtak bele, és ilyen levest adtak háromszor napon, hét decit. Ott úgy múltak el a hónapok, hogy se egy gramm olaj, se egy gramm zsír nem volt. A négy év alatt talán zsírt nem is kaptunk, csak valami kevés olajat.”

Mivel Vitek Štefan a donbaszi bányákban dolgozott, a kalóriák pótlása életfontosságú volt: [fordítás szlovákából:] „Mit lehet mondani az ételről... Hát, a krumpli az szabály volt, az majd mindennap volt. Ha valami darab hús is került az ennivalóba, az kevés volt, máskülönben csak krumpli, néha-néha mondjuk valami kevés tészta is. Levesek is voltak. De ha úgy elgondolom, a kalóriákat azért megkaptuk abban az ételben. Ledolgoztuk a munkaidőt a bányában, aztán már mást nem csináltunk, csak feküdtünk.”

Több visszaemlékező alternatív élelem beszerzését is említette, főleg akkor, amikor táboron kívül mozogtak. Többen is fel lettek világosítva arról, hogy ha lehetséges, menjenek táboron kívül, ahol nagyobb az esélye az élelemszerzésnek. Bukovszky József említette, hogy a helyi növényzetet is fel tudták használni: „Zöldeket, csalánt ami a határban van, azt szedtük, és azt főztük estére bent a barakkban. Le volt forrázva, egyet forrott, egy cseppet megsóztuk és kész volt. Ez volt az egész, abban nem volt semmi más, se zsír, semmi. De az ember azért érezte, hogy valami volt és mégis zöld volt, vitamin. Máskülönben a barakkban voltak nagy hordók vízzel, ami tele volt rakva friss fenyőágakkal, és aztán azt a fenyővizet kellett innunk. És az erdőben is, már ha tavasszal nem volt vízünk, akkor úgy csináltunk, hogy V betűt vágunk fejszével a fába, alátettünk egy kilós konzervosdobozt, ami fél óra múlva telecsurgott azzal a lével, azt ittuk. Fenyőfából és a nyírfácskából, ez a két fa volt, amiből lehetett csapolni vizet. Az tartott bennünket, ezt az oroszok mondták, hogy ezt kell csinálni annak, aki szomjas.”

Az élelemszerzés egy más lehetősége a lopás volt – a foglyoknak néha más alternatívájuk nem is volt. A hadifogolytársaktól való lopás tabu volt, de a fogvatartóktól elfogadható volt. Persze vigyázni kellett, hogy ne jöjjenek rá. Amikor Hoffer István a szocializmus időszaka alatt összetűzésbe került a helyi községi vezetőséggel, nem türtőztette magát: „Azt mondtam nekik, én lopni és hazudni az oroszoktól tanultam meg. Ha én ott nem lopok, akkor megdögültem volna étlen. Bukovszky József könnyezve emlékezett az akkori eltökéltségére: „Énbennem mindig az az egy volt, hogy én onnan még haza akarok jönni. Úgyhogy én minden lehetőséget megragadtam. Ha lehetőség volt rá, elloptam az orosztól azt a darabka kenyeret. Ráhajtott engemet is az éhség, de hát az reszkír volt, mert ha megfogtak volna, akkor becsuktak volna, az biztos. De úgy intéztem mindig, hogy soha nem tudták meg.”

Az élelemszerzéssel kapcsolatban azok kapták a legjobb munkapozíciót, akik konyhára jutottak. Bukovszky Józsefet a betegsége után éppen azért küldték konyhára, hogy erőre kapjon: „Nagy konyha volt, betettek és mosogattam az edényeket. Ott nyújtottak ezek a szakácsok többet, mint ami kellett volna, úgyhogy pár hónap alatt felszedtem húsz kilót.”

A fogság későbbi éveiben, amikor a helyzet úgy-ahogy állandósult, a foglyok fizetést is kaptak. Voltak, akik többet, mások kevesebbet. Geskóné Simon Ilona például azt

mondta, hogy a fizetése nagy részét lefoglalták a fogvatartási kiadások végett. A Szovjetunióban 1947 decemberében szüntették meg az élelmiszerjegy-rendszert, ez után a hadifogolytáborok zárt zónáiban árusítóbódék üzemelhettek.²³ Tóth István a szerencsésebbek közé tartozott: „Annyi jó volt, hogy ott a vasöntődében kaptam fizetést, úgyhogy nyolcvan-kilencven rubelt megkaptam. Volt a lágerben egy kis kantin – cukrot, margarint lehetett rajta venni, ki lehetett egészíteni az embereknek az ennielőt.” Jankovics László is hasonló helyzetben volt: „1947-ben már ha többet kerestünk, mint amibe a lágeri koszt került, meg a lakás, akkor annak a fölét megkaptuk rubelben. Volt olyan hónap, hogy hetven rubelt is kaptam. Volt egy hétdecis magyar katonakulacsom, azt minden héten olajjal televettem, meg cukrot is vettem, háromfelé metéltem azt a nehéz kenyeret és cukorban, olajban megforgattam és azt ettem.”

A foglyok bizonytalan életében a lakás, a ruházat és a tisztálkodás minőségében előforduló kisebb eltérések is a viszonylag jó élet és a szenvedés közti különbséget jelenthették. Az egyik olyan tényező, amit az emberek nem tudtak befolyásolni, az éghajlat volt. Csak védekezni lehetett ellene – főleg a kegyetlen kontinentális telek okoztak sok szenvedést. Kollárovcics László az év nagyobb részét téli időben töltötte: „Az Északi-jeges-tenger nyolcszáz kilométerre volt, vasút nem is vezetett tovább Krasznouralszktól. Júniusban annyira be volt fagyva a föld, hogy másfél méter után csá-kánnyal is nehéz volt ásni a vízvezetéknek az árkot. A föld fagyva még a nyár közepén se eresztett ki és augusztus végén már egyméteres hó leesett.”

Az első valóság, amivel a foglyok a táboraikban találkoztak, az elszállásolásuk volt. Néha igazán primitív körülményekről volt szó. Németh József az amerikai és francia fogság után szovjet kézre került és fogságát a közép-ázsiai Kirovabadban töltötte: „Kirakodtunk, és kezdtük építeni a lakásokat. Lakásokat... Beponyvázott sziklák voltak, ilyen nyolcvan centisek, azokra rá a ponyvát, az volt a sátor. És oda aztán amennyi fogoly befért, egy ágyra hat személy jutott. Emeletes volt, nem is lehetett ágynak nevezni, ott volt készítvé helyben, két oszlop le volt ásva, abból egy ereszték, arra a nád, az volt a fogolyágy. Az emeletre is, és a földszintre is hárman fértek.”

A hadifoglyok szállásai sokszor csak improvizáltak voltak. Ahogyan Bolemant Károly is említette, elhagyott, üresen álló középületeket is kihasználtak elszállásolásra: „Volt egy nagy gabonaraktár-féle, és azt megcsinálták nekünk szálláshelynek. Háromemeletes priccseket csináltak, minden embernek adtak egy zsákfélét, amit megtöltünk mindenféle vacakkal, és azon aludtunk. Éjjel sokszor annyi poloska volt, hogy nem lehetett aludni, ki kellett menni az udvarra.”

A rendezettebb táborokban gyakori építészeti elemek voltak a félig földbe vájt barakkok – a *zemliankák*. Hučko Károly az első fogságban töltött télen hónapokon át tartó karanténban volt: „Novemberben értünk oda, 1-es lágernek hívták a helyet, láger *numero agyin*. Nagy volt, ott volt valami tíz vagy tizenöt barakk, *zemlianka* típusúak, leásva a földbe, és jó egy méter volt a föld fölött, ablakkal. Az ágyak emeletesek voltak, hárman voltunk egy priccsen, egy köpenyt terítettünk magunk alá, a másikkal a lábainkat takartuk és a harmadikkal betakaróztunk. Ha egyikünk meg akart fordulni, meg kellett fordulni mind a hármunknak, úgyhogy az az első év nem volt kényelmes.”

23 Varga 2009, 276. p.

László Béla a szovjetunióbeli fogsága első pár hetét pincehelyiségekben töltötte egy Miassz melletti táborban: „Ottan olyan hideg volt, hogy még júniusban is fagyott. Nem volt ott semmi, csak a fenyőfa a hegyeken, az olyan kihalt terület volt. Földpincékben voltunk lent, olyan kis ablakokon át világot be a fény, ott kellett lenni, hogy ne fázzunk.”

Ahogy említettük, a nehéz munkát végző foglyoknak sokszor még az alváshoz szükséges alapkomfortot se biztosították. Egy másik nagyon fontos tényező a ruházat volt, és az otthoni ruha nem mindig fért össze a helyi éghajlattal: „Csak a csupaszs deszkán feküdtünk – emlékezett vissza Geskóné Simon Ilona. – Egészen őszig, amíg le nem arattak a kolhozokban, csak akkor adtak mindnyájunknak egy-egy szalmazsákot. És abba is lopni kellett a szalmát, úgy hoztuk este haza a vállunkon a kolhozból, csak aztán lett egy kis szalma alattunk. Addig csak a csupaszs deszkán a kis pokróckánkban, meg a ruhácskánkban hevertünk. El nem lehet képzelni, abban a hideg barakkban, semmi holmink nem volt, csak amit vittünk. Ha most mennénk, akkor azt sem tudná az ember, hogy mit vigyen, mert van. De akkor hol volt – még meleg zokni se volt, akkor még az emberek kapcát csavartak otthon a lábukra, nem zoknit.”

Gesko Ilona és a többi málenkij robotra elhurcolt falubelije nem tudtak felkészülni a fogságban rájuk váró viszonyokra. De nem mondhatták szerencsésnek magukat azok se, akik melegebb időszakban kerültek fogságba, mint például Kollárovics László: „Az a nyári katonaruha, amit kaptunk, posztóruha volt – nadrág, olyan könnyű kabátka, meg a köpeny, hát ez volt csak. Mondjuk, addig jó volt, míg nyár volt, jó idő. De mikor már jött a hideg, baj volt, mert ha alvás előtt alám tettem a köpenyt, akkor hegytettem nem volt, ha fölültre tettem, akkor a priccs deszkái között jött a hideg, úgyhogy nagyon meg voltunk fázva.”

A messze északon, a Ladoga-tó partján kemény telek voltak. Hideghéti Flórián nagyon megkönnyebbült, amikor megkapta az első meleg öltözéket: „Mikor már kimentünk az erdőbe a fakitermelésre, kaptunk nagyon jó katonai ruhát, ezt az átvarrott nadrágot és báránybéléses katonai kabátot. Az már óriási volt – például ha harmincfokos hidegben lefeküdtem, két óra múlva kezdtem csak érezni a hideget. De mikor megkaptam... Itt a mellénél volt egy olyan két ököl nagyságú lyuk, tele volt aludt vérell.”

A foglyok gyakran silány minőségű ruhát kaptak, amely idővel tönkrement, és sokszor csak saját maguk tudtak magukon segíteni. Varga Gusztáv szerint az ügyesebb fogolytársai néha a kevésből is sokat tudtak előállítani: „Olyan ruháink voltak, amikben fáztunk. Vagy cipőtalpunk nem volt, és akkor lopta el az a gyerek a gumicsövet, amiből talpat akart készíteni. Voltak cipészek, szabók, mindenféle mesterember, sőt még olyan is volt, aki valami rongyot szétszedett és kötött magának szvettert.”

A foglyok életét sokszor az élősködők is keserítették. Ahogyan Geskóné Simon Ilona is említette, nem mindig tudtak ellenük védekezni: „Bent voltunk a barakkban, sok tetű volt, sok poloska, majd megettek bennünket. És nem csinálhattunk velük semmit se. Mit? Mivel? Egyáltalán nem. Gyönyörű szép csíkos kis jószágok voltak, a ruhatetű, éjszaka meg a poloska.”

A foglyok találékonyak voltak, és néha sikerült elbánniuk a kellemetlen vendégekkel, legalábbis rövid időre. Jankovics László és társai már nem sokkal a fogságba esésük után a mindenütt jelenlévő tetvek gazdáik lettek: „Söpörni lehetett magunkról a tetvet. A tábor túlsó felén folyó volt, oda le lehetett menni mosakodni, rendbe tenni magát az embernek. Mindig úgy csináltam, hogy amikor már piszkos, meg tetves volt az ing, elmentem kimosni. Beletettem a vízbe és akkor a kézelőiből fönt hagytam egy darabot,

a tetvek mind feljöttek oda, azt a részt elvágtam és bedobtam a vízbe. Aztán már az utolsó ing is elment, már nem lehetett így megcsinálni.”

Jankovics László a gyűjtőtábor rögtönzött körülményei között találkozott ezekkel az élősködőkkel, később a helyzete jobbra fordult, a foglyokat fertőtleníteni kezdték. Több visszaemlékező is említett rendszeres fürdéseket és fertőtlenítést: „Vagonok vagy teherautók voltak elkészítve – emlékezett vissza Mórocz Mihály –, a ruhákat be kellett rakni, aztán hatalmas gőzzel vagy meleg levegővel fertőtlenítették. Nekünk meg le kellett mosakodni. Az órát, amit megőriztem, nem tettem le, nehogy ellopják, aztán úgy mosakodtam. Később a lágerben is megcsinálták eztet. Volt egy nagy helyiség, ott voltak a tusolók, oda kellett menni mosakodni. A ruhát ott is minden héten forró levegővel vagy gőzzel fertőtlenítették. De használt is, mert tetű nem volt, arra vigyáztak.” Tóth István rovartelenítést is említett: „Két-három havonta is fertőtlenítettek, mert poloskák voltak. Egyszer nyáron el kellett hagyni a barakkot, leizolálták, és akkor egy éjjel nem lehetett oda bemenni. Így aztán nem volt poloska. Se tetű, mert mindig fertőtlenítve voltak az emberek. Tisztálkodni muszaj volt, és hetente adtak tiszta katonaruhát.”

Az élősködőkön kívül egy további félig megoldatlan probléma – ha nyugatosokról, ha szovjet hadifoglyokról volt szó – a testi szükségletek elintézése volt: „Ott volt egy faépületből álló láger – emlékezett vissza Kozmér István –, abban voltak faágyak. Éjjel, ha lefeküdtél, svábbogarak ettek, kellett égni a villanynak, mert ha világos volt, nem csíptek, még jó, hogy hagyták égni. Egy órácskát pihentél, akkor meg kellett kimenni vizelni, mert át voltam fázva. De ott olyan baj volt, hogy csak nyitott vécé volt, az udvaron kibágeroztak egy gödört, az körül volt kerítve egy fakerítéssel, rajta a forsnya, ráültél, és ott kellett vizelni. Ez így ment.”

A latrinák veszélyes helyek voltak, ahol nagyon kellett vigyázni. Főleg olyanoknak, akik hasmenéstől szenvedtek, le voltak gyengülve és mivel többször látogatták, nagyobb volt az esélye balesetnek. Flaskár László viszonylag rövid ideig volt szovjet kézen Morvaországban, de látott szörnyű jeleneteket: „A lomnicei fogolytáborban ki volt ásva ilyen kockalyuk, körül a sarokra leverve négy karó, rá gerendák, és arra kellett ráülni. Ott abban a vécében láttam a német katonát belefúlva, szóval nem közönséges, amik mennek az emberi életben.” Jankovics László is említette a latrinákat, amikre gyakrabban kellett mennie. Neki több szerencséje volt, mint néhány társának: „Volt ott latrina csinálva, és elmentem vizelni. Elvégeztem a dolgom és visszamentem, lefeküdtem. Egyszer csak újból kellett menni, úgy meg voltunk fázva. Sokan bele is potyogtak a latrinába, de hát ki húzza ki? Ki megy oda? Már gyengék voltunk.”

Betegségek, halál

Az elégtelen étellemezés, a kemény munka, a rossz higiéniai körülmények, de a stressz és a lehangoltság is legyengítették a foglyok szervezeteit és így hajlamosabbak voltak a betegségekre. És a hadifogságban a betegségek sokszor halálhoz vezettek. Bár a szovjet fogolytáborokban nagy volt a halandóság – a 3,5 millió regisztrált fogolyból 580 ezer halt meg,²⁴ ebből 66 ezer származott Magyarország területéről²⁵ –, a szovjet állam

24 Varga 2009, 19. p.

25 Uo. 168. p.

elsősorban a foglyok munkaerejének kihasználásában volt érdekelt, nem pedig tervezett népiirtásban. Csak összehasonlításképp, német számítások szerint az 5,7 millió fogságba esett szovjet katonából a háború végén már csak 2,4 millió élt – az 57%-os halandóság háromszorosa volt a szovjet hadifogolytáborokéhoz képest. A szovjet katonák, akik német fogságba kerültek, a nemzetiszocialista ideológia szemében kisebb értékűek voltak, a legjobban esetben rabszolgasorsra valók. Ez persze nem teszi bocsánatosá az embertelenségnek és kíméletlenségnek azt a mértékét, amit a hadifoglyoknak a szovjet fogságban át kellett élniük.²⁶

Több visszaemlékező említette, hogy a fogság elején karanténba tették a foglyokat, hogy a táborba ne kerüljenek betegségek. Hučko Károly az egész első telet karanténban töltötte. Annak ellenére, hogy az ő barakkjában nem tud halottokról, tavasszal meglepve hallotta, hogy a tábor más részei nem voltak ilyen szerencsések: „Ahogyan novemberben megjött a transzport, az egészet karanténba tették, de több barakkba. Tavasszal azt mondták, hogy a transzport több mint fele meghalt. Mink azt nem láttuk, mert az nagyon nagy tábor volt, oda sok ember elfért.”

Több visszaemlékező elmondása szerint a reménytelenség közepén gyakran fellépett egy pozitív figura: az orvos vagy orvosnő. Bár általában felszerelés és gyógyszer nélkül, sokszor mindent megtettek a pácienseik érdekében, és nemegyszer életeket is megmentettek. László Béla az első fogságban eltöltött telet valószínűleg egy orvos segítségével élte túl, aki azt ajánlotta neki, hogy szimuláljon a főorvos előtt: „Kérdezte az orvos, ide hallgass, nincs valami bajod? Hát mondom, nincs semmi. Azt mondja, itt olyan hideg van, hogy itt télen megfagysz, de a kórházban kiteleltetnélek. Aztán elmentem a német orvoshoz, de nem utaltak a kórházba. Kérdi a zsidó orvos, megint nincs semmi? Mondom, nincs. Ide hallgass, igyál hideg vizet, majd bedagad a torkod. Azt ittam, megint elmentem a német után, nem írt ki. Aztán azt mondta, hogy menjél reggel, délben, este a nyakára, majd megun. Ezt csináltam, és végtére a német megsajnálta és kiírt. Így aztán kiteleltem a kórházban.”

Ahogy már említettük, Hučko Károly nagy halandóságról beszélt az első tél folyamán, de a későbbi orvosi ellátásra nem panaszkodott: „Hasmenést kaptam, véres volt a székletem. Betettek a kórházba, és két hétig olyan sorom volt, hogy le a kalappal. Az orvosi ellátás elsőrendű volt – már azokra a viszonyokra. És a további években is, aki beteg volt, az beteg volt, az nem ment dolgozni, hanem bekerült a kórházba, és ott azon igyekeztek, hogy amit lehetett, azt kigyógyítottak.”

Hoffer István tüdőgyulladás miatt volt a gyengélkedőszobán, és ott tudta meg, hogy orvos és orvos között is nagy a különbség: „Betyáros német orvos volt, elegáns német ruhában, szemüveg – azon lehetett látni, hogy művelt ember, annak volt tálentuma. Az orosz orvos meg úgy nézett ki, mint egy csavargó, ő volt a főorvos, az atyaúristen. El lehet képzelni, hogy a foglyokhoz milyen orvosokat raktak. És az egyik doktornő azt mondta, hogyha elmész kórházba, te már nem jössz vissza onnan, mentek haza. De egyfelé járt a keze, lefelé, a földre mutatott az a dög.”

A hadifoglyok között az egyik leghalálosabb betegség a tífusz volt, amely Pathó Ernő szerint a tiraszpoli lágerben is nagyon sok halottat követelt: „Ott nálunk az lett a baj,

26 Uo. 17–19. p.

hogy fölütötte a fejét a tifusz. És orvosságot nem adtak, mert nem volt. Az emberek megbetegedtek, nagyon belázasodtak. Éjjel kimentek, mert lázasak voltak, és amit a másik fogoly vizelt, megfagyott, azt a jeget megették, és még jobban megfertőzték magukat. Volt olyan nap, hogy tíz, tizenöt halott volt reggelre. És volt úgy, hogy reggel ültünk, vártuk, hogy megyünk munkába, és mikor felsorakoztunk, volt aki nem kelt föl – úgy ahogyan ült, úgy el is aludt, vége is lett neki. No, ez így volt akkor. Az élet és a halál közötti vonal nagyon keskeny volt, és sokszor azon múltak életek, hogy valahol volt orvosi ellátás, máshol pedig egyáltalán nem volt. Néha csak az időről volt szó, ami megmenthette volna az emberi életeket. – Pathó Ernő megélte a oltást is, de az akkor már sokak számára hiábavaló ő volt: – Később azért voltak oltások. Hogy mi ellen, mellékes, de adtak. Sokan úgy viselkedtek, hogy elbújtak előle. Volt egy Helembai nevű, és amikor dolgoztunk, valaki viccből kitalálta, hogy gyerekek, ma megint oltás lesz. Annak már gyöngyözőtt a homloka, ideges volt, annyira félt az oltástól. Sokan elbújtak, nem mentek, aztán így is sokan elpusztultak, mert azért valamit jelenthetett az az oltás.”

Bolemant Károly túlélte a frontot és Budapest ostromát is, ennek ellenére nem volt felkészülve arra, ami a fogságban várta őt: „Hasmenés meg a hasmenés, szóval úgy mondom maguknak, hogy ott több ember pusztult el a szemem láttára, mint a fronton. Voltak csinálva ezek a latrinák, olyan nagy gödrök voltak kiásva, azok tetején a forsnik és azokra voltak olyan lyukak csinálva. Sok ember oda beleesett. A németek nem bírták, mert a magyarban jobban megvolt az akarat. De a németek jobban az édességhez, meg a finomsághoz voltak szokva, és azok hamarabb tönkrementek.”

A betegségek a fertőzött víz által is terjedtek – Geskóné Simon Ilona egy szerencsétlen szökőkútra emlékszik, amelynek a rendeltetését a foglyok nem értették: „A mieinkkel az oroszok csináltattak egy szökőkutat is, de hogy milyen célból, nem tudom – biztosan, hogy szépítsék az udvart. De ezzel rosszat tettek, mert a lengyelek nagyon le voltak gyengülve. Odajöttek, lefeküdtek hasra és a vizet szívták magukba, aztán vérhast kaptak. A lengyelek nagyon sokan elpusztultak. Volt ott betegszoba, de orvos nem volt, csak miközülünk egy szanitéc, János bácsinak hívták. Ott csak az volt, akinek temperatúrája volt, csak az volt a beteg, aki lázas volt.”

Farnbauer Béla is vérhast kapott és önmagán próbálkozott segíteni: „Elkapott a vérhas. Úgy próbáltam gyógyítani, hogy pléhlapon szénné égettem kenyeret, és azt rágogattam, mert már otthon is volt egyszer olyan, hogy széntablettát kaptam. Azt rágogattam, és talán azzal segítettem magamat. Aztán mikor jöttem haza, a láger kijáratánál a barakkoknál álltunk, hát hozzám hasonló, még talán fiatalabb is volt az a gyerek, egy nagy folt volt a nadrágján, nem tudta tartani a vizet. Ilyeneket már nem küldtek haza, azt várták, hogy haljon meg ott.”

Több visszaemlékező is mondta, hogy aki elvesztette a reményt, annak a napjai meg voltak számlálva. Bukovszky József szavaival: „Aki elhagyta magát, nem bírta, az halálra volt ítélve.” László Béla is biztatta a fogolytársait, hogy mozogjanak a hideg pincében, ahol el voltak szállásolva, hogy egy kicsit melegedjenek fel: „Volt olyan, aki csak lehúzódott a falnak. Mondtam neki, hogy mozogjon, mert itt fog megfagyni. Hogy minek, azt mondja, úgyse megyünk haza! Hát maga itt akar megdögülni? Mert én nem akarok, mondom neki, haza akarok menni. Hogy mikor? Én nem tudom, de örökké nem fognak itt tartani, egyszer csak elengednek. Ebből nem engedtem – én el akarok menni. Ugyi, aki nagyon beleélte magát, az el is pusztult.”

Nem csak a betegségek szedték az áldozataikat, hanem a nehéz munka is. Ahogyan már említettük, a bányák tartoztak a legveszélyesebb munkahelyek közé – és a foglyok nem csak bányaszerencsétlenségekben haltak meg: „Mindig néztük, mikor jön a szürke ló – mondta Kollárovcics László –, az vitte a halottakat ki a lágerből. A hidegben összerakták a halottakat, megfagyva, mint az öfát. Aztán robbantani kellett valami gödröt, hogy el tudják temetni őket. Volt olyan, hogy lementünk a bányába, az ember összeesett és meghalt. Aztán az orvos mondta, hogy ez nem betegségben halt meg, hanem végelgyengülésben – a belek felélték a zsiradékot, az ember összeesett és meghalt.”

A messze északon a hideg is hozzátársult a betegségek és a nehéz munka mellé. Hideghéti Flórián sose felejtí élete legrosszabb időszakát – az első telet a hadifogságban: „Még meg kell említenem, ami borzasztó – ott halt meg a legtöbb hadifogoly. Kimentünk ebben az egyszerű német ruhában, amit az elején kaptunk, de ezek nem ahhoz az időhöz voltak. Vékonyak voltak, úgyhogy bizony olyan fél évig minden reggel olyan három-négy emberünk meg volt halva.”

Voltak esetek, amikor tömeghalálról lehet beszélni. Varga Gusztáv a legrosszabb fogságbeli élményét egy Sztalino melletti lágerben élte át: „Ott voltak olyan házak, amit Finnországban leszereltek, és oda hozták, azokat építettük fel. Jött a tél, és olyan hideg volt, hogy az szörnyű. Jól befűtöttünk, mert azért szemet kaptunk. Kigyulladt a kazán, és a láger leégett, sokan megfulladtak, megégtek. Volt egy vakszemű Bottyán, azt mondta, hogyha felgyúlt, dögüljete meg! Kétméteres hó volt, abban ástunk magunknak gödröt, ott feküdtünk pufajkában felöltözve a hóban, körülbelül két hétig, de megfagytak az emberek. Ott százával pusztultak el abban a lágerben.”

A lágerélethez a temetések is hozzátartoztak, még ha sokszor nem hasonlítottak is temetésre. Geskóné Simon Ilona csak nehezen tudott beszélni a halottak sorsáról: „A halottakat saraglyán vitték ki a lágernek a végébe, lepedőbe csavarva. De ott olyan volt a föld, hogy nem is nagyon lehetett ásni, mert olyan réteges kő volt ott. Egyméteres gödröt, ha ástak, de oda már nem a lepedőben tették őket, csak csupaszon, kettő-három embert egy olyan sírocskába, úgy takarták be egy kis földdel vagy kővel, amivel tudták. Ott pihennek, sajnós.”

A „temetésekkel” összefüggésben Bolemant Károly egy nagy vérhasjárványra emlékezett vissza: „Ritka reggel volt, hogy nyolc-tíz embert meztelenül, majdnem csontvázan nem vittek ki a kórházból. Aztán átellenben, abban a homokban megmaradtak még a régi futóárkok, még talán most is meg tudnám mutatni őket, már annyi év után, oda vitték kocsival a szegény halottakat, meztelenen bedobálták és betemették őket, aztán jól van.”

Farnbauer Bélának egy alkalommal nagyon kellemetlen élménye volt. Egy temetőbrigádba választották ki. A két halott számára egy dombon volt kiásva a sír, de a legyengült foglyok nem tudták oda felhúzni a halottasládát: „Az orosz magyarázott valamit, és a másik vállára vette a hullát, és elindult föl a dombon. Aztán én is felvettem a másikat, de azt valahogy operálták, vagy boncolták, és a nedve ráfolyott a hátamra. Aztán egy darabnál kifordultak a belei, ráléptem, hasra estem, meghemperegtem benne. Aztán a legborzasztóbb az volt, hogy mikor felvittük a hullákat, vissza kellett menni és a belső szerveit a markunkban hordtuk fel a dombra. Annyi földet böktünk föl, hogy betakarja a hullákat, de tőlünk tizenöt méterre az előzőleg eltemetett belét már húzták a varjak. Az elég szörnyű élmény volt, és hát nem tudtunk kimosakodni belőle, mert az első napokban szappant nem láttunk.”

Sokszor a halottaknak sem adatott meg a végső nyugalom. Ahogyan Hideghéti Flórián elérzékenyülve elmondta, a tábori temető szürreális jelenségek helyszíne volt: „Kivitték őket egy domb tetejére, ottan többnyire meztelenre vetkőztették, de akkor már millió varjú várt, azok olyan kisebb varjúk voltak. A halottaknak kivitték a fejfát, a fára rá volt írva a hadifogolyszám. De azt is hallottam, hogy a civilek este mind ellopták, mert azzal tüzeltek.”

Hazafelé

A repatriáció rögtön Németország kapitulálása után kezdődött – a munkaképtelen foglyokat hazaengedték, a munkaképeseket szovjetunióbeli munkatáborokba vitték. 1945 novemberéig, amikor az első nagy repatriálási hullám utolsó transzportjai is hazaérkeztek, több mint egymillió hadifogoly került haza, ebből 189 ezer volt magyar. 1946 márciusában még majdnem 236 ezer magyar maradt szovjet fogságban. A Szovjetunióban a hadifogoly-munkaerő kihasználásában 1946 és 1947 első fele volt a legintenzívebb, így 1946 folyamán alacsony volt a repatriáltak száma – valamivel több mint 18 ezren érkeztek haza Magyarországra. A második nagy repatriálási hullám 1947 májusában kezdődött, az év végéig megközelítőleg 93 ezer magyar hadifoglyot küldtek haza. A harmadik nagy hullám 1948-ban következett, amikor közel 89 ezer hadifoglyot eresztettek el. 1949 januárjában még 12 ezer magyar volt szovjet hadifogságban, őket a következő években küldték fokozatosan haza, bár a hadifoglyok utolsó kis csoportjai csupán 1956-ban jöttek vissza Szovjetunióból.²⁷

A visszaemlékezők legnagyobb része, akik szovjet kézen voltak, több verzióját halották egy mondatnak: „Ott voltam majdnem négy évig – emlékezett vissza Hoffer István –, és mindig, az első naptól az utolsóig a *szkoro domoj* volt. *Szkoro domoj, pasli domoj, szkoro domoj*, ebből állt az egész. Hasonló tapasztalata volt Geskóné Simon Ilonának is: Amikor már az oroszok látták, hogy kik vagyunk, hogy nem háborús bűnösök, akkor mondták, hogy *ó, nebojte sa, skoro pōjdetje domov*. De bizony a *skoroból* három év lett. Ennyi volt a ruszki *skoro*.”

Pathó Ernő átgondoltabb taktikákról is mesélt – a szovjetek a dezinformáció mesterei voltak: „Volt egy időszak, főleg ősszel, akkor olyan nyomás vett a foglyokon erőt, mindenki búskomorrá vált, mert féltünk a téltől, mert az volt a legrosszabb, a tél. És akkor az oroszok olyan rafináltak voltak, hogy voltak gyűlések, és akkor a civileknek bebeszélték azt, hogy most már engedik haza a foglyokat. Azért, hogy a civilek terjeszték köztünk azt, hogy megyünk haza, ilyen a politika. Aztán a népek, akik velünk voltak, kérdezték, hogy már mentek haza? És a hazamenetből csak az lett, hogy volt egy egészségügyi vizsgálat, és hogy az egészségesek mennek, a betegek maradnak. És akkor kiszült, hogy Donbaszba visznek minket, a bányákba.”

Amikor a foglyok Szovjetunióba kerültek, az első időszakban nem volt semmi kapcsolatuk az otthoniakkal. Néhányuknak, mint például Farnbauer Bélának még a transzport alatt sikerült hazaüzennie, bár az ő esetében ez nem nagyon segített: „Először

²⁷ Varga 2009, 169–182. p.

lementünk Jugoszláviába, ott egy cetlire írtam haza, és kidobtam az ablakon. Összedték, de már itthon voltam, mikor megérkezett.”

A levelezést egy 1945 júliusában született kormányrendelet tette lehetővé. Mivel a leveleket cenzúrázták és a táborokban hiány volt a magyar és román tolmácsokból, a levélforgalom erősen akadozott. A táborok és a szülőföld közötti kapcsolattartás 1946 nyaratól vált némileg könnyebbé, az év őszén a levelezés lebonyolításának feladata a Vöröskereszttől hivatalosan is átkerült a Belügyminisztériumhoz.²⁸ Néhány fogoly, mint például Szépe Gáspár, minden hónapban küldhetett haza levelet, bár nem emlékezett arra, hogy otthonról kapott volna választ. Tóth Istvánnak csak kétszer volt alkalma levelet küldeni. Mivel működött a cenzúra, a foglyok többnyire csak pár mondatot írhattak, amikbe nem fért sokkal több, mint az, hogy élnek és üdvözlik az otthoniakat. És nem minden levél találta meg a címzettjét, mint ahogyan Lancz Miklós is elmondta: „Minden hónapban kaptunk dupla vöröskeresztes lapot, huszonöt szót lehetett írni, hazulról jobban csak kérdezni lehetett. Egyik ember azt mondta, no, jól megírtam, hogy negyvenhárom kiló vagyok. Moszkvában azt mind ellenőrizték, alá volt neki húzva, és visszakapta, de szidást nem kapott érte. Megvolt minden lágernek a száma, aztán úgy osztották, küldték szét Moszkvából a lágerekbe.”

A foglyok az otthoni és nemzetközi történelekről csak keveset tudtak meg. Az egyetlen nagy esemény, amiről mindegyik fogoly értesült, a háború vége volt. Kozmér István azok közé tartozott, akik erről nagyon jól voltak informálva: „Ki volt téve a hangszóró, és azt is jelentették mindennap, hogy merre megy a szovjet hadsereg. Azt is megtudtuk, amikor a Vág folyón átkeltek Galántán, és Vágán keresztül mentek.”

Az otthoni eseményekről nagy volt a foglyok között a bizonytalanság – főleg akkor, amikor töredékes híreket kaptak a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdésének rendezéséről. Pathó Ernő és társai sem tudták, mi vár rájuk otthon: „Meghallottuk, hogy kitelepítés van innen, Felvidékről. Most akkor nem tudtuk, hogy mire jövünk haza, ugyi? Mert hát ki tudta? Az volt az igazság, hogy lehetett onnan levelet írni, a Szovjetunióból, adtak papírt, de az nem jött el egy se. Az csak olyan csel volt, hogy mégis nyugtassanak. – Szépe Gáspár az otthoni problémákról a volt fogolytársától tudott meg valamit, akikék sikerült korábban hazajutnia: – Egy naszvadi fiatalember még a fogság elején hazajutott, attól kaptunk ilyen értesítést, hogy elkezdték a deportálást Csehországba vagy Magyarországra.”

Ahogy már említettük, több visszaemlékezőnek, akik alkalmasak lettek volna a szovjetunióbeli munkára, sikerült kikerülni a fogságot – nem mindig szökés által. Szovjetunióban már az egyiknek sem volt ilyen szerencséje, illetve bátorsága. A probléma nem csak abból adódott, hogy a foglyokat szögesdróttal és őrtornyokkal körülvett táborokban őrizték. Az ország hatalmas volt, a szökevényeknek nem volt sem helyismeretük, sem kapcsolatokkal nem rendelkeztek, legtöbbször nem is tudtak volna kommunikálni a helyiekkel és a feljelentésnek is nagy volt a valószínűsége. Az egy a kevés adatközlőimből (Tóth Károlyon kívül), aki komolyabban is gondolkodott a szökésen, Hoffer István volt: „Két civil nő megfogott bennünket, nekem is akadt egy, meg az Imrének is. Azt mondták, hogy megszöktetnek bennünket. De nem mondták, hogy

28 Stark 2006, 211–212. p.

Magyarországra, csak Budapestet tudták, elvisznek Budapestre, és a *zsenáink*, a nőjeink lesznek. Lesz pénz is, *dokument* is, hogy ők elintézznek mindent. Mondták, hogy ne próbáljak mondani semmit. Cigaretta is adott, hozott keksz is, meg azt a fagyos almát, amit forró vízbe beletettek, azt is ehettünk. Azt mondja nekem az Imre, te koma, hisz énnekem otthon a feleségem, hát mit fogok ezzel csinálni? Mondom neki, ne törődj velem, a sűrűségben majd elszökünk előlük. De aztán egy napon hiába vártuk az autót, nem jött – nem adtak oda minket, mert rosszul fizetett a gyár. Többet se láttuk a nőket.”

Vizont több visszaemlékezőm is említette, hogy néhány fogolytársuk szökni próbált. Az esetek legnagyobb része nem bizonyult sikeresnek: „Volt olyan is, hogy elszöktek – mondta Jankovics László. – Tövises drót volt, de hát azon is át lehet menni okosan, nem? Visszahozták és jól megverték őt. Megtaláltak mindenkit, hiába volt, hogy elszökik. Volt egypár olyan, akit elfogtak. Aztán volt olyan tribün, összehívták a foglyokat, és akkor ott jól elverték.”

Szépe Gáspár olyat is említett, hogy a szökési kísérletért nem a szökevényt büntették a legjobban: „Azt mondták az oroszok, mi onnan, Oroszországból nem megyünk el, hiába akarunk megszökni, onnan nem sikerül elmennünk haza. Voltak velünk erdélyiek, két testvér, meg egy harmadik barátjuk. Megszöktek a fogságból, de öt napon belül visszahozták őket. Valami vasúti hídon kellett nekik átmenni, ott fogták el őket. Visszahozták őket, valami öt vagy tíz napra csukták volna őket be, de a munka volt a fontos, hogy dolgoztassanak bennünket. A lágerparancsnokunk, az NKVD-s főhadnagy tíz napra ítélte a katonát, aki akkor szolgált, mikor szöktek. Legjobban azt büntették meg, a szökevények csak egy vagy két napig voltak a karcserban.”

László Béla olyan dologról beszélt, amit több visszaemlékező is említett – néhány fogoly készakarva legyengítette magát, hogy így betegtranszportba kerüljön, ami időről időre nyugat felé ment: „Aztán volt sok olyan, aki a dohányzásról nem akart leszokni. Reggel mentünk ki munkába, és a civilek árulták a dohányt, mert nekik szabad volt termelni. És volt, aki meghagyta este a húszdekás kenyérét, nem ette meg, odaadta a dohányért. Ő akkor is szívni fog. És hogyha fog, majd jön valami betegtranszport és azzal megy haza. Dehogy jött az haza, elkapta a hasmenés, meg a vérhas, el is vitte őtet.”

Jankovics László is említett hasonlóan gondolkodó foglyokat – persze, nem mindenkinek jött be a számítása: „Időnként volt orvosi vizsga, és ha az *ókások* megszapordtak, akkor csináltak szerelvényt és ezeket elküldték haza. Az emberek minél hamarabb haza akartak menni. Nősök voltak, családjuk volt, és annyira hazavágyók voltak, hogy megfőzték a dohányt, itták, nem ettek – meg amúgy is kevés volt –, és *leókásdok*, lebetegítették magukat. Ilyen sorsok voltak ottan.”

Fordított esett is akadt – a visszaemlékezőim közül Tóth István jött vissza Szovjetunióból a legkésőbb: 1949 áprilisában. Azt, hogy tovább fogságban tartották, a testalkatával magyarázta: „Minden hónapban volt vizsga, hogy kinek milyen a fizikuma. Én így képepre mindig sovány ember voltam, de testre meg mindig nagyon jól néztem ki. És volt ott egy jugoszláviai szakács, Kóris Józsinak hívták, magyar gyerek volt, és sokszor mondta, hogy hát gyere, egy cseppet megpótolom az ennivalót. Ez lett a vesztetem aztán, hogy tovább ott maradtam.”

A fiatalabb korosztályúak, akiket már 1945-ben szabadon engedtek, szerencsésnek mondhatták magukat, de nekik se volt könnyű a sorsuk – még haza kellett jutniuk, ami

sokszor nagyon hosszú utazást jelentett. Ilyen helyzetet élt át Baji Ferenc is. Őt is mint leventét hurcolták ki Németországba, és röviddel a háború befejezése előtt került szovjet fogságba a mostani lengyel–német országhatáron: „Amikor kapituláltak a japánok, elengedtek bennünket is haza. Adtak *bumázskát*, egy heti élelmet és mehet mindenki haza. Kiengedtek a lágerből, a kapuban indulót játszott a zenekar. A tizenhat éves gyerekek mehet haza. Azért voltak ott öreg harcosok, és mindig iparkodtunk közéjük keveredni. Két irányba ment a vonat, egyik Stettinbe, a másik meg keletre. Az öregek azt mondták, hogy ne menjünk keletre, hanem nyugatra – félték a [munkás]paradicsomtól.”

Augustín Milan fiatal korának és azzal összefüggő gyenge testalkatának köszönhető szabadulását – amikor Németországba hurcolták, még nem töltötte be a tizenhat életét se. A viszonylag rövid fogsága után a fogvatartói eleresztették őt és a társait. A fiatal fiúk el voltak keseredve: „Olyan is volt egyszer egy városban, hogy elengednek, azt mondták, hogy mehetünk haza. Gyerecskéket, a leventéket, fiatalokat. Ki is mentünk a táborból. De hova menjünk? Nem tudtuk, hogy hol vagyunk, hol a vasút, nem tudtuk az utat, messze voltunk hazulról és semmit nem tudtunk németül. Papírt nem adtak, és az volt a legrosszabb – papír nélkül hova lehet menni katonaruhában? Így visszamentünk a táborba.”

Ellenkezőleg, ami a súlyos betegeket illeti, az 1945-ös repatriálásoknál megtiltották azoknak a szállítását is, akik nem bírták volna ki az utat.²⁹ Farnbauer Béla 1945-ben, amikor a Szovjetunióba hurcolták, tizenhét éves volt. Még azon az éven sikerült hazajutnia: „Fiatal nők jöttek be a lágerbe, le kellett tolni a nadrágot, és az embert seggbe csípték. Akinek a fenekén lötyögött a bőr, meg a hús, az már munkaképtelen volt és bekerült a betegszerelvénybe. Beosztottak, és mondták, hogy megyünk haza. Nem hittük el, mert ki is úgy kerültünk, hogy azt mondták *domoj*. Rám nézett az orosz parancsnok, és azt hitte, hogy nem bírom ki az utat. Elzavart, de a másik oldalról fölszálltam a vonatra. Haza akartam jönni. Mikor hazajöttem, azt mondták az utcában, hogy ez csak hazajött meghalni. Anyám mellettem állt, mikor ezt mondták.”

Már említettük, hogy 1946-ban csak kevés fogoly került haza. Köztük volt Vitek Štefan is, aki szlovák nemzetiségű volt, és a háború alatt a magyar honvédségben szolgált: [fordítás szlovákából:] „Azt egész idő alatt mondták, ahogy ott voltunk, hogy megyünk haza. És végül elérkezett az a pillanat is, hogy tényleg mentünk. Véletlenül a bányában voltunk, és ott elterjedt a hír, hogy megyünk haza. Miicsodaa?! Hányszor mentünk már haza, hányszor mentünk már haza! De a lágerbe értünk, és ott a nagy sürgés-forgás. Mi van, mi van? Megyünk haza, megyünk haza! És úgy is volt, mentünk haza.”

Bolemant Károly a háború és hadifogság alatt nagyon rossz helyzeteket is átélt, a fogság vége felé mégis egy kis szerencséje lett – 1947-ben jött haza, egy ismerőse segítségével: „Egy nagy tisztnek a fia volt ott, pesti gyerek, együtt dolgoztunk. Oroszul nem tudott, de németül jól beszélt, ez bekerült ott írónak. Egyszer azt mondja nekem, Karcsi, nem akarsz hazamenni? Hát már hogy gondolsz olyat, hogy nem akarsz hazamenni?! Beteszlek a transzportba, mondta. Kérdeztem tőle, te is jössz? Megyek én is, azt mondja. Voltunk ott mondjuk kétezren, vagy kétezer-ötszázan, kivá-

²⁹ Varga 2009, 169. p.

lasztottak százötven-kétszáz embert akik már jöhettek haza. Odesszában sok láger volt és azokból szedtek össze egy szerelvényt.”

Mórocz Mihály is 1947-ben került haza, neki viszont a szerencsétlenségben volt a szerencséje. Amikor télen szemet lapátoltak egy társával egy nagy szénrakás mellett, egy összefagyott széntömeg szakadt rájuk. A társa bele is halt a sérüléseibe, Mórocz Mihály pedig több hónapig eszméletlenül feküdt a kórházban. Az eszmélete visszatérése után csak nagyon lassan sikerült kilábadoznia a sérüléseiből: „Mikor már jobban lettem, onnan már aztán nem vittek munkára. Egyszer aztán kirámoltak bennünket a barakk elé, és jött egy orosz. Hogy elmehetünk haza, de azt mondta, ha még egyszer ide kerülünk, akkor innen nem megyünk már haza. Bolond, hát jószántunkból mentünk oda? Akkor aztán egypár embert elküldtek haza.”

Szulló Lajos egy betegtranszporttal jutott haza: „Egy hónapig voltam a bányában, aztán onnét kikerültem mint ókás. Le voltam gyengülve, és bekerültem a gyengék csoportjába, amit szállítottak haza. Ez 1947 tavaszán volt, feküdtünk, mert már akkor lehetett a gyepen feküdni és jelentették, hogy kik mennek haza. Én akkorát ugortam, mikor a nevemet hallottam, hogy a fáról leszedtem volna az almát is útjában. De az erősek, akik jól bírták, azok ott maradtak tovább.”

Szépe Gáspár három repatriálási hullámot említett: „Három ilyen hullám volt, 1945-ben, 1947-ben és aztán 1948-ban már véglegesen, akkor már megszűnt a tábor azon a vidéken. A magyarokat tartották vissza, mert a Benešék állítólag azt mondták, hogy öneik nincsenek hadifoglyaik, legalábbis akkor ottan nálunk ezt beszéltek.”

Hučko Károly is három hullámról beszélt. Az első 1947-ben, a másik kettő a következő évben volt: „1947 nyarán két német transzport ment haza, azokból volt a legtöbb. Akkor se románok, se magyarok nem mentek velük. Így kevesebben lettünk és ilyen kisebb lágereket megszüntettek, úgyhogy 1947 őszén visszavittek az első lágerünkbe. Aztán 1948 tavaszán ment az első magyar transzport, ez úgy májusban lehetett, mert hidegben nem nagyon mertek transzportot küldeni. Ezek mind betegek, meg gyöngébbek voltak. Voltak olyan haverjaim, akikkel együtt dolgoztam, azok direkt nem ettek – ketten mindig a kajájuk felét nekem adták. Csak azért, hogy hazakerülhessenek. Aztán mégis együtt mentünk haza. Mondtam nekik, lássátok, én ilyen hassal megyek, tik meg éhesen. Szeptember elején már az összes magyar ment el abból a táborból. De maradtak ott németek, meg románok, azokból nem ment egy transzport se, amíg ott voltunk.”

A legtöbb visszaemlékező nem nagyon kommentálta a hazautazás körülményeit, az általában probléma nélkül ment. Persze, akadtak kivételek is, mint például Farnbauer Béla esetében – 1945 őszén még nyugat felé se ment olyan gyorsan és komfortosan az utazás: „A háromhetes út alatt a marhavagon padlóján feküdtünk. A vonat az hol nappal, hol éjjel ment, de állandóan rázott bennünket, és már nem tudtam hogyan feküdni, mert lesmirglizte a bőrünket. Mikor hazajöttem és anyám levetkőztetett, hogy fürödjek, azt mondta: fiam, neked csupa seb a tested! És nem volt egy gennyes sebem se, ennek köszönhetem, hogy élek, jó volt az immunrendszerem. Mert ha rossz lett volna, akkor a gennyes sebek elvittek volna.”

Az út hazafelé többnyire kevesebb időbe telt, mint amikor a Szovjetunióba vitték a foglyokat. A háborúnak akkor már vége volt, a vasúti hálózat egy részét már megjavították, és a vonalak már nem voltak túlterhelve a frontra irányuló szerelvényekkel: „Szeptemberben összeszedtek bennünket – mondta Hučko Károly –, fölöltöztettek új

ruhába, és betettek a vagonba. Akkor már egész más volt a helyzet, mint amikor kivittek, ott már voltak priccsek csinálva, azokon feküdtünk. És középpet volt hely asztallal, és ott ettünk. Akkor már nem volt semmi baj – azt lehet mondani, hogy komfort volt. Máramarosszigetig mentünk, és csak két hétig tartott az út, mert 1945-ben, mikor vittek ki Brassóból Cseljabinszkba, három hétig mentünk.”

Jankovics László a többi visszaemlékezővel ellentétben hazafelé is sokáig utazott – a visszatérő foglyok néha az utolsó pillanatig nem voltak biztosak abban, nem-e hazudtak nekik: „Tisztek jöttek velünk, akkor már nem volt őrség, szuronyos puska. Kikísértek bennünket az állomásra, aztán be a vagonokba és elindultunk. Egy hónapig jöttünk, mert néha félre voltunk téve, meg kellett várni, ha valami fontosabb szerelvények mentek, és csak aztán jöttünk tovább. Egyszer észrevettük, hogy kelet felé megyünk. Mondom, gyerekek, nem haza megyünk! Aztán mentünk olyan fél órát, megállt a szerelvény, és körülbelül akkor ment a rendes vágányra – no, most már nyugat felé megyünk, no, lehet, hogy már hazafelé.”

Visszaemlékezőimnek az út alatti komplikációk inkább megmaradtak az emlékezetükben, mint maguk az utazási körülmények. A hadifoglyok egy másik valóságba jöttek, mint amit elhagytak. 1945 nemcsak a háború befejeződésének éve volt, hanem az 1938-ban megváltoztatott határok restaurálásának is, és kezdetét vette a csehszlovákiai magyarok kérdésének rendezése is. Sok hadifogolynak éppen ezek komplikálták a hazaérkezést.

Az 1945. augusztus 13-án a szovjet Állami Honvédelmi Bizottság által kiadott 9843 sz. határozat első pontja szerint 708 ezer, a Szovjetunió egykori frontterületein tartózkodó hadifoglyot kellett hazabocsátani, a csehszlovák nemzetiségűeket (cseheket, szlovákokat, ruszinokat) teljes létszámban (32 600 főt).³⁰

Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök 1945. október 26-án írt levelében K. J. Vorosilovnak, a szövetséges ellenőrző bizottság (SZEB) elnökének közbenjárását kérte a csehszlovák misszió vezetőjénél, illetve a csehszlovák kormánynál, hogy „a szlovák területről származó magyar nemzetiségű hadifoglyoknak a csehszlovák határőrség meg nem értő magatartása következtében gyakran hetekig kell a belépőállomások előtt bebocsátásukra várniok, sőt újabb jelentések szerint a csehszlovák hatóságok teljesen elzárkóznak ezek hazaengedése elől.” A választ több mint két hónap múlva az új miniszterelnök, Tildy Zoltán kapta meg V. P. Szviridov SZEB-elnökhelyettétől, amiben az állt, hogy az illetékes helyről nyert értesülések szerint a volt miniszterelnök aggályai nem felelnek meg a valóságnak, mert hamisan informálták őt.³¹

Az 1946. július 29-én kezdődött párizsi békekonferencián a magyar delegáció a hadifoglyok ügyében két módosítást szeretett volna elérni. Azon kívül, hogy a békeszerződés tervezett szövegébe a hadifoglyok hazaszállítására vonatkozó „mihelyt lehetséges” kifejezés helyett a „jelen szerződés aláírása után hat hónapon belül” kifejezés kerüljön be, azt is el akarta érni, hogy a trianoni határon kívül lakott, de a háború idején a magyar hadseregben szolgált, majd fogságba esett személyek hátrányos következmények nélkül térhessenek vissza lakóhelyükre. Sajnos a magyar érdekeket nem

30 Varga 2006, Dokumentumok, 377. p.

31 Uo. 382–385. p.

sikerült érvénybe juttatni, így a békeszerződés az eredeti megfogalmazásban került aláírásra, mely szerint „a magyar hadifoglyok mihelyt lehetséges hazaszállítandók a hadifoglyokat visszatartó egyes hatalmak és Magyarország között erre vonatkozólag kötött megállapodások szerint.”³²

A külügyminisztérium hadifogolyosztályát vezető Pokorny Hermann 1947. április 10-én írt bizalmas tájékoztatója szerint a bukeresti, belgrádi és prágai magyar külképviseletek utasítást kaptak, hogy az ottani kormányoknál puhatolózzanak, vajon hajlandók-e az 1938 utáni Magyarországhoz volt csatolt területekről származó és ott lakó magyar hadifoglyokat az átvételi állomásokon (Focșani, Máramarossziget, esetleg Csap) fogadni és hazaszállítani – itt csak a románok mutattak hajlandóságot, Belgrádból és Prágából nem érkezett válasz.³³

Sz. Ny. Kruglov belügyminiszter A. J. Visinszkijnek, a SZU külügyminiszter-helyettesének 1947. május 23-án írt levelében azt kérdezte, hova irányítsák az olyan hadifogolytáborokban tartózkodó magyar nemzetiségű hadifoglyokat és internáltakat, akik bevallásuk szerint más országok állampolgárai. A levél szerint a 16 620 ilyen fogolyból 3703 vallotta magát csehszlovák állampolgárnak.³⁴

T. F. Filipov, a GUPVI parancsnokának 1947. augusztus 29-én írt jelentése szerint „a magyar hadifoglyok és internáltak repatriálása a nemzetiség ismérve alapján folyt, tekintet nélkül az állampolgárságra, azzal teljes megfelelésében a magyarok repatriálásáról szóló minisztertanácsi határozattal. A SZU Külügyminisztériumának 7004/bsz. számú értelmezése szerint azonban a Magyarországra való telepítés csak a volt magyar hadsereg tagjaira és a magyar állampolgárságú magyar nemzetiségű internáltakra vonatkozik, illetve a más nemzetiségű, de magyar állampolgárságú hadifoglyokra és internáltakra, akinek állandó lakóhelye a jelenlegi határokon belül Magyarországon területén van. A SZU MVD ezzel az indoklással összefüggésben adta ki 1947. július 10-i, 430. számú utasítását, amelynek értelmében a Magyarországra való hazatelepítés, egyezően a SZU MVD 1947. évi 00516. sz. parancsával, nem vonatkozik azokra a magyarokra, akik más államok állampolgárai [...]. E direktívák megjelenése előtt a repatriálással megbízott szervek táboraiban (Focșani, Máramarossziget) már megérkezett 9829 fő, aki nem magyar állampolgár, ezek közül 1694 csehszlovák állampolgárságú magyar. Ezek a személyek egyelőre az átmeneti táborokban tartózkodnak, és a Repatriálási Igazgatóság felterjesztette a kérdést az SZU Minisztériumtanácsa elé, hogy átadhatóak-e a megfelelő országok képviselőinek. Az MVD a maga részéről azt a kérdést terjeszti be az SZU Külügyminisztériumához, hogy mindezek a magyarok átadhatóak-e a magyar kormány képviselőinek, amennyiben olyan személyekről van szó, akik Magyarországon területén éltek, annak háború előtti határain belül, és a magyar hadseregben szolgáltak, következésképpen az őket érintő kérdés a magyar kormány döntéskörébe tartozik-e. A kérdésben egyelőre nem született határozat.”³⁵

32 Varga 2006, Dokumentumok, 587. p.

33 Uo. 424–425. p.

34 Uo. 435–436. p.

35 Uo. 445, 594. p.

A külügyminisztérium hadifogolyosztályát vezető Pokorny Hermann 1948. április 25-én írt tájékoztatója szerint „nagy előzékenységet mutatott a szovjet kormány a román és csehszlovák állampolgárságú magyar hadifoglyok kérdésében. Kérésünknek helyt adva közölte Golubjev altábornagy, hogy azok ellátása Máramarosszigeten nem Magyarországot terheli, és hogy a román kormány a csehszlovák állampolgárok ellátásáról külön tárgyal a csehszlovák kormánnyal. Továbbá, a prágai magyar követ március végén érkezett értesítése szerint a csehszlovák külügyminisztérium az illegálisan szlovák területre visszatért magyar nemzetiségű hadifoglyok szabadon bocsájtását helyezte kilátásba”.³⁶

Egykori csehszlovák állampolgárnak lenni nem ugyan az volt, mint anyaországának, amiről Sz. J. is meggyőződhetett. A hosszabb hadifogság kikerülését valószínűleg a születési helyének is köszönhette. Amikor a szovjetek 1944 decemberében felsorakoztatták őt és társait, egy őrnagy kettéválasztotta a fogolytömeget: „Azt mondta, *csechoszlováci, szuda!* Hogy ide álljanak. Én is odaálltam a csehszlovákokhoz, és velem együtt sok magyar is, mert erről a területről valók voltunk. És *magyari szuda*, úgyhogy szegény magyarokat vitték mindjárt előre, ott a rögtönzött hidakat csináltatták velük – hogy hány meg volt halva, félre voltak rakva... Minket nem vittek sehova se. Hogy mi lett volna velünk, én nem tudom. Volt velünk két orosz, de olyan nagy súlyt nem fektettek az őrzésünkre – csak azért, hogy csehszlovákok vagyunk –, úgyhogy megszöktünk és kivetkőztünk civilbe. Hogy a többit hova vitték, nem tudom.”

A hasznos információk és egy jó helyen lévő ismerős vagy barát a hosszú hadifogolyorsors kikerülését is jelenthette. 1945 nyarán Kovács Antal és falubeli társai már úton voltak kelet felé, amikor Máramarosszigeten nagy szerencse érte őket: „Volt egy magyarországi tizedes haverom, aki írnok volt az oroszoknak – a leltárt csinálta, hogy mi a fogoly neve, honnan van, ezeket. Azt mondja nekem, te, vigyázzatok, mert ha magyarok vagytok, tikteket is kivisznek. Kérni tőlem, hogy mi a kerületünk. Mondom neki, hogy Bratislava. Mindjárt jelölte is, hogy emide álljak. A többiek már lassan mentek be a vagonba. Akkor tudtuk meg, hogy Csehszlovákiának nem volt harcoló hadserege a háború alatt, és azokat a foglyokat, akik Csehszlovákiába tartoznak, nem viszik ki Oroszországba. Így aztán minket, ötven-hatan voltunk bacsfai gyerekek, nem vittek ki.”

A foglyok a Szovjetunióban is találkoztak olyan esetekkel, amikor a volt csehszlovák állampolgárság nem csak előnyös posztokat (például tolmács) jelentett. Több visszaemlékező – mind a nyugati hadifogságba kerülők, mind a szovjet kézre kerültek – csehszlovák delegációkat említett, amelyek „csehszlovákokat” kerestek a táborokban. „Már két év után haza is jöhettünk volna, ha tudtuk volna, hogy hova tartozunk, mondta Kozmér István. Mink azt gondoltuk, hogy Magyarországhoz tartozunk. Pedig a front után mindjárt Csehszlovákiához kerültünk. Innen a minisztérium kiküldött embereket, akik jöttek a lágerekbe, és kérdezték, hogy kik vannak csehszlovák területről. Nem tudatta velünk senki, hogy a mi községünk már Csehszlovákiához tartozik. Ha tudtuk volna, 1946-ban jöhettünk volna haza. Aztán 1947 őszén is kellett volna hazajönnünk, de akkor is egy évre visszafogtak, és csak 1948-ban jött az a törvény, hogy jöhetünk haza.”

36 Uo. 448–450. p.

Kozmér István esetéhez hasonlóan Szulló Lajos is említette, hogy a hadifoglyok nem voltak értesítve arról, mi történt a Felvidékkel a háború után. Ennek ellenére az egyik falubeli barátjának mint „csehszlováknak” sikerült hazakerülnie: „Nem tudtuk, hogy mi lesz, mert amikor elmentünk, akkor ez Magyarország volt, ugye. Akkor egyáltalán nem is tudtunk Csehszlovákiáról. A királyfai haverom, az Ernő, az 1945-ben csehszlováknak jelentkezett, és egy hónap után haza is engedték ötöt.”

Voltak olyanok, akiknek sikerült a győztes oldalra kerülni. Szépe Gáspárt már a fogság legelején kihallgatták: „Még mikor mentünk fogságba, összeírtak bennünket – az oroszok kikérdeztek bennünket. Nem tudom, negyvenöt vagy negyvennyolc kérdés volt, mindent kérdeztek, a szülőket, ezt azt, és aki szlováknak mondta magát – még ha magyar is volt –, hazaengedték még 1945-ben. Még egy volt magyar csendőrt is hazaengedtek, egy baromlakit, Érsekújvár mellett.”

Viték Štefan hamarabb került haza Szovjetunióból, mint a legtöbb hadifogoly, ő ugyanis szlovák volt. 1946 volt, és a fogolytársaival együtt megtudták, hogy mennek haza – igaz, ez akkor csak a foglyok egy részének sikerült: [fordítás szlovákból:] „Ott sokféle ember volt, szlovákok is, magyarok is. Jött a hír, hogy a csehszlovákok mennek haza. Nagy összeírásokat csináltak, és a magyart, aki csak egy keveset tudott szlováknak vették. Igyekeztünk segíteni egymáson, mondtuk annak a magyarnak, hogy ne félj, te is mész haza! A lófaszt fogunk menni, hú! És szegény már sírt is, sajnáltuk őt. De sokan így jutottak haza. Mert haverok voltunk, hát együtt rukkoltunk be annak idején, és együtt futottunk az oroszok elől. És voltak, akik akkor ott maradtak és mi meg mentünk haza. De aki tehette, megmentette magát. Úgy mint szlovák.”

Bukovszky József is említette, hogy a születési helye miatt maradt tovább a fogságban: „Először a magyarországiakat engedték haza, hát én is jelentkeztem. Hogy honnan vagyok? Mondom, Galánta. Megnézte a térképet és megtalálta, Pozsony, hogy az Szlovákia, én nem mehetek a magyarokkal haza, vissza kellett mennem. Ez az első alkalom volt, 1946-ban. Akkor vittek betegeket, engedték, akik betegek voltak, akiket ők megoperáltak, nos nem tudtak már dolgozni, ezeket szállították, meg olyan gyöngébbeket.”

1946 tavaszán változás történt a magyar hadifoglyok hazaszállítási útvonalán: addig csak Focšanin keresztül történhetett a hazatérés, ekkortól pedig a máramarosszigeti 36. sz. repatriálói tábor is fogadott magyarokat, és 1948 áprilisától már csak is Máramarosszigeten keresztül kerültek haza a magyar hadifoglyok és internáltak.³⁷ Farkas Gyula volt az egyik legkorábban hazaérkező visszaemlékezőm, akit kivittek Szovjetunióból – ő már 1945 decemberében otthon volt. Másokkal szemben nagyobb szerencséje volt, de hazaérkezésekor ő is találkozott bonyodalmakkal. Focšaniban azzal az információval szembesítették, amivel a visszaemlékezőim legtöbbje is találkozott, miszerint „Csehszlovákiának nincsenek hadifoglyai” – egyrészt győztes állam volt, másrészt pedig azért, mert 1945. augusztus 2-án Beneš elnök aláírta a 33/1945 jog-

³⁷ Varga 2009, 174. p.

fosztó dekrétumot, ami az antifasisztákon kívül megfosztotta a magyarokat és a németeket csehszlovák állampolgárságuktól: „Focșaniban egy elosztó láger volt, gyöngéldőket tartottak ottan. Olyan nagy pajták voltak ott, emeletes ágyakkal. Az tartotta bennünk a lelket, hogy hazamegyünk. Ott két hétig voltam – megtudtam, hogy Szlovákiába nem lehet jönni, mert hogy a szlovákok azt állították, hogy nekik nincsenek foglyaik. De aztán több mint egy hét után engem is elengedtek haza.” Farkas Gyula végül Magyarországon keresztül került haza.

Bolemant Károly is a focșani táboron keresztül jött haza. Még mielőtt a foglyokat beengedték volna a táborba, felsorakoztatták őket: „Volt egy nagy füves rész, jöttek a magyar tiszt urak, és elkezdtek: ide figyeljete, bajtársaim, aki Felvidékre, vagy Erdélybe akar menni, az szedje magát és jöjjön velünk, egy másik lágerbe megyünk és hamarabb hazaérnek. Azt mondja a haverom, Karcsi, mi lesz? Ide hallgass, Jancsi, ha akarsz, nem tartlak vissza, de én nem megyek sehova, mert ha Magyarországra el tudok menni, már onnan ismerem az egész vidéket és haza fogok kerülni. Aztán úgy is volt, a többiek mentek, én meg a barátommal ott maradtam, és akkor bevittek bennünket oda abba a lágerba. Másnap jönnek, egy magyar tiszt, egy lajstrommal, és olvassa fel a neveket – hát olyan szerencsés voltam, hogy az én nevem is benne volt.

Visszaemlékezőim nagy része a máramarosszigeti tranzitlágeren keresztül jutott haza a Szovjetunióból. Szulló Lajos 1947 májusában került oda és egészen 1947 őszéig várta a továbbszállítását (úgy, mint egy másik vágkirályfai – Tóth Károly is): „Máramarosszigeten volt egy gyűjtőtábor, ott kirakták az összes foglyot, és onnét megint külön transzportok jöttek Magyarországra. A magyarok mindjárt mehettek haza, de a felvidékieket kiszedték, és ott fogták. A Beneš akkor azt mondta, hogy nincsen semmiféle elmaradott katonája, és nem fogadta be a magyarokat. Csehszlovákia nem fogadott be bennünk, és Magyarországra nem is volt hova mennünk. Ott voltunk egészen őszig. [...] Máramarosszigeten a talaj volt az ágy. Ősszel, mikor már jött a huzat, nem lehetett kint aludni. Volt egy nagy épület, ez valamikor kórház vagy laktanya volt – ami oda befért ember, az a talajon feküdt, a többi meg kint az udvaron. Éjjelre mindenki oda feküdt, ahova tudott. Takaró se volt, Oroszországból csak azt a ruhát hozhattuk el, ami rajta volt az emberen, nem volt külön pokróc. Az ajtók mindenhol nyitva voltak, a lágerben szabad forgalom volt. De a kapukban oroszok álltak, csak brigáddal mehettünk ki, de ott nem kellett dolgozni, csak a lágerben voltak valami igazítások. Szédölögtünk, mint a libák. Éppen csak fürödni lehetett, a fürdő ment állandóan, mosdás, tisztálkodás.”

Szépe Gáspár története is hasonló, csak ő 1948 májusában ért Máramarosszigetre: „A magyarokat tartották vissza, mert állítólag a Benešék azt mondták, hogy öneik nincsenek hadifoglyaik, legalábbis akkor ottan nálunk ezt beszéltek, hogy azért nem engedtek minket, magyarokat. Voltak, akik állandóan jöttek-mentek, de én két hónapig voltam ottan, mert felvidéki voltam, és így Csehszlovákiába akartam jönni. Aki Magyarországra akart jönni, az maximálisan tíz napig volt ott, és mehetett tovább, megkapta a papírt, és leírták. Ha magyarországinak jelentkezek, akkor nem fognak ott. Hogy aztán miért kellett ott lennünk két hónapig és az után mi változott, a fene tudja... Lehet, hogy kaptak valami parancsot, hogy elengednek bennünket, és a fölvidékieknek is lehetett menni haza.”

László Béla is hasonló helyzetet élt át: az anyaországiak hazamehettek, de a felvidékieket visszatartották: „Felolvasták a parancsot, hogy aki csehszlovák területre való, álljon félre. Öten félreálltunk, minket ott fogtak és a többiek másnap mentek haza. Volt

ott felvidéki, aki ott rostokolt fél éve is a lágerben. A guta majd megütött, a poloskák csíptek ott is, hát ilyen marhaságba belemenni! Aztán jött ki oda komisszió, külföldről ezek a katonai attasék, már én is jól beszéltem oroszul, a komisszió elé mentem és kérdeztem, hogy mit akarnak velünk, hogy ennyi ideje itt vagyunk? Mások, akik ide jöttek, már másnap mennek haza, minket meg nem eresztenek el. Hogy milyen katonák voltunk? Magyar katonák. Azt mondták, hogy a magyar kormánynak kutya kötelessége hazaszállítani. És másnap már mentek is a nő emberek, aztán utoljára a legényemberek – így szabadultam meg Máramaroszigetről.”

Pathó Ernő és társai is már az érkezéskor megtudták, mi a sorsuk a volt csehszlovák állampolgároknak: „Hazafelé Máramaroszigeten át jöttünk. Voltak ott szlovákiai magyarok, és azt mondják, hogy gyerekek, baj van. Hogy mi? A szlovákok nem akarnak elvinni minket, mert azt mondják, hogy önekik nincsen foglyuk – Csehszlovákiának nincs hadifoglya. És ha Magyarországra iratkozol, akkor meg úgy kell átszőknöd. Ott voltunk egy hétig, de aztán egyszer csak jöttek szlovák tisztek, és azok áthoztak Čierna nad Tisouba.”

Ahogy már említettük, a tranzitlágerek arra is szolgáltak, hogy a Szovjetunióba tartó transzportokból kiszedjék a betegeteket. Mórocz Mihály az úton visszafelé is erre emlékezett: „Máramaroszigeten nem volt semmi, ott csak lézengtünk. Nem tudom, hogy valaki vigyázott-e ránk, ott szabadon járkáltunk, nem volt semmi probléma. Megfigyelés alatt voltunk, hogy nem-e hoztunk valami ragályos betegséget. Megröngeneztek bennünket, aztán kiállították a menlevelet.”

Hoffer István jobb élelmezésre emlékezett Máramaroszigeten: „Beértünk Máramaroszigetre, ott meg már alig volt valaki. Dél-szlovákiai meg jugoszláviai magyarok voltak. Azt mondták, hát most jöttök? Tegnap volt itt a delegátus, vitte haza a csehszlovákiai magyarokat. Hát mit csináljunk? De ott jó volt, jobb koszt volt, lecsót adtak, azzal felfújtak bennünket, meg egyszer annyi cukrot kaptunk, megerősödtünk. És jó priccsek voltak, jó volt rajtuk feküdni.”

Tóth István 1949 elején került a kiüresedett máramaroszigeti táborba. Ugyanakkor, mikor Csehországból megindultak visszafelé az első hivatalos transzportok az oda kitelepített családokkal, Tóth Istvánt és társait még több hónapi sínylődé várt a tranzitlágerekben: „1949. januártól egészen áprilisig voltunk Máramaroszigeten, harminckilencen, csehszlovákiai magyarok. Mentünk panaszkodni mindenfelé, hogy hát miért nem visznek tovább? Azt mondták, hogy Csehszlovákiából nincsenek hadifoglyok, nem kellünk senkinek se. De ott már szabadok voltunk, volt ott egy nagy tűzérkaszárnya vagy mi, abban voltunk, ott lézengtünk. Sokszor kimentünk a vasútállomásra, ott már beszéltek magyarul is, meg az orosz tiszttől is kérdeztük, aki a parancsnok volt, hogy miért nem megyünk. Azt mondta, hogy Csehszlovákiának nincs hadifoglya. De hogy ha akarunk, elmehetünk. De hát hova? Romániában voltunk, abban az időben nem lehetett átjönni Csehszlovákiába, hogy csak fogom magam, és átjövök. Megjegyzem, az orosz tiszt is azt mondta, hogy már mennék el, hogy ő is mehessen vissza. Ki szoktunk menni, lázongtunk, sztrájkoltunk, nem ettünk, nem vettük fel azt az egy kis ennyit se, hogy valami csak legyen velünk. Egyszer megállt ott az állomáson egy ember vasutasruhában és kérdi, hogy maguk kik? Rajtam például egy német katonaruha volt, meg pufajka. Mondjuk neki, hogy itt vagyunk harminckilencen Csehszlovákiából, de nem tudunk átjutni. Hát ki a parancsnokuk? Aztán elvittük őtet a parancsnokhoz és mondta neki, hogy átvizsgáljuk bennünket. Úgy is lett.”

Farnbauer Béla a hazaérkezésekor egy vizsgálaton esett át, ami alatt olyan személyeket kerestek, akik valami büntettségben voltak gyanúsak: „Feltett kézzel kellett kijönni a lágerből, mert az SS-nek be volt tetoválva a vércsoportja a hónuk alá, hogyha a harcokban megsebesülnek, akkor ne kelljen még a vércsoportot vizsgálni, mindjárt kaptak vért. Állítólag egy tizenhét éves srác eljött egészen Romániáig – én nem láttam, csak hallottam –, aztán sírt, mikor visszavitték őtet. Volt ilyen is.”

A szovjet vezetés már az 1945. évi repatriációknál két alapvető kritériumot szigorúan érvényesített. A szabadon bocsátás és hazatelepítés nem vonatkozhatott a vérengzések résztvevőire, az SS, az SD, az SA egységeinél szolgáltakra, gestapósokra, a hírszerző és kémelhárító szervek, a csendőrség és rendőrség egykori munkatársaira, a megszálló egységeknél szolgáltakra, a fasiszta pártok (köztük a Nyilaskeresztes Párt is) és szervezetek vezető tagjaira, a hadifogságban elítéltekre és valamennyi felsorolt szempontból gyanús egyénre.³⁸ Az SS-ek³⁹ keresését az adatközlőim legnagyobb része említette. Jankovics Lászlót például már rögtön a fogságba esése után vizsgálták, de későbbi szűrésekre nem emlékezett. Hideghéti Flórián és fogolytársai a Szovjetunióba való megérkezésükkor éltek ezt át: „Bevittek minket Szesztrojba, és hatalmas orvosi vizsgán mentünk keresztül. Levetkőztettek meztelenre, a hónunk alját nézték meg, mert ott voltak a német SS-ek betetoválva, ott volt nekik a vérkép. Ezeket rögtön vitték onnan el, büntetőtáborba. A jugoszláv gyerek, akivel az elejétől kezdve együtt voltunk, az jó kollégám lett, jó, belevaló gyerek volt. Megnézték, és be volt tetoválva a hóna alatt – SS volt. És nem mondta meg nekem soha. Utána, mikor hazajöttem, írtam Újvidékre, oroszul írtam, szlovákul, magyarul, de soha nem kaptam rá választ.”

Ahogy már említettük, nemcsak az SS-eket keresték, hanem mindazokat, akik gyanúsak voltak. Amikor Pathó Ernő megtudta, hogy haza fog menni, nem akarta elhinni. A foglyokat a munka után fürdetni vitték: „Kihajtottak a kapuhoz mindenkit, és akkor ott olvasták a névsort, hogy lépjen ki ez és ez. Olvassák, és már a harmadik, negyedik gyanús volt nekünk, mert már ismertük egymást. Rendőrök, csendőrök voltak, azokat különállították. Volt ott egy teherautó, kettő-három katonával, felültették őket oda, és elvitték. Hogy hova, senki nem tudja.”

Néha még ártatlanok is problémákba keveredtek, ahogyan Hoffer István is említette: „Fel kellett tenni a kezünket, és reflektorral nézte az orosz, hogy nincs-e tetoválás. Ennekem is volt ám kelés anyyi, de nem hagytam felválni és elmúlt, úgyhogy nem láttszott semmi. De az a jókai ember, akinek felválták – arra azt mondták, hogy kiégette az SS-t. Úgy sírt... Hogy aztán haza-e engedték, nem tudom.”

³⁸ Varga 2009, 169. p.

³⁹ Az 1942. február 12-i magyar–német SS-toborzási egyezmény lehetővé tette a magyarországi németek belépését a Waffen SS-be, de még tiltotta a toborzást a honvédségben szolgálók körében. Az 1943. június 1-jei második egyezmény már kiterjedt a honvédségben szolgáló, önként jelentkező népi németekre is. A harmadik egyezmény 1944. április 14-én pedig elrendelte a háború tartamára 17 éves kortól a magyarországi németek kötelező sorozását. A három akció eredményeként kb. 122 000 fő lépett a Waffen SS kötelékébe. Varga 2006, Dokumentumok, 577. p.

Néhány visszaemlékező azt is említette, hogy NKVD-s ügynökök vizsgálták őket ki. Egyik ilyen kivizsgált Hideghéti Flórián volt: Volt az egyik NKVD-s tiszt, és volt még egy, azt mondták, hogy az zsidó. Olyan hatalmuk volt, hogy azonnal el volt ítélve az ember. Bevitt engem a szobába, és azt mondta, hogy kapott Magyarországról levelet, hogy én Voronyezsnél, meg nem tudom hol harcoltam. Mondtam neki, én ott nem harcoltam. Olyan egy óráig gyóntatott. Oroszul. Volt, amit megértettem, és volt egy tolmács is. A végén eszembe jutott, hogy megvan a katonakönyvemnek az első oldala, amit kitéptem és eltettem. Mutattam neki: *ocseny charaso*, azt mondja, *idu domoj*. És hogy *durák*, miért nem mutattam meg mindjárt az elején.”

Néha az is előfordult, hogy az illetőt nem a tetoválása árulta el, ahogyan ennek Štefan Vitek is szemtanúja volt: [fordítás szlovákából:] „És voltak olyanok is, akik egymást árulták el. Amikor Focșaniban voltunk, történt egy olyan eset – a lágerben jártunk erre-arra, igaz? Egyszer csak egy SS-t, aki csehszlovák egyenruhába volt átöltözve, megismert egy cseh gyerek. Ilyen esetek is előfordultak.”

A romániai tranzitlágeretek után a foglyok legnagyobb része Magyarország irányába tartott. Kósa Rudolf és Kovács Antal, akik még 1945 nyarának végén kerültek el Romániából, Szegeden keresztül jöttek hazafelé. 1945. augusztus végéig a szegedi táborból kb. 16 ezer foglyot engedtek el, ezek között már nagy valószínűséggel azok is benne voltak, akik a Szovjetunióból és Romániából tértek haza.⁴⁰ „Szegeden azt mondták – emlékezett vissza Kósa Rudolf –, hogy mindenki menjen, megkapjuk a végelbocsátó levelet. Onnan aztán mentünk vonattal Pestre. A vagon tetején voltam, mert annyi nép utazott Szegedről Pestre.” A máramarosszigeti szerencsés esete után Kovács Antal is Szegedre volt irányítva: „Beültünk a vagonba, elindult a vonat Szegedre. Ott adtak *bumázkát*, orosz fölszabadító papírt, és mindenki mehetett, ahova akart. Már akkor egy transzport katona ment haza, a bátyám meg azok között volt és megismert, én is megismertem őtet, hová mentek? Hogy mennek haza. Aztán Szegedről jöttünk vonattal Komáromig, ingyen. A katonaruhában nem kellett fizetni sehol, csak annyit mondtak, hogy a gyorsra nem szabad menni, csak a személyvonatra, az alacsonyabb osztályokra lehet csak felszállni.”

Később a debreceni Pavilon laktanyán át mentek a hazaérkező személyek. Debrecenben a hadifogoly-átvevő állomás 1946. augusztus 11-én kezdte meg a működését, és gyakorlatilag 1949-ig fogadta a hazatérő hadifoglyokat.⁴¹ A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság jegyzőkönyvei szerint 1946 és 1949 között mintegy 207 ezren érkeztek Debrecenbe.⁴² A foglyok még itt sem voltak szabadok, az állomásról az átadó-átvevő táborba kellett menniük, ahol élelmeztek és egészségügyi ellátásban részesítették őket, a ruháikat fertőtlenítették, és a visszatértek általános orvosi vizsgálaton estek át. Távozás előtt hadifogoly-igazolványt, egészségügyi lapot és díjtalan utazási utalványt kaptak, valamint egy kisebb összegű

40 Bognár 2012, 398. p.

41 Varga 2006, Dokumentumok, 587. p.

42 Stark 2006, 251. p.

pénzsegélyt.⁴³ Sok hazaérkező felvidéki nem tudta, otthon találja-e családját, mivel 1946 végétől elkezdődtek a kitelepítések – először Csehországba, a következő évben a lakosságcsere keretén belül Magyarországra is. Bolemant Károly ezzel kapcsolatban útbaigazítást is kapott Debrecenben: „Debrecenben lefertőtlenítettek, lemostak minket, és akkor jött a magyar: barátaim, ide figyeljete, aki Felvidékre megy, vagy Erdélybe, ne szökjön a határon túl, hanem menjen szépen Budapestre és a konzulátuson nézzék meg, hogy a szülei nincsenek-e áttelepítve.”

Több visszaemlékező említette, hogy Debrecenben további szűrések voltak (lásd Tóth Károly és Merva Arnold esetét). Kollárovcis László is azt említette, hogy többféle kérdést tettek fel neki: „Debrecenben katonazene fogadott, a laktanyában meg volt csinálva a szállás, szalma volt hordva, ott feküdtünk. Majdnem kétezren jöttünk haza. Aztán fürdőbe lehetett menni, és röntgenre. És kihallgatásra – milyen csapatban szolgáltam, milyen frontszakaszon voltunk, mindent kikérdeztettek. Amikor már minden megvolt, megírták a papírt, hogy akármilyen vonatra felszállhatunk, sehol nem kell fizetni, adtak húsz pengőt, és mehetünk Budapestre.”

Pathó Ernő nem Debrecenben, hanem Kassán keresztül kerül haza: „Aztán már szlovákokkal jöttünk, Čierna nad Tisou, ott jöttünk át. Már szabadok voltunk. Körülfogtak bennünket az ottaniak, hogy nem-e hallottunk erről, arról, neveket mondtak. Kassán volt egy nagy épület, oda mentünk be, ott voltunk egy nap, ott adták a dokumentumot.”

Azok a visszaemlékezőim, akik Magyarországon keresztül jutottak haza, Budapesten is megfordultak. Farkas Gyula a biztonság kedvéért a csehszlovák követségen is megállt: „Tudtam, hogy a határon problémák lesznek, már akkor tudtam, hogy Szlovákia vissza lett csatolva, hogy nem fognak tudni Szlovákiába engedni. Elmentem a csehszlovák konzulátusra, és ott kértem olyan papírt, hogy fogságból jövő katona vagyok. Hogy haza tudjak jönni, nehogy akadály legyen a határon, ne legyen valami nézeteltérés, hogy szökött vagyok, vagy valami. Azt mondták, hogy szerencsém van, hogy tudok velük beszélni, mert másképp nem engedtek volna be, ha nem tudok szlovákul.”

A hazaérkező felvidéki hadifoglyokat még egy akadály várta, az országhatár átlépése. A háború utáni időszakban, amikor a csehszlovák–magyar viszony a mélyponton volt, ez nem volt egyszerű feladat. Több visszaemlékező az illegális utat választotta, köztük László Béla is: „Az Ipolyon jöttünk át, ötödmagammal. A cseh financok elmentek, és a magyarok engedtek bennünket, hogy most mehetünk. A cseh járőrökkel két kutya ment, és egyszer csak megfordultak. Azt mondják emezek nekem, hogy Béla, agyon kell őket csapni! Mi, bolond vagy, már mikor itthon vagyok? Félreálltam, csinálj, amit akarsz, én ebbe nem megyek bele. Odajöttek, egy beszélt szépen magyarul: hogyan, fiaim, honnan jöttök? Nem lássa rajtunk az orosz ruhát? Most jövünk fogságból. Nézzétek, fiaim, be kell kísérni benneteket Párkányba, a financelaktanyára, és akkor fel lesz híva a falutok, hogy tényleg oda valók-e vagytok, azoknak kell igazolni. Aztán bevitték Párkányba és bezártak bennünket a váróterembe. Elszedték a fogolyigazol-

43 Uo. 245. p.

ványt és azt mondták, hogy legkésőbb tíz órakor ki leszünk engedve. Ott voltunk bent a sötétben, fél tíz volt és már nyitották ki az ajtót – itt a fogolyigazolvány, mehetünk haza, mindenki abba a faluba való, ahogyan be van adva. Így elengedtek.”

Kollárovcics László három napig maradt Pesten egy barátja családjánál, és csak azután indult haza. Ő is átélt egy utolsó vizsgálatot az országhatáron: „Szobon a rendőrség felhívta a párkányi rendőrséget, hogy ez és ez, ilyen nevű hadifoglyok fognak menni a nemzetközi gyorsra, át a határon. Volt igazolványom, elvitték és kikérdezték, hogy a szüleim hol laknak. Mondtam, hogy Bagotán a főúton. Betelefonáltak Gyallára a rendőrségre, onnan kiment egy rendőr a szüleimhez, és az kikérdezte őket, hogy maguk fia a Kollárovcics László? Aztán megkapták a telefont a párkányi rendőrségen, odaadták a papírt, hogy mehet mindenféle gyorsvonatra, semmiféle jegyet nem kell venni. A vonatban egyik utas kalácsot adott, mert látta, hogy hadifogoly vagyok. Érdeklődtek, hogy itt és itt volt a fiam, meg az apám, nem-e találkoztam velük.”

Hideghéti Flórián Budapesten szállt fel a vonatra, és az előtte álló úttól nagyon ideges volt: „Beültem a vagonba, borzasztó ideges voltam, és elhatároztam, hogy Szobnál meglépek. Ahogy ülök a vonatban, jött egy asszony és látta, hogy német ruha van rajtam, elment. Egyszer csak jön egy cseh-szlovák rendőr, odajön hozzám, azt kérdi szlovákul, hogy hadifogoly? Igen, én vissza, oroszul. Ide hallgasson, erről a helyről ne menjen el, maradjon itt, ő majd fog intézkedni, mert azt mondtam neki, hogy nagyon félek, hogy nem-e lesz bajom. Átmentünk a határon, öt óráig kellett várnom, mert telefonáltak mindenhova, és kivizsgálták, hogy a szüleim nem-e voltak háborús bűnösök, nem-e lesznek kitelepítve. Aztán újból vonatra szálltam, jegy nélkül, és eljutottam Szencre, ott leszálltam, és így kerültem haza.”

A hazaérkezést a visszaemlékezők érzelmes eseményként írták le. Többen éveken át nem látták a hozzátartozóikat. Kollárovcics Lászlóra Érsekújvárbán várt a bátyja, de az igazán érzelmeikkel teli találkozása otthon, Bagotán volt: „Mivelhogytudták, hogy jövök, a bátyám vonattal jött Újvárbá, és ott az állomáson várt engem. Aztán együtt jöttünk haza a mamáékhoz. Mikor a mama meglátott, örömeiben sírt is, meg nevetett is, hogy hát ilyen háborúból élve hazakerültem, ennyi év után.”

Hasonló örömmel fogadták otthon Pathó Ernőt is: „Itt, a faluban találkozunk két olyan fiatal fickóval, azok olyan gyerecskék voltak, mikor én elmentem négy évvel előtt. Beszélgettünk, mondtuk, hogy kik vagyunk, az egyik az mindjárt elszaladt a nővéreméknek megmondani, hogy jöttem haza. Aztán hazáig elmentem, kiskapun zörögtem, kutya ugatott nagyon, anyám kijött kívülre az ajtóhoz, aztán kiáltott, hogy ki az? Mondom, hogy én vagyok. Ugyi nagyot sikoltott, meg minden, apám kiszaladt, hogy mi baja van neki. Mindjárt a nővéremék is jöttek, már megvolt a gyerek is, meg két bátyám is megtudták, úgyhogy már azon este összejött a család. Így kerültem haza.”

Simon Istvánné nem csak a lányának, Ilonának örülhetett három hosszú év után, hanem a hírnek is, hogy férje is hamarosan haza fog jönni: „Édesapám is már akkor jött velem haza, de ő még Máramarosszigeten maradt, mert először csak a nőket engedték. Aztán egy hét múlva ő is jött haza. Nagy örömmel fogadtak mindenkit itthon, a busznál vártak bennünket, mert már tudták, hogy jövünk.”

Hučko Károly késő este érkezett haza, és elővigyázatosságból nem akart nagy meglepetést okozni édesanyjának: „Éppen egy haverommal találkoztam, mikor mentem az öreg Felső utcán hazafelé. Aztán ő nyitotta be a kaput és kihívta a mamámat, mondta

neki, hogy láttam a Karcsit, hogy jön haza, nehogy az anyámat valami baj érje a meglepetésben. És akkor a haver mondta, hogy no, gyere ide, és átöleltem.”

Több visszatérő hadifoglyot az első pillanatban még a családtagjaik sem ismerték meg: „Bezörgetek, a fazék az oldalamon van, mert azt én még akkor se hagytam el, hát a sógorom jött az ajtót kinyitni. Mikor zörgettem az ablakot, hallottam, mikor a húgom azt mondja neki, hogy te, be ne engedd. A sógorom majdnem megijedt tőlem, hogy olyan fogolyruhában vagyok, meg mit tudom én.”

Bolemant Károly is azok közé tartozott, akiknek a sors megadta a hazatérés lehetőségét, bár többször is úgy nézett ki a dolog, hogy örökre távolmarad: „Estére érkeztem haza. A saját édesanyám sem ismert meg. Nem voltam még talán negyven kiló sem. El lehet képzelni, most vagyok nyolcvan. Saját anyám nem ismert meg...”

NOSTRA TEMPORA 23

TEREK ÉS TÉR-KÉPZETEK

Szerkesztő: Hardi Tamás

Fórum Kisebbségkutató Intézet,
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete
Somorja–Győr, 2015

Vajda Barnabás: Hidegháború és európai integráció. Régi és új szempontok a 20. század második felének történeti értelmezéséhez. Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2015, 174 p.

Vajda Barnabás legújabb munkája bizonyos szempontból akár előző kötetének folytatásaként is felfogható, már ha e szempont alatt a (kis)rész és egész viszonyát értjük. Legutóbb a Szabad Európa Rádió történetét mesélte el,¹ annak létrejöttétől egészen '89 utáni kivonulásáig, impozáns mennyiségű, primer angolszász anyagra támaszkodva, és mindezt olyan színesen mély kitérőkkel, amelyek nem csak a hírek minőségéig, de a szerkesztőségbe befutó, legtetszetősebb hallgatói telefonok szövegeinek bemutatásáig terjedően.

A *Hidegháború és európai integráció* az előző kötethez képest merőben más szerkezeti stratégiát követ, amit bár kicsit talán sarkítás volna célközönség-váltással indokolni, mégis, nyomokban ez a vonatkozás is vitathatatlanul jelen van. Noha a munka konkrétan nem nevezi magát tankönyvnek, a szöveg szerkesztési módja azonban éppúgy ezt a vonalat erősíti, mint ahogy az *Előszóban* elejtett megjegyzések is, melyek a kort tanulmányozó egyetemi hallgatók tanulási és értelmezési stratégiáira vonatkoznak. „[T]udom, hogy az 1945 utáni egyetemes történelem forrásokban roppant gazdagon, kronológiailag pedig igen változatosan és hihetetlenül részletesen, több szempontból van dokumentálva. Érdekes módon azonban a korszakot tanulni kezdők úgy képzelik, mintha az eseményeket egy embereken túli, elvont folyamatok és valamiféle láthatatlan erők mozgatták volna. Ez az oka, amiért e könyv fejezetei a »hogyan?«-ra koncentrálnak a »miért?« helyett.” (8. p.) A kötet tehát előrejelzi, hogy kalauza kíván lenni a korszakot tanulmányozóknak, s egyben párbeszédre lép a

szervő egy még korábbi, *Bevezetés a történelemdidaktikába és a történelemmetodikába*² című munkájával, melyben – ő maga is didaktikusként – ez utóbbi vonal előnye, s annak megközelítési horizontja, a „hogyan?” mellett érvel.³ Mint láthatjuk, munkásságának legújabb darabjával is ezt az irányt erősíti, s ez még akkor is méltánylandó törekvés, ha a hallgatók korszak-megközelítését túlzásnak véljük „valamiféle láthatatlan erők” felől értelmezettnek titulálni.

A szerző rendkívül korrekten járva el, a következő mondattal nyitja kötetét: „A hidegháború történetét magyar nyelven már megírták: Fischer Ferenc 2005-ös átfogó munkája, *A kétpólusú világ 1945-1989* [...] mára etalonná vált.” (7. p.) Majd egy kicsit alább: „Ez a könyv tiszteletreméltó elődök nyomdokában jár.” (7. p.) És valóban, Vajda a lehető legkörültekintőbben járva el, olvasó- és hallgatóbarát terjedelmű munkájához a korszakot értelmező, összes jelentős magyar nyelvű munka anyagát feldolgozta. Itt bemutatott könyve tehát több vonatkozásban is eltér a legutóbbi: döntő többségben szekunder, pedig nem primer anyagokkal dolgozik, a magyar szakirodalom felé fordul az angolszász helyett, és a terjedelmi keretekre figyelve a szigorúan vett lényegre koncentrálnak. Az *Egy szabad hang Kelet-Európában*-tól hivatkozási rendszere is különbözik: az ott alkalmazott lábjegyzetelést itt a zárójeles, rövidített hivatkozárendszer váltja fel, azonban tudatosan csak a leglényegesebb anyagokat tartva szem előtt, minek folytán a textus vizuálisan is egységes marad.

„Joggal vetődik fel a kérdés: Miben tud újat hozni ez a könyv?” (7. p.) – írja Vajda Barnabás, s három pontjával bizonyosan eloszlatja az elődöket méltató és hosszan soroló első oldal, illetve a kötet első mondata nyomán fogant esetleges kételyeket. Egyrészt a *Hidegháború és európai integráció* egymás mellett futtatja és értelmezi azt az egyébként össze is

1 Vajda Barnabás: *Egy szabad hang Kelet-Európában. A Szabad Európa Rádió tevékenységéről a hidegháború alatt*. Dunaszerdahely, NAP Kiadó, 2011.

2 Vajda Barnabás: *Bevezetés a történelemdidaktikába és a történelemmetodikába*. Komárom, Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, 2009.

3 Különösen az első fejezet, a *Didaktika és metódika* címet viselő vág ide. L. uo. 13–20. p.

tartozó, egymásból következő és egymás által generált „két történelmet”, a hidegháborúét és az európai integrációét, melyeket előszeretettel értelmeznek egymástól függetlenül, igencsak helytelenül. Ezt az „összetartozást” erősítik a németkérdés vonatkozásai is, melyek mindkét, a hidegháborús és az integrációs értelmezési horizont felől is meghatározó jelentőségűek. Másodsorban a könyv sikeresen teszi magát fokozottan aktuálissá azáltal, hogy a közelmúlt eseményeit a megfelelő helyeken sorra párhuzamba hozza a főcímbe megfogalmazott témák bizonyos szegmenseivel, s nem fél olyan súlyos, s egyszersmind rémítő kérdéseket sem boncasztalra helyezni, mint amilyen az, hogy a 2014-es ukrainai válsággal ténylegesen felújult-e a hidegháború?; hogy még mindig a részesei vagyunk-e egy olyan vészes történelmi eseménysorozatnak, amelyről egy-két évtizedig úgy hittük, hogy már lezárult? A harmadsorban megjegyezhető újítás a fentebb már említett didaktikus „hogyan?”-szemlélet, minek apropóján Vajda – a szimpla eseménytörténetet a háttérben felejtve – a hidegháborút s egyszersmind az amellett negyven-ötven évig párhuzamosan vonuló európai integrációt azok dinamikája, mikéntje, mechanizmusai és általában véve működésük „hogyan?”-ja felől értelmezi. Noha területi kereteink nem adnak teret a megfelelő részletességre, egy-két fejezetbe, egy-két nagy mikéntbe azért mégis megpróbálunk belekukkantani.

Azon túl, hogy az első, *Hogyan definiálható a hidegháború?* című fejezetben Vajda sorra veszi és mutatja be az értelmezői koncepciókat – *hagyományos, revizionista, poszt-revizionista, korporatista, világrendszerbeli és poszt-strukturalista* –, különböző megközelítési lehetőséget vázol: A hidegháború világrendje bipoláris, kétközpontú alapon nyugodott, ami a világtörténelemben korábban soha nem tapasztalt szituáció volt. Diplomáciai szempontból maradtak már bejáratott eszközök: tárgyalás, nyomásgyakorlás, alkudozás, szándékos megtévesztés, de a nukleáris fenyegetés éppúgy része lett a diplomáciának. Katonai szempontból a két fél folyamatos és intenzív „fegyverkezési hajszája” jellemezte a kort, a konvencionális és a nukleáris fegyveremekre

nézvést egyaránt. A hidegháború szöösszetételben is ott rejtőző paradoxon a „tartós feszültségből eredő tartós stabilitást” jelöli, azt az állapotot, amikor a két fél nukleáris ereje már meghaladta azt a határt, hogy egy esetleges háborúban az új fegyverem révén nem pusztán egymást, de a teljes emberiséget kiirthatták, kiirtották volna (Vö. 10. p.).

A hatodik, *Mit jelentett a hidegháborús fegyverkezési verseny?* című fejezet részletesen taglalja a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos alapfogalmakat is, kitérve azok hatóerejére, célbajuttatására, a ballisztikus rakéták hatótávolság szerinti kategorizálására, és az ezek elleni védelmi rakétarendszerekre. A kibékíthetetlen, ideológiai szembenállás – antagonizmus – noha végig rendületlenül fennállt, a feleknek meg kellett tanulniuk egymás mellett élni, hiszen a korban mindenki számára nyilvánvalóvá vált: „aki ezt a fegyvert – az atombombát – elsőnek beveti, az másodikként hal meg.” A nukleáris fegyverarszénál eszeveszett bővítését követően azonban talán még nagyobb prioritás lett annak korlátozása. Az idevágó szerződéseket, amelyek közül talán a SALT I. és II., illetve a START szerződés(ek) a legismertebbek, Vajda ugyancsak sorra veszi, egészen napjainkig. A fejezet ekként zárul: „[A] 2014 végi állapot szerint a két szuperhatalom eltérő helyzetben van a nukleáris fegyverek számát tekintve. Amíg ugyanis az USA kb. 200 nukleáris bombával rendelkezik [...], addig Oroszországnak becslések szerint mintegy 5000 darab különböző kategóriájú nukleáris eszköze van.” (62. p.) A putyini Oroszország, mely napjainkra a nacionalista szölamokat éppolyan tökéletesen beleírta már világszemléletébe, mint ahogy a vörös csillagokat is előszeretettel húzza még mindig elő különböző felvonulások alkalmával, s mely hatalom 2010-ben és 2014-ben egyaránt „olyan külpolitikai doktrínát hirdetett meg, amelyben szó szerint a NATO-t nevezi meg »a legfőbb külső veszélyforrásnak Oroszország számára«” (141. p.), úgy tűnik, okot ad rá, hogy a hidegháború lezártságára vonatkozó, korábban stabil vélekedések tarthatóságán eltöprengjünk.

Rendkívül érdekes fejezetként van jelen a *Hogyan függött össze a dekolonizáció a hidegháborúval?* című, mely a gyarmat fogalmának

feloldásától, a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak viszonyának, és e kapcsolat gyümölcseseinek – ez utóbbi szó talán igényelné az idézőjelet – boncolgatásából kiindulva a felszabaduló gyarmatok kvázi helyzetkedését teszi górcső alá a két szuperhatalom között, s egyszer mind azt a kérdést, hogy a gyarmati létet merőben elutasító ideológiák mégis milyen markáns – voltaképpen lényegi – meghatározói lettek az új államoknak, és azok alakulástörténetének.

A *Milyen külpolitikai doktrínák fogalmazódtak meg a hidegháború alatt?*, a *Milyen szerződések alakították Németország és az EK sorsát a hidegháború alatt?* és a *Hogyan zajlott az európai integráció a hidegháború alatt és utána?* című fejezetek remekbe szabott összefoglalókként említhetők, hiszen rendben előre haladva, a legfontosabb jellemzőket és változásokat tartva szem előtt, egymásból kiindulva vázolják fel témájuk állomásait. Az elsőként említett az időszak politikai gerincét adja, a második a „két történelem” összefonódása révén a könyv két meghatározó témája közt átívelő híd szerepét is betölti, a harmadik pedig lehetővé teszi, hogy eligazodjunk abban a szövevényes szerződésrengetegben, amelynek a végén, tulajdonképpen eredményként napjaink Európai Uniója áll.

Az utóbbi működésére nézvést a *Hogyan működtek az Európai Közösségek a hidegháború alatt és utána?* című fejezet ad kardinális jelentőségű válaszokat. A rész az EU rendkívül szövevényes intézményrendszerében jelöli ki a főbb csapásokat, és kalauzol bennünket végig rajtuk. A hat fő szerv, az Európai Tanács, az Európai Bizottság, a Miniszterek Tanácsa, az Európai Parlament, az Európai Bíróság, valamint az EU Számvevőszéke egyaránt bemutatásra kerülnek; a fejezetért az Unióval ismerkedők bizonyosan hálásak lesznek. A rövid bemutatók egy része igen dicséretesen aktualizál: az Európai Bizottság esetében nem csak a jelenlegi, de az előző elnök neve és működésének ideje is említésre kerül, mint ahogy az EU-biztosok közt a jelenleg Szlovákiát kép-

viselő Maroš Šefčovič neve is felrémlik. Az Európai Parlament bemutatásakor azonban hiányoltuk a parlamentelnök Martin Schulz nevének említését, aki már csak a sajtóban való, igen gyakori szereplése révén is az egyik kulcsfigurája, mondhatnánk, „arca” az EU-nak. Az Európai Tanács esetében pedig bár Donald Tusk neve felrémlik, mivel vele együtt mindössze két választott elnökről beszélhetünk, talán érdemes lett volna az elsőt, Herman Van Rompuy-t is megemlíteni. Ez a tendencia véleményünk szerint a többi fő szerv esetében éppúgy folytatható lett volna, másutt ugyanis nem szerepelnek nevek.

A kötet EU-ra vonatkozó fejezetei mellett szívesen olvastunk volna egy, az imént elemzethez hasonló, összefoglaló jelleggel megírt részt Szlovákia és Magyarország EU-csatlakozásának folyamatáról, annak legfőbb állomásairól, alakítóiról, és a legjelesebb magyar-szlovák – esetleg szlovákiai magyar? – EU-s politikusokról is. A két ország csatlakozásának egymás mellett futtatása véleményünk szerint a szerző által rendre alkalmazott, aktualizáló szövegstratégiának is remek alapanyaga lett volna, hiszen a két ország és az EU viszonya napjainkban merőben eltérő, ami bár sajnálatos – és itt az érdemem egyértelműen Szlovákiát illeti –, de elemzésre kétségkívül alkalmas.

Vajda Barnabás legújabb munkája, a *Hidegháború és európai integráció* egy rendkívül fontos összefoglalója és egyszer mind újragondolása annak az összefonódó történelemnek, ami – s ez a kötet számos kitétele által alátámasztható – a mában ér véget; ami a legmarkánsabban befolyásolja mindennapjaink. Olyan tételeket fogalmaz meg, amelyek révén sokkal könnyebben férhetünk hozzá egy holnap vagy egy évtized múlva elhangzó politikai beszéd lényegéhez; egy épp induló, vagy már javában zajló politikai folyamat előzményeihez. Segíti az éleslátást. Egy könyv esetében pedig, úgy hisszük, ez az egyik legnagyobb érdem és eredmény.

Baka L. Patrik

Számunk szerzői

Baka L. Patrik (1991)
író, kritikus, doktorandusz (Selye János
Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Baki Attila (1978)
történész (Terbegec, Szlovákia)

Gyurgyík László (1954)
szociológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet, Somorja; Selye János Egyetem,
Komárom, Szlovákia)

Horbulák Zsolt (1972)
történész, közgazdász (Alexander
Dubček Egyetem, Trenčín, Szlovákia)

Kerényi Éva (1981)
történész-muzeológus; doktorandusz;
Gömör-Kishonti Múzeum, Rimaszombat,
Szlovákia; Eötvös Loránd
Tudományegyetem, Budapest,
Magyarország

Kőrös Zoltán (1982)
történész, levéltáros (Fórum
Kisebbségkutató Intézet, Somorja,
Szlovákia)

Lampl Zsuzsanna (1959)
szociológus, újságíró, író (Fórum
Kisebbségkutató Intézet, Somorja,
Szlovákia)

Letenyei László (1970)
közgazdász, kulturális antropológus
(Budapesti Corvinus Egyetem,
Magyarország)

Liszka József (1956)
etnológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom;
Selye János Egyetem, Komárom,
Szlovákia)

Morauszki András (1986)
szociológus (MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet,
Budapest, Magyarország)

Voigt Vilmos (1940)
folklorista (Eötvös Loránd
Tudományegyetem, Budapest,
Magyarország)